

ISSN 2637-1960 (Print)
ISSN 2637-1944 (Online)

16. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci – StES 2023

ZBORNIK RADOVA

Društvene nauke

16th scientific conference
Students encountering science – StES 2023

PROCEEDINGS

Social Sciences

Banja Luka
2023.

Izdavači:
Univerzitet u Banjoj Luci,
Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci

Za izdavača:
Prof. dr Aleksandar Ostojić
Andrej Ševa

Urednici:
Nikolina Stanar, Božana Tintor

Lektor za srpski jezik:
Aleksandra Savić

Lektor za engleski jezik:
Milica Guzijan

Štampa:
Mikro print s. p. Banja Luka

Tiraž: 25

Naučni odbor:
Prof. dr Aleksandar Ostojić, prof. dr Milica Balaban, prof. dr Đorđe Savić,
prof. dr Dragan Gligorić, prof. dr Zorana Kovačević, prof. dr Milenko Krajišnik,
prof. dr Pero Sailović, prof. dr Vlade Simović, prof. dr Nenad Ponorac,
prof. dr Aleksandra Petrašević, prof. dr Srđan Dušanić.

Recenzenti:
Prof. dr Jovo Ateljević, prof. dr Valerija Šaula, prof. dr Goran Marković, prof. dr Nataša Vilić,
prof. dr Dragana Vilić, prof. dr Nemanja Berber, prof. dr Zoran Lončar,
prof. dr Nevenko Vranješ, prof. dr Biljana Milošević, prof. dr Kotel Danon, prof. dr Sarina Bakić,
prof. dr Željana Jovičić, prof. dr Mladen Rebić, prof. dr Darko Tomaš, prof. dr Đorđe Stakić,
prof. dr Manja Đurić Džakić, prof. dr Jelena Lončar, prof. dr Srđan Perišić,
prof. dr Vlade Simović, doc. dr Ivana Pandžić, doc. dr Jovan Aleksić, doc. dr Svetlana Sabljčić,
ma Olivera Jokić, ma Bosiljka Čubrilović, Nataša Kandić, Siniša Simikić

SADRŽAJ

RADOVI:

ALEKSEJ INDŽIĆ, Jasna Popović, KARAKTERISTIKE MEĐUNARODNOPRAVNOG SUBJEKTIVITETA I STATUSA BOSNE I HERCEGOVINE	7
АНА КАТИЋ, БУТАЊЕ УПРАВЕ	19
БОЖАНА ТИНТОР, ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1945. ДО 1990. ГОДИНЕ.....	33
DANICA ČOVIĆ, HASIDI JEVIJE: ISTORIJA, VEROVANJA I POLITIČKO ORGANIZOVANJE U IZRAELU	45
DUŠANKA SLIJERČEVIĆ, RELIGIJA I KONZUMERIZAM - Ka ekološko-etičkom konzumerizmu	61
ELA ZEKOVIĆ, ANALIZA PARTIJSKOG POZICIONIRANJA SRBIJI – SOCIJALNI I POLITIČKI RASCEPI	81
FILIP NOVAKOVIĆ, Maja Macura, NASLJEDNI STATUT – MJERODAVNO PRAVO ZA NASLJEĐIVANJE.....	91
LAZAR KARALIĆ, ODKB KAO OKVIR BEZBJEDNOSTI NA PROSTORU CENTRALNE AZIJE.....	109
MILANKA ĐURICA, OČEKIVANJA STUDENATA OD RADNOG MJESTA: IZAZOVI PRIVLAČENJA LJUDSKIH POTENCIJALA	121
NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, RAZMATRANJE AKTIVNOSTI NA DRUŠTVENIM MREŽAMA U KONTEKSTU REVIZIJE	137
STEFAN TANOVIĆ, TEHNOLOGIJA U VISOKOM OBRAZOVANJU: UTICAJ E-UČENJA I DIGITALNIH PLATFORMI NA STUDENTE I NASTAVNIKE NA UNIVERZITETIMA	145
СТЕФАН ВИЛОТИЋ, МУЗЕЈСКО ИСКУСТВО АДЛЕСЦЕНАТА У СРБИЈИ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА КЛУБА МЛАДИХ ПРИЈАТЕЉА НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ У БЕОГРАДУ	155
STEFAN SLIJERČEVIĆ, Ana Kostović, ANALIZA BANKARSKOG SEKTORA REPUBLIKE SRPSKE	167

RADOVI

KARAKTERISTIKE MEĐUNARODNOPRAVNOG SUBJEKTIVITETA I STATUSA BOSNE I HERCEGOVINE

Autor: ALEKSEJ INDŽIĆ, Jasna Popović

e-mail: aleksej.indzic@student.pf.unibl.org, jasna.popovic@student.pf.unibl.org

Mentor: Prof. dr Milan Pilipović

Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Kroz dati rad će se prevashodno sagledati međunarodnopravni subjektivitet i status Bosne i Hercegovine, posmatran u periodu nakon stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini. Centralna figura u radu će, naravno, biti Ustav Bosne i Hercegovine, kao njen najviši pravni akt, ali će se povući određeni broj paralela između teorijski postavljenih elemenata državnosti i subjektiviteta i onih specifičnih i konkretnih, koji odražavaju subjektivitet Bosne i Hercegovine. Brojni limitirajući faktori i sui generis norme uticale su na to da subjektivitet Bosne i Hercegovine bude jedna novina u međunarodnom pravnom poretku, te će se rad pozabaviti i ovim situacijama i rješenjima i pokušati ponuditi tumačenje ovih normi u svjetlu kriza koje su zadesile Bosnu i Hercegovinu u modernom dobu.

Cilj: Ovaj rad teži da istakne osnovne okosnice i specifičnosti subjektiviteta BiH, te da pokuša odgonetnuti kako različiti limitirajući faktori istog mogu da opstanu zajedno. Zapravo, pravo pitanje je može li se ovakav vid specifičnog subjektiviteta održati uz silna ograničenja.

Materijal i metode: Autori primarno koriste dogmatski i logički metod, te kao pomoćne komparativnopravni i istorijskopravni, a sve kako bi se tumačile odredbe pozitivnopravnih propisa i određeni stavovi pravnih teoretičara, baš zbog specifičnosti teme, čija se priroda ne bi mogla sagledati isključivo iznalaženjem konkretnih pravnih rješenja.

Rezultati: Odgovorom na navedena pitanja i primjenom pomenute metodologije, dolazi se do zaključka da je status Bosne i Hercegovine svojevrstan i da postoje određena pitanja oko njenog suvereniteta. Nadalje, postoje ozbiljna pitanja oko uobličavanja subjektiviteta same države i njenih entiteta, a ova pitanja uistinu zavise od prakse i političkih događanja ne samo u Bosni i Hercegovini, o čemu i svjedoče trenutna dešavanja, nego i od zbivanja iz okruženja i onih sa međunarodnog plana.

Zaključak: U konačnici se vidi da je subjektivitet Bosne i Hercegovine krajnje specifičan, dok autori na osnovu sadržine rada izvode mnogobrojna zakonska rješenja kao i politička događanja, koja su u određenoj mjeri ili demantovala ili prkosila praksi međunarodnog prava po pitanju subjektiviteta država.

Ključne riječi: Subjektivitet; Ustav Bosne i Hercegovine; Dejtonski mirovni sporazum; visoki predstavnik; Ustavni sud Bosne i Hercegovine; ugovorni kapacitet; nadležnost entiteta.

UVOD

Tema ovog rada jeste međunarodnopravni subjektivitet i status Bosne i Hercegovine, kao i njegove karakteristike, posmatran u periodu nakon stupanja na snagu Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini, odnosno u periodu nakon završne faze konstituisanja njene državnosti u kojem se formira država Bosna i Hercegovina. Kroz rad će se analizirati pomenuti period u kojem se donosi i njen najviši pravni akt, zatim će se

povući paralela između teorijski postavljenih elemenata državnosti koje poznajemo i onih koji odražavaju državnost Bosne i Hercegovine. Centralna figura u radu će biti Ustav Bosne i Hercegovine, baš zbog brojnih specifičnosti koje on nameće ovoj *sui generis* tvorevini u međunarodnom pravu. Nadalje, neizostavne su i određene tekovine i plodovi samog Dejtonskog sporazuma, koji se tiču njegovih drugih aneksa, tako da će se rad ponajviše bazirati na limitirajućim faktorima u oblasti subjektiviteta Bosne i Hercegovine. Dodatno će se analizirati i atributi njene suverenosti, kao i činjenice koje zapravo čine ovu državnu tvorevinu neoprotektoratom.

Kada govorimo o međunarodnom subjektivitetu Bosne i Hercegovine, izvjesno je da se radi o specifičnom subjektivitetu, koji je po mnogim svojim karakteristikama jedinstven u svijetu. Nastankom dejtonske Bosne i Hercegovine, stvorena je do tada nepoznata državna struktura, država koju mnogi danas nazivaju hibridom, neoprotektoratom, poluprotektoratom i brojnim drugim kvalifikacijama. Autori su se na tragu analize svih ovih pitanja koristili ponajviše dogmatskim i logičkim metodom, uz određene napomene proizašle iz upotrebe komparativnog metoda. Istoriskopravni metod je još jedan koji je bio od značaja pri analizi okolnosti koje su uslovile donošenje pomenutih akata i stvorile problematike koje je bilo neophodno prevazići. Ovaj rad teži da odgovori na pitanje da li se ovakav vid krajnje specifičnog subjektiviteta može održati uz silna ograničenja, te mogu li svi ovi limitirajući faktori opstati zajedno.

Takođe, ono što je karakteristično za njen međunarodni subjektivitet jeste činjenica da se faktičko stanje u Bosni i Hercegovini dodatno transformisalo u godinama nakon donošenja njenog najvišeg pravnog akta, u pogledu onoga što je istim bilo predviđeno i zamišljeno. Razlog tome jesu svakako brojni unutrašnji, a naročito spoljašnji uticaji. Baš zbog ovih uticaja i same prirode Bosne i Hercegovine, njen subjektivitet jeste veoma dinamična kategorija podložna nekada paušalnom tumačenju, te će autori u konačnici pokušati pronaći ispravnu kategorizaciju ovog subjektiviteta u okviru ustaljenih podjela međunarodnog i ustavnog prava.

KONSTITUISANJE DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

O početku formiranja države Bosne i Hercegovine kakvu danas poznajemo možemo govoriti u periodu od 1991. do 1995. godine. Ono što karakteriše taj period jeste složena situacija u svakoj bivšoj federalnoj jedinici SFRJ. Ovako osamostaljene, sada već bivše federalne jedinice, nastojale su da formiraju nove države, dok su, sa druge strane, neke od njih nastojale da očuvaju identitet bivše države i da budu njeni kontinuenti.

U svakom pogledu, najsloženija situacija postojala je u Bosni i Hercegovini. U tom periodu dolazi do sudara ideologija, zapravo, naizgled nepremostivog jaza između aspiracija nacionalnih tabora, čije su težnje rezultirale izbijanjem građanskog rata. Činjenično se radilo s jedne strane o međudržavnom ratu, s obzirom na to da su ostatak Jugoslavije, i dio vremena i Hrvatska, vodile rat protiv Republike Bosne i Hercegovine. S druge strane, vladao je rat između bošnjačkih, srpskih i hrvatskih građana Republike Bosne i Hercegovine (Gromes, 2009, str. 46). Za vrijeme trajanja oružanog sukoba, dok još uvijek nije bilo izvjesno kakva država će na tlu Bosne i Hercegovine nastati (jer su faktički postajale tri cjeline koje su bile pod kontrolom strana u sukobu), Organizacija ujedinjenih nacija izvršila je priznanje Bosne i Hercegovine njenim stupanjem u istu, 22. maja 1992. godine. Stupanje u OUN bilo je čin njenog kolektivnog priznanja kada se, zapravo, nije moglo govoriti ni o naznakama buduće države.

Nakon nekoliko godina sukoba i nekolicine neuspjelih pokušaja mirenja zaraćenih strana posredstvom djelovanja međunarodne zajednice i velikih sila pojedinačno, pristupilo se potrazi za rješenjem koje bi konačno zadovoljilo interese sva tri naroda. Kao rezultat

velikog kompromisa zaključen je Dejtonski mirovni sporazum kojim je okončan rat i uspostavljen novi model državnog uređenja i time konstituisana država Bosna i Hercegovina (Hayden, 1999, str. 147). Mirovni sporazum za Bosnu i Hercegovinu bio je peti i konačni prijedlog međunarodne zajednice kojim je započeta serija sastanaka i dogovora u Ženevi, Njujorku, Dejtonu i Parizu. Kao potpisnice ovog Sporazuma pojavile su se BiH, Republika Hrvatska i Savezna Republika Jugoslavija. Republiku Srpsku, kao jedan od entiteta, Dejtonski sporazum nije tretirao kao ugovornu, već kao „stranu u sukobu“, te se, kao takva, Republika Srpska javlja kao potpisnica samo onog dijela Dejtonskog sporazuma kojim se vrši razgraničenje među entitetima i onih odredaba koje se tiču obustave neprijateljstava (Mijović, 2019, str. 98). Republika Srpska je sa Saveznom Republikom Jugoslavijom 29. 8. 1995. zaključila sporazum kojim je na njenu delegaciju prenijela ovlaštenja na zaključenje Sporazuma (*Ibid.* str. 99). Dana 21. novembra 1995. pregovori između pomenute tri strane i ovlaštenih predstavnika Evropske unije, Republike Francuske, Republike Njemačke, Ruske Federacije, Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država urodili su plodom i nastao je „Opšti okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini“ sa 11 aneksa. Svi dokumenti koji su usaglašeni u vazduhoplovnoj bazi Rajt-Peterson u Dejtonu, potpisani su 14. decembra 1995. u Parizu.

Značaj Dejtonskog mirovnog sporazuma, koji predstavlja okosnicu cjelokupnog pravnog i političkog sistema Bosne i Hercegovine, ogleda se u sljedećem: njime je, prvenstveno, okončan četvorogodišnji rat, a potom je očuvan integritet i međunarodnopravni subjektivitet države Bosne i Hercegovine. Takođe, njime je situirana zaštita ljudskih prava po međunarodnim standardima i ustanovljene su međunarodne garancije za povratak izbjeglica. Sporazumom je njegovo provođenje zasnovano na principu angažovanja vojnih i civilnih snaga međunarodne zajednice – vojnih snaga NATO saveza i Visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini. Konačno, što je naročito značajno u kontekstu međunarodnopravnog subjektiviteta, u okviru Sporazuma donesen je i Ustav Bosne i Hercegovine.

Mirovni sporazumi i ugovori su u teoriji i praksi veoma čest način okončanja ratnog i političkog sukoba, kao što je npr. poznati Versajski sporazum iz 1919, potpisan između Antante i Njemačke. Sporazumi kojima se okončava sukob uglavnom se zaključuju posredstvom međunarodnog faktora. Jedan od takvih bio je i Dejtonski mirovni sporazum, koji, međutim, sadrži i jedan specijalitet, a to je činjenica da u sebi sadrži i Ustav Bosne i Hercegovine kao aneks IV.

Mnogi ovaj ustav nazivaju oktroisanim, podarenim ustavom, međutim, nije u potpunosti ispravno tvrditi da je nametnut ili oktroisan jer su potpisnici bili i predstavnici Bosne i Hercegovine, ali sa sigurnošću možemo reći kako proces donošenja Ustava ne odgovara osnovnim demokratskim postulatima (Slaven, 2018, str. 538). Po pravilima ustavnog prava i pravne nauke uopšte, ustav kao najviši pravni akt donosi poseban organ po posebnom postupku, tačnije to vrši najviše zakonodavno ili ustavotvorno tijelo jedne države u cilju reprezentovanja volje naroda, pridržavajući se posebne procedure vezane samo za ovaj akt. Razlog tvrdnje da Ustav BiH ne odgovara demokratskim postulatima niti pravilima ustavne dogmatike leži u činjenici da je Ustav dio međunarodnog ugovora javnopravnog karaktera, pa kao takav nije odraz volje naroda, te ne posjeduje opšti (formalni) legitimitet. Nadalje, ovaj akt nije prošao proceduru naknadne potvrde od strane skupštine Bosne i Hercegovine, dakle opet se zaobišlo učestvovanje naroda u donošenju ovog akta, a da stvar bude gora, on ni danas ne posjeduje zvanični prevod. Po pitanju njegove prirode, prvenstveno možemo reći da se radi o aktu međunarodnog prava, a ne o aktu državnog prava, što je inače slučaj. Donosioci ovog ustava nisu ustavotvorni organi, niti je on kasnije potvrđen u parlamentarnoj proceduri zakonodavnog tijela.

Republika Bosna i Hercegovina, čije je zvanično ime od sada Bosna i Hercegovina, nastavlja svoje pravno postojanje po međunarodnom pravu kao država, sa unutrašnjom

strukturuom modifikovanom ovim Ustavom i sa postojećim međunarodno priznatim granicama. Ona ostaje država članica Ujedinjenih nacija, i kao Bosna i Hercegovina može zadržati članstvo ili zatražiti prijem u organizacijama u okviru sistema Ujedinjenih nacija, kao i u drugim međunarodnim organizacijama (član 1, stav 1 Ustava BiH). Iz navedene odredbe Ustava uviđamo da on utvrđuje međunarodni kontinuitet nove države, međutim, radi se samo o vanjskom kontinuitetu, budući da je unutrašnja struktura države potpuno promijenjena, tako da unutrašnji kontinuitet ovom prilikom izostaje.

Ustav, prije svega, ne definiše oblik vladavine, ali se može zaključiti da se radi o republikanskom obliku vladavine, iako je šef države kolektivni organ. Zatim, on eksplicitno ne utvrđuje ni oblik državnog uređenja, ali, kako se navodi, Bosna i Hercegovina se sastoji od dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske (član 1, stav 3 Ustava BiH), na osnovu čega možemo zaključiti da se radi o složenoj državi. U državnom uređenju Bosne i Hercegovine možemo pronaći i karakteristike federalizma i karakteristike konfederalizma. Ono što bi bilo karakteristično za federacije jeste nemogućnost istupanja entiteta, međutim, Bosni i Hercegovini nedostaje načelo suprematije federacije, koje podrazumijeva punu unutrašnju i međunarodnu suverenost savezne države. Položaj dva entiteta se ne može izjednačiti sa položajem federalnih jedinica u okviru federacije. Neki od konfederalnih elemenata bili bi: zasnovanost na međunarodnom ugovoru, veća autonomija entiteta od one koja postoji u federacijama, nepostojanje sudske vlasti na državnom nivou i drugi. Međutim, za Bosnu i Hercegovinu se ipak ne može reći da je konfederacija jer međunarodni subjektivitet formalno pripada Bosni i Hercegovini a ne entitetima, dok su u konfederacijama države članice subjekti međunarodnog prava.

Ustav Bosne i Hercegovine ne sadrži načelan stav ni o prihvatanju principa podjele ni o principu jedinstva vlasti. Analiza ustavnih odredaba ne ostavlja nikakvu sumnju da je u pitanju jedan specifičan, do sada u komparativnoj savremenoj ustavnosti nepoznat model podjele vlasti. Uz ozbiljno uzimanje u obzir navedenih napomena, ipak se može zaključiti da u Bosni i Hercegovini postoji princip podjele vlasti (Dmičić, 2007, str. 150). Budući da Ustav nije regulisao svu neophodnu materiju, može se zaključiti da je njegov cilj bio prevashodno okončanje ratnog sukoba, te da je on neko prelazno i privremeno rješenje, čije su odredbe postavljene dovoljno široko da omoguće kasnija različita tumačenja i izmjene. Dejtonskim sporazumom je stvoren održiv i jedino mogući oblik državnog uređenja. Nađena je kompromisna formula – model kojim je eliminisana unitaristička i separatistička koncepcija i ustanovljena složena dvoentitetska država. Dejtonskim sporazumom nijedan narod nije dobio ono što je želio početkom devedesetih godina, ali je dobio dovoljno da može ostvariti i očuvati svoj identitet (jezik, pismo, kulturu, tradiciju i dr.) (Kuzmanović, 2016, str. 18).

KONSTITUTIVNI ELEMENTI DRŽAVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Da bi jedna društvena organizacija postojala kao država, a samim tim i kao subjekt međunarodnog prava, potrebno je da posjeduje određene konstitutivne elemente. U teoriji konstitutivne elemente državnosti čine:

1. Postojano stanovništvo;
2. Utvrđena teritorija (omeđena međunarodno priznatim granicama);
3. Suverena vlast (Mijović, 2019, str. 48).

Izraz „postojano stanovništvo“ ima dvostruko značenje: faktičko i normativno. U faktičkom značenju podrazumijeva postojanje grupe pojedinaca koja je svojim načinom života vezana za određenu teritoriju. Tako, recimo, u slučaju nomadskog stanovništva ne

bi se moglo reći da je uslov postojanog stanovništva zadovoljen. U normativnom značenju podrazumijeva da u skupini lica koja nastanjuju određenu teritoriju izvjestan broj posjeduje državljanstvo odnosno države. Pored državljana, teritoriju mogu nastanjivati i stranci i štitičnici (Kreća, 2017, str. 136). Za ispunjenost ovog uslova državnosti, bitna je pravna veza (državljanstvo), potčinjenost istom pravnom poretku. U vezi sa stanovništvom BiH, odnosno one BiH koja je kao država priznata od strane OUN 1992. godine nameće se jasan zaključak da postojanost tog istog stanovništva nije bila prisutna. Ovome svjedoči i pregršt odredaba raznih zakona koji su prethodili Ustavu BiH koje su bile namijenjene ustanovljavanju posebnog prelaznog režima o državljanstvu. Zakon o državljanstvu BiH, pored uobičajenih odredaba o državljanstvu, sadrži i posebne odredbe za sticanje državljanstva BiH za lica koja su bila državljanici drugih republika bivše SFRJ (Kunić, 2008, str. 115), a koje se ponajviše tiču perioda nakon izvršenog priznanja. U pogledu ovog konstitutivnog elementa, važna odlika Bosne i Hercegovine je činjenica da pored njenog državljanstva postoji i entitetsko državljanstvo. Ono sa međunarodnog aspekta nema naročit značaj, za razliku od državljanstva BiH, koje je značajno u međunarodnim odnosima. Svi državljanici entiteta su državljanici Bosne i Hercegovine. Ustav predviđa i mogućnost postojanja dvojnog državljanstva. Državljanici Bosne i Hercegovine mogu imati državljanstvo druge države, pod uslovom da postoji bilateralni ugovor između Bosne i Hercegovine i te države kojim se to pitanje uređuje, a koji je odobrila Parlamentarna skupština (član 1, stav 7, tačka d) Ustava BiH).

Drugi konstitutivni element državnosti jeste utvrđena teritorija. Pod teritorijom se podrazumijeva dio zemljine površine koji uključuje odgovarajuće dijelove hidrosfere, atmosfere i litosfere. Kada je u pitanju državna teritorija, ona se, u pravilu, utvrđuje granicama, iako se nekad prednost daje političkim, a ne pravnim elementima i faktičkom stanju, usljed čega se državama priznaje subjektivitet i prije utvrđivanja državnih granica (Mijović, 2019, str. 49). Pojam utvrđene teritorije je ispravnije kvalifikovati kao konzistentnu i povezanu teritoriju nad kojom se vrši vlast jer uslov utvrđenih granica nije apsolutne prirode – u praksi se smatralo da je država konstituisana i kada njene granice nisu bile određene (Kreća, 2017, str. 136). U pogledu ispunjenosti ovog uslova, ispravno je konstatovati da ga Bosna i Hercegovina svakako nije ispunjavala u momentu prijema u članstvo OUN-a. U trenutku prijema, na njenoj teritoriji su postojale zapravo tri državotvorne jedinice, *de facto* države: Herceg-Bosna, kao zajednica većinski hrvatskog naroda, Republika Srpska, kao zajednica većinski srpskog naroda, i prostor Srednje Bosne, koji se identifikovao sa međunarodno priznatom Bosnom i Hercegovinom, kao zajednica većinski muslimanskog stanovništva. U tako složenoj situaciji se nije moglo govoriti ni o naznakama konzistentne i povezane teritorije nad kojom se vrši vlast. Važno je konstatovati da se izostanak ova prva dva konstitutivna elementa najbolje poima u njihovoj međusobnoj vezi, kao i kada se na to doda suverena vlast, koju prema neodređenom stanovništvu i na neomeđenoj teritoriji u trenutku priznanja zasigurno nije vršila jedinstvena vlast. Naravno, okončanjem sukoba i Dejtonskim sporazumom teritorijalna podjela BiH je detaljno izvršena, te danas govorimo o ovom elementu kao možda najizvjesnije i najpreciznije određenom u odnosu na druga dva, u pogledu državnosti BiH.

Treći konstitutivni element je suverena vlast. Ovaj element bismo mogli kvalifikovati i kao najvažniji, budući da stanovništvo i teritorija odlikuju i neke druge, nedržavne entitete. Suverenost bi na jedan uopšten način mogli definisati kao nepostojanje nikakve vlasti iznad državne vlasti, izuzev, naravno, međunarodnog prava. Uz suverenost se često vezuje i pojam nezavisnosti, pri čemu se često ističe da jedna država ne može biti suverena ukoliko je stavljena u stanje zavisnosti od druge države ili druge sile. Ograničavanjem ovih se, međutim, ne ukida državnost niti međunarodnopravni subjektivitet. Postoji određena argumentacija koja ide u pravcu toga da, iako su članice Evropske unije prenijele izvjesna suverena ovlašćenja na Uniju, one nisu prestale da budu države (Etinski, Đajić & Tubić,

2021, str. 148). Iako tačna, ovakva argumentacija nije primjenljiva na konkretan slučaj BiH, pošto se zavisnost države ogleda u kontinuiranom stranom uticaju koji nedvosmisleno ograničava suverenitet, stoga se jasno postavlja pitanje predstavlja li BiH neku vrstu neoprotektorata. Taj strani uticaj nije posljedica ugovornog obavezivanja (kao prilikom pristupanja EU), nego je direktno očitavanje volje određenih velikih sila, koje perfidno djeluju pod okriljem „međunarodne zajednice“, i bez konsultovanja vlasti u BiH i njenim entitetima nastavljaju da, često i protivpravno, kroje budućnost BiH. Suverenost, naime, možemo posmatrati i na unutrašnjem planu, kao autonomnost u unutrašnjim odnosima. Pitanje spoljašnje i unutrašnje suverenosti Bosne i Hercegovine je dosta složeno, u pogledu sva tri atributa državne suverenosti. Formalno, Bosna i Hercegovina jeste samostalna i nezavisna država, ravnopravna sa svim drugim državama međunarodne zajednice, tako da posjeduje spoljašnju suverenost u nekom svojstvu iste. Odlike njene suverenosti detaljnije će biti analizirane u narednom naslovu.

ATRIBUTI SUVERENOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

U teoriji je opšteprihvaćeno stanovište prema kojem se kao atributi državne suverenosti, a samim tim i elementi međunarodnog subjektiviteta države navode: pravo predstavljanja (*ius legationis*), putem kojeg država ostvaruje predstavljanje u inostranstvu preko svojih diplomatskih misija i specijalnih izaslanstava; pravo ugovaranja (*ius tractatum*), na osnovu kojeg država može preuzimati prava i obaveze putem međunarodnih ugovora (eng. *treaty-making power*) i pravo u ratu (*ius belli*), uz naravno izmijenjenu koncepciju koja sada podrazumijeva obavezu poštovanja normi međunarodnog humanitarnog prava za sve učesnike oružanih sukoba (te bi ispravnije bilo govoriti o ovom atributu kao *ius in bello*).

Kako proizilazi iz taksativnog nabrojanja nadležnosti Bosne i Hercegovine u Ustavu, pravo predstavljanja, odnosno vođenje spoljne politike koje je oličenje prava predstavljanja, počiva isključivo na institucijama BiH, preciznije na instituciji Predsjedništva BiH. Dakle, na prvi pogled činilo bi se da kao i u školskim primjerima federalnih država ovi atributi isključivo počivaju na zajedničkim (federalnim, državnim) organima. Međutim, kako su 3 člana Predsjedništva birani kao predstavnici konstitutivnih naroda i čiji je izbor povezan sa samim entitetima i narodima u njima, može se reći da ovlašćenja u vođenju spoljne politike leže i na entitetima, prvenstveno zbog činjenice što će svaki izabrani član Predsjedništva primarno zastupati interese entiteta i naroda iz kojeg dolazi. Tako da, s obzirom na to da se odluke Predsjedništva donose konsenzusom, sam sadržaj odluka će biti proizvod velikih kompromisa i ličnih stavova (odnosno stavova i pozicija entitetske politike koju predstavljaju). Takođe, i entitetski parlamenti posredno učestvuju u vođenju spoljne politike, upravo zbog rješenja iz Ustava, prema kojem svaki član Predsjedništva koji se ne slaže sa donesenom odlukom može istu proglasiti destruktivnom po vitalni interes entiteta, pod uslovom da to učini u roku od tri dana po njenom usvajanju. Ukoliko u entitetskom parlamentu takav proglas bude potvrđen dvotrećinskom većinom glasova u roku od 10 dana po upućivanju, osporavana odluka Predsjedništva neće imati učinka. Ustavna rješenja ukazuju na to da se pravo predstavljanja u neku ruku provodi na više nivoa, ali iako to biva samo u određenim situacijama i implicitno (kroz stav člana Predsjedništva), ipak moramo konstatovati da je ovaj atribut državne suverenosti ograničen u korist entiteta.

Zaključivanje međunarodnih ugovora takođe počiva na Bosni i Hercegovini, ali i na entitetima, što proizilazi iz ustavne odredbe koja navodi da entiteti imaju pravo da uspostavljaju posebne paralelne odnose sa susjednim državama u skladu sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom Bosne i Hercegovine. Time je dozvoljeno ispostavljanje jednog dijela ugovornog kapaciteta i entitetima, a koje je, doduše, već u samom startu ograničeno vrstom sporazuma i krugom subjekata koji se mogu pojaviti kao ugovorne strane (ogra-

ničenje *ratione materiae* – „posebni paralelni odnosi“, bez preciziranja vrste i obima tih odnosa; i ograničenje *ratione personae* – „susjedne zemlje“, ograničavanje kruga subjekata, eventualnih ugovornih strana). Svaki entitet može takođe sklapati sporazume sa državama i međunarodnim organizacijama uz saglasnost Parlamentarne skupštine, a zakonom se može predvidjeti da za određene vrste sporazuma nije potrebna takva saglasnost (ovdje se govori o prethodnoj saglasnosti, dakle ne o postupku ratifikacije, koja svakako predstavlja poseban postupak za zaključivanje ugovora i od strane same države). Ukoliko konsultujemo praksu poslovanja entiteta i zaključivanja međunarodnih ugovora i na to dodamo ovakvu teorijsku razradu situacije, dolazimo do zaključka da entiteti u BiH imaju jedan zavidan stepen samostalnosti u ovoj oblasti, u odnosu na tradicionalne federacije, te u ovom pogledu dosta više liče konfederaciji.

Kada govorimo o pravu u ratu, važno je sagledati gdje leže poluge odlučivanja u pogledu rukovođenja vojskom i odbranom i ko je odgovoran za njihovu podređenost međunarodnom humanitarnom pravu. Specifičnost nastanka i postanka Oružanih snaga BiH ogleda se u tome da se u Ustavu Bosne i Hercegovine ne nalaze nikakve odredbe o vojsci. Vojska i odbrana potpadala je pod nadležnost entiteta. Tako su odlukama predstavničkih tijela entiteta, a na osnovu člana III 5. a) (član se odnosi na mogućnost prenošenja nadležnosti na BiH putem saglasnosti entiteta) i IV 4. a) (član se odnosi na ovlašćenje Parlamentarne skupštine BiH da donese neophodne akte za sprovođenje odluka iz nadležnosti Skupštine) Ustava Bosne i Hercegovine donesena dva zakona, kojima se osnivaju Oružane snage Bosne i Hercegovine. Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine i Zakon o službi u Oružanim snagama Bosne i Hercegovine predstavljaju dva osnovna izvora regulative odbrane, a pored njih postoje mnogobrojni podzakonski akti kojima se reguliše većina pitanja iz ove oblasti (Đukanović & Đurđević-Lukić, 2008, str. 200–212). Na osnovu ovih akata i ovako uređenog pravnog sistema, organi koji postupaju su Predsjedništvo BiH, Parlamentarna skupština BiH i Ministarstvo, odnosno ministar odbrane BiH, tako da je vidljivo da se ovaj atribut u potpunosti pripisuje zajedničkim organima, iako to nije bio slučaj prije prenosa nadležnosti.

Na osnovu navedenog, mogli bismo reći da Bosna i Hercegovina formalno posjeduje osnovne odlike međunarodnog subjektiviteta, međutim, ona se u praksi suočava sa velikim poteškoćama u ostvarivanju ovih prava i potvrđivanju uspostavljenih kapaciteta. Subjektivitet Bosne i Hercegovine je ograničen subjektivitetom entiteta, što proizilazi iz same raspodjele nadležnosti, budući da sve ono što nije taksativno stavljeno u nadležnost državi, generalnom klauzulom je stavljeno u nadležnost entitetima. Subjektivitet se zapravo ostvaruje na dva nivoa – na nivou BiH i na nivou entiteta. I prije nego što se uđe u razmatranje spoljašnjih faktora koji imaju uticaj na njen suverenitet, zaključak koji se nameće jeste da Bosna i Hercegovina ima jedan veoma specifičan, *sui generis* subjektivitet. Još uvijek nije postavljena integralna i opšteprihvaćena definicija Bosne i Hercegovine, te se može zaključiti da je ona sa pravnog aspekta jedinstvena država u svijetu, kako u pogledu njene državne strukture, tako i u pogledu njenog međunarodnopravnog položaja.

OGRANIČENJA SUVERENITETA BOSNE I HERCEGOVINE OD STRANE MEĐUNARODNE ZAJEDNICE

Kroz nekoliko prethodnih naslova obrađena su ograničenja suvereniteta BiH putem njenog internog pravnog poretka. Ova ograničenja su ponajviše ustanovljena u korist entiteta i njihovih organa, odnosno uspostavljanja nekog oblika suvereniteta na njihovoj strani. Pored toga što je njena suverenost ograničena suverenosti entiteta, postoje i izvjesna ograničenja u pogledu prisustva i ovlašćenja međunarodne zajednice u BiH, pa je stoga neki autori kvalifikuju kao formalno suverenu i nezavisnu državu pod međunarodnom

upravom (Kreća, 2017, str. 153).

Dejtonskim mirovnim sporazumom je prvenstveno bilo predviđeno povlačenje UNPROFOR-a sa teritorije Bosne i Hercegovine i njegova zamjena IFOR-om. IFOR ili Snage za implementaciju (eng. *Implementation Forces*) bile su multinacionalne vojne snage za sprovođenje mira u Bosni i Hercegovini, predvođene NATO snagama, sa osnovnim ciljem osiguranja sprovođenja Aneksa 1A Sporazuma. Između ostalog, definisano je i da će IFOR imati ovlaštenja, bez uplitanja ili dopuštenja ijedne strane, da učini sve što smatra potrebnim i ispravnim, uključujući primjenu vojne sile radi zaštite IFOR-a i izvršenja njegovih odgovornosti, te će u svakom pogledu udovoljavati zahtjevima IFOR-a (član 6 Aneksa 1A Dejtonskog sporazuma). Godine 1996. zadatak IFOR-a je preuzeo SFOR (Stabilizacijske snage, eng. *The Stabilisation Force*), a nakon toga 2004. došao je EUFOR (*Althea*). Generalno se izvodi zaključak da je međunarodna zajednica nezainterosovana da okonča prisustvo stranih oružanih snaga u BiH, a navođenje tačnih i istinitih razloga na strani iste predstavlja, nažalost, nedostižan ideal. Zamjene ovih snaga su u najvećoj mjeri bile samo promjene komandanata, dok je njihovo prisustvo u najvećoj mjeri služilo kao pasivna podrška promjenama koje će biti obrađene u narednim pasusima, te u sadejstvu sa njima pokazuju pravu prirodu djelatnosti međunarodne zajednice u BiH.

Aneksom 10 Dejtonskog mirovnog sporazuma definisano je postojanje visokog predstavnika, institucije formirane sa ciljem da se „pomogne primjena mirovnog sporazuma“ u Bosni i Hercegovini. Nakon što je 1995. zaključen Dejtonski mirovni sporazum, u Londonu je 8. i 9. decembra iste godine održana Konferencija o implementaciji mira, u cilju mobilisanja međunarodne podrške za sprovođenje Sporazuma u BiH. Kao rezultat konferencije, uspostavljen je Savjet za implementaciju mira (eng. *Peace Implementation Council – PIC*), koji čini 55 država. Nakon Londonske konferencije, Savjet se na ministarskom nivou sastao još 5 puta da bi definisao ciljeve implementacije mira za naredni period. U kontekstu međunarodnopravnog subjektiviteta Bosne i Hercegovine, najznačajniji je sastanak koji se 1997. održao u Bonu, čime je dovršeno potpuno formalno ograničavanje njenog suvereniteta. Savjet za implementaciju mira je podržao visokog predstavnika u korištenju svojih krajnjih ovlaštenja, kada to smatra za neophodno, o sljedećim pitanjima: vremenu, mjestu i predsjedavanju sastancima zajedničkih institucija; privremenim mjerama koje stupaju na snagu kada strane nisu u mogućnosti da se dogovore i koje ostaju važeće dok Predsjedništvo ili Vijeće ministara ne usvoji odluku o tom pitanju u skladu sa Mirovnim sporazumom; o drugim mjerama pri osiguranju implementiranja Mirovnog sporazuma u cijeloj BiH i njenim entitetima, kao i neometanog rada zajedničkih institucija, a koje mogu uključivati aktivnosti protiv osoba koje obavljaju javnu službu ili funkcionera koji izostaju sa sastanaka iz neopravdanih razloga ili za koje visoki predstavnik smatra da narušavaju pravne obaveze uspostavljene Mirovnim sporazumom ili rokove za njihovo implementiranje (Zaključci Bonske konferencije, 1997). Nadalje, Savjet za implementaciju mira je davanjem ovakvih ovlaštenja derogirao ustavni poredak Bosne i Hercegovine, budući da je omogućio smjenjivanje izabраниh nosilaca vlasti i nametanje zakona domaćim organima vlasti. Ovim postupkom Bosna i Hercegovina je u međunarodnim odnosima postala neoprotektorat pod patronatom država Savjeta za implementaciju mira. visoki predstavnik počinje da „supstituiše domaće vlasti“, kako se to popularno kaže, da svojim odlukama mijenja entiteske ustave, donosi nove i mijenja postojeće zakone, vrši direktan uticaj na sudsku i izvršnu vlast kroz čitav niz odluka o smjenama pojedinih funkcionera (Savić, 2016, str. 66).

Kancelarija visokog predstavnika svojim programom „5 + 2“ definiše uslove koje Bosna i Hercegovina mora ispuniti da bi došlo do zatvaranja OHR-a, koji obuhvataju rješavanje: pitanja raspodjele imovine između države i entiteta; raspodjele vojne imovine; provođenja konačne odluke za Brčko; fiskalne održivosti; i zaživljavanja vladavine prava. Uz dva dopunska uslova: potpisivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju i

pozitivnu ocjenu Upravnog odbora Svjeta za implementaciju mira, koja bi bila utemeljena na punom poštovanju provođenja Dejtonskog mirovnog sporazuma (program 5 + 2, Kancelarije visokog predstavnika). Neki od ovih uslova, mahom oni konkretniji, odveć su ispunjeni (potpisivanje Sporazuma, provođenje odluke za Brčko...), ali problemi postoje u vezi rubrike „apstraktnih“ uslova. Zaživljavanje vladavine prava sljeduje praksu započetu samim Dejtonskim sporazumom, u kojoj se ovakve oblasti definišu paušalno i neodređeno, odnosno dovoljno široko za tumačenje „po potrebi“. Zapravo, u kojem god trenutku je to neophodno, Savjet za implementaciju mira može da pronađe određeni nedostatak koji narušava ispunjenost ovog uslova, te povlači neophodnost ostanka istog u BiH. Još kada se uzme u obzir da je Savjet taj koji donosi navedenu pozitivnu ocjenu, odnosno da uslovno rečeno sam kontroliše svoje postojanje, jasno je zašto se potežu pitanja o nezavisnosti BiH, jer očigledno da limitirajući faktor njenog subjektiviteta obitava u hijerarhijskoj poziciji koju sam sebi može da definiše i predvidi. Konačno, tendenciju pozicioniranja Visokog predstavnika iznad ustavnog poretka BiH, a i u neki rang samostalne institucije u međunarodnom pravu vidimo i u pokušaju da Savjet za implementaciju mira i visoki predstavnik sami skroje način njegovog izbora, kršeći postojeća normativna rješenja. Nadalje, ophođenje ovih institucija prema organima BiH i entiteta pokazuje da je u posljednjih nekoliko godina ponovo pokrenut postupak izdizanja ovih institucija u sopstveni rang na hijerarhijskoj ljestvici.

Posebnu ulogu u ograničavanju međunarodnopravnog subjektiviteta Bosne i Hercegovine ima prisustvo stranih sudija u strukturi Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Ustavni sud je jedina institucija Bosne i Hercegovine u kojoj nije prisutan princip zaštite vitalnog interesa entiteta niti pak vitalnog nacionalnog interesa naroda (Savić, 2016, str. 67). Ustavni sud Bosne i Hercegovine sastoji se od devet članova. Četiri člana bira Predstavnički dom Federacije, a dva člana Skupština Republike Srpske, dok preostala tri člana bira predsjednik Evropskog suda za ljudska prava nakon konsultacija sa Predsjedništvom. Sudije koje bira predsjednik Evropskog suda za ljudska prava ne mogu biti državljani Bosne i Hercegovine ili bilo koje susjedne države (član 6, stav 1, tačka a) i c) Ustava BiH). Pošto bi ustavni sud jedne države trebalo da bude nosilac glavne riječi u pogledu kontrole ustavnosti i zakonitosti akata koji su u njoj doneseni, pogotovo u oblasti vršenja suverene vlasti, očigledno je kako „stranci“ utiču na potčinjavanje tog suvereniteta međunarodnoj zajednici. Na ovako ustanovljen Ustavni sud dodajemo prostu matematičku jednačinu, da strane sudije zajedno sa dva pripadnika jednog naroda (iako se sudije biraju sa teritorije entiteta, to zapravo predstavlja *de facto* biranje pripadnika tri konstitutivna naroda) predstavljaju većinu, tako, bez obzira na ostale sudije, mogu da donose sve odluke. Međusobni odnos limitirajućih faktora subjektiviteta vidljiv je pogotovo u postupku za ocjenu ustavnosti nekih od zakona koje je nametnuo visoki predstavnik, a u pogledu njegovog ovlašćenja da donosi ove pravne akte, Ustavni sud Bosne i Hercegovine stao je na stanovište da nije nadležan da ocjenjuje ovlasti Visokog predstavnika za Bosnu i Hercegovinu, ali da je istovremeno ova institucija „supstituisala“ domaće institucije, te da se ovi zakoni, kao takvi, mogu ispitivati sa materijalnopravnog aspekta, odnosno njihove usklađenosti sa Ustavom Bosne i Hercegovine (Savić, 2016, str. 69). Ustavni sud BiH je većinskim mišljenjem konstatovao da ovi zakoni „nisu protivni Ustavu BiH“ (Odluka Ustavnog suda BiH, br. U-9/00), uz suprotno mišljenje sudija iz Republike Srpske.

ZAKLJUČAK

Na osnovu razrade konstituisanja državnosti Bosne i Hercegovine, atributa državnosti i odlika njene suverenosti, ispravno je konstatovati da se radi o jedinstvenom, *sui generis*, međunarodnopravnom subjektivitetu i državi koju ne možemo podvesti ni pod jednu

poznatu klasifikaciju, niti za nju pronaći odgovarajuću i potpuno ispravnu definiciju. Ono što odlikuje status BiH u međunarodnom pravu ne odlikuje niti jednu državnu zajednicu, a njeni entiteti imaju krajnje jedinstven krug nadležnosti, čak i određen subjektivitet.

Velike strane sile su imale presudan uticaj pri samom konstituisanju Bosne i Hercegovine i donošenju njenog najvišeg pravnog akta koji, kao što je već rečeno, predstavlja međunarodni ugovor javnopravnog karaktera, a nije donesen od strane ustavotvornog organa niti je naknadno potvrđen u proceduri parlamentarnog tijela. Možemo reći da je njen suverenitet ograničen, prvenstveno suverenitetom entiteta koji imaju značajne nadležnosti date Ustavom, a da je zatim ograničen i brojnim spoljašnjim uticajima.

Ono što je izvjesno jeste da u Bosni i Hercegovini postoji jedna vrsta internacionalne uprave, pa je stoga mnogi nazivaju neoprotektoratom, protektoratom, puzećim protektoratom i sl. Uticaj međunarodne zajednice je svakodnevno prisutan, kako od strane institucija tako i pojedinaca, u različitim sferama društvenog života. Praksa je pokazala da su intervencije stranih faktora preko različitih institucionalnih mehanizama veoma česte, što dovodi do otvaranja pitanja da li je Bosna i Hercegovina samostalna, suverena i ima li suverenitet u odlučivanju. Nakon svih činjenica uzetih u obzir, možemo zaključiti da je riječ o državi koja je *de iure* suverena, dok se *de facto* nalazi pod protektoratom međunarodne zajednice. U konačnici dolazimo do pitanja, govorimo li o održivoj i progresivnoj tvorevini međunarodnog prava, odnosno međunarodne zajednice, ili govorimo o dobrom privremenom rješenju koje se otelo kontroli. U utopijskom svijetu, organ koji prati implementaciju sporazuma koji je zaustavio višegodišnji sukob se nikako ne čini kao loš faktor za postojanje jedne države. Pravno gledano, ona ima sve elemente da opstane i napreduje, iako su neki od njih možda u nekim segmentima neodređeni. Ukoliko se svi principi međunarodnog prava primjenjuju bezrezervno, onda bi ovakva država veoma brzo postala uspješna heterogena zajednica. S obzirom na to da smo svjedoci realnih zbivanja u svijetu i međunarodnom pravu od njegovog nastanka, znamo da su ti principi u svom apsolutnom obimu nedostižni, te da ih je najvažnije održavati na najvišem mogućem nivou. Kombinacija njihovog zapostavljanja, nemogućnosti da se u potpunost ostvare i djelimičnoj pravnoj neodređenosti čine ovu državnu tvorevinu u ovakvom stanju i okolnostima faktički neostvarivom. Na kraju ostaje da se konstatuje da bi vjerovatno Bosna i Hercegovina svoj put bolje našla kao suverena zemlja, bez silnih limitacija spolja, a uz konkretnije regulisanje unutrašnje podjele određenih aspekata tog istog suvereniteta.

LITERATURA

- Dmičić, M. (2007). *Prenos nadležnosti sa Republike Srpske na institucije Bosne i Hercegovine, efekti njihovih prenosa i mogućnost povrata*, Pravna riječ. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Đukanović, D. & Đurđević-Lukić, S. (2008). *Formiranje i struktura Oružanih snaga Bosne i Hercegovine, Voljno delo*, 60(2)/2008. Beograd: Ministarstvo odbrane Republike Srbije, Univerzitet odbrane u Beogradu – Institut za strategijska istraživanja.
- Etinski, R., Đajić, S. & Tubić, B. (2021). *Međunarodno javno pravo*, Novi Sad: Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Gromes, T. (2009). *Dejtonski sporazum za Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Uvod u politički sistem Bosne i Hercegovine – izabrani aspekti.
- Hayden, R.M. (1999). *Skice za podeljenu kuću – Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*. Beograd: Samizdat.
- Kreća, M. (2017). *Međunarodno javno pravo*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Kunić, P. (2008). *Upravno pravo – posebni dio*. Banja Luka: Pravni fakultet u Banjoj Luci i Fakultet za bezbjednost i zaštitu u Banjoj Luci.
- Kuzmanović, R. (2016). *Dosljedna primjena Dejtonskog sporazuma garancija je mira i stabilnosti u Bosni i Hercegovini i regionu, Zbornik radova Dejtonski sporazum – dve decenije mira i pouke za svet*. Beograd: Prestavništvo Republike Srpske u Srbiji, Fakultet političkih nauka Banja Luka, Institut za međunarodnu politiku i privredu Beograd.

- Mijović, Lj. (2019). *Osnove međunarodnog javnog prava*, Banja Luka: Komesgrafika.
- Savić, S. (2016). *Primjena Ošteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini (Dejtonskog mirovnog sporazuma) – Uloga ustavnog suda Bosne i Hercegovine*, Zbornik radova Dejtonski sporazum – dve decenije mira i pouke za svet, Beograd: Prestavništvo Republike Srpske u Srbiji, Fakultet političkih nauka Banja Luka, Institut za međunarodnu politiku i privredu Beograd.
- Slaven, Ž. (2018). *Geopolitika Bosne i Hercegovine, Mostariensia: časopis za društvene i humanističke znanosti 22-1/2018*. Mostar: Sveučilište u mostaru.
- Aneks 1A, Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini – Sporazum o vojnim aspektima mirovnog rješenja
- Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine, br. U-9/00, „*Sl. glasnik BiH*“, br. 1/2001.
- Ustav Bosne i Hercegovine (Aneks IV Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini i „*Sl. glasnik BiH*“, br. 25/2009 – Amandan I)
- Program 5+2 Kancelarije Visokog predstavnika, dostupno na : <https://www.ohr.int/%d0%bf%d1%80%d0%be%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%bc-52/>, pristupljeno: 23.8.2023.
- Zaključci Bonske konferencije 1997, dostupno na: <http://www.ohr.int/bonska-konferencija-o-implementiranju-mira/>, pristupljeno: 21.8.2023.

CHARACTERISTICS OF INTERNATIONAL LEGAL SUBJECTIVITY AND STATUS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Author: ALEKSEJ INDŽIĆ, Jasna Popović

e-mail: aleksej.indzic@student.pf.unibl.org, jasna.popovic@student.pf.unibl.org

Mentor: Prof. Milan Pilipović

Faculty of Law, University of Banja Luka

Introduction: Through this paper, the international legal subjectivity and status of Bosnia and Herzegovina will be observed in the period after the entry into force of the General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. The central figure in the paper will be the Constitution of Bosnia and Herzegovina, as its highest legal act, but a certain number of parallels will be drawn between the theoretically established elements of statehood and subjectivity and those specific and concrete ones that reflect the subjectivity of Bosnia and Herzegovina. Numerous limiting factors and sui generis norms influenced the subjectivity of Bosnia and Herzegovina to be a novelty in the international legal order, and the paper will also deal with these situations and solutions and try to offer an interpretation of these norms in the light of the crises that have befallen Bosnia and Herzegovina in the modern times.

Aim: This paper aims to highlight the basic backbone and specificities of the subjectivity of Bosnia and Herzegovina and to try and figure out if the country can survive together with these different limiting factors. In fact, the real question is whether this type of specific subjectivity can be maintained with such strong limitations.

Materials and Methods: The authors primarily use dogmatic and logical methods and comparative legal and historical legal methods as aids, all in order to interpret the provisions of positive legal regulations and certain positions of legal theorists, precisely because of the specificity of the topic, the nature of which could not be understood solely by finding specific legal solutions.

Results: By answering the mentioned questions and applying the mentioned methodology, we come to the conclusion that the status of Bosnia and Herzegovina is unique and that there are certain questions regarding its sovereignty. Furthermore, there are serious questions about the shaping of the subjectivity of the state itself and its entities, and these questions really depend on the practice and political events not only in Bosnia and Herzegovina, as evidenced by current events, but also events from the environment and from the international level.

Conclusion: In the end, it can be seen that the subjectivity of Bosnia and Herzegovina is extremely specific, while the authors, based on the content of the paper, derive numerous legal solutions as well as political events, which, to a certain extent either denied or defied the practice of international law regarding the subjectivity of states.

Keywords: subjectivity; Constitution of Bosnia and Herzegovina; Dayton Peace Agreement; High Representative; Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina; contractual capacity; jurisdiction of entities

ЋУТАЊЕ УПРАВЕ

Аутор: АНА КАТИЋ

Имејл: anaakaticc@gmail.com

Ментор: Проф. др Милош Прица

Правни факултет Универзитета у Нишу

Увод: Ћутање управе јесте један од најзначајнијих видова судске заштите странке у ситуацији када орган по захтеву, односно по жалби странке не донесе решење у законом предвиђеном року. С обзиром на то да странке не могу да остваре своја права и правне интересе без управног акта, њима се и у случају ћутања управе пружа правна заштита. Сматра се да је тада успостављен, непосредно на основу закона, управноправни однос између странке и самог органа управе. То значи да странка може под законом предвиђеним условима да покрене управни спор због ћутања управе, при чему ће аутор у самом раду указати на услове под којима се спор може покренути, као и каква је улога суда у погледу решавања проблема „ћутања“.

Циљ: Предмет овог рада јесте проучавање еволуције института „ћутања управе“ кроз општу и историју српског управног права, те анализа овог института у земљама у непосредном окружењу Републике Србије, а све у циљу уочавања и образлагања сличности и разлика у управносудској регулативи ћутања управе у позитивним законодавствима неких од бивших југословенских република. Како је давно рекао наш нобеловац Иво Андрић, „у тишини је сигурност“, а имајући у виду и чињеницу да ћутање управе постаје велики проблем у Србији са тенденцијом пораста броја оваквих предмета, један од циљева рада јесте одговор на питање да ли се управо та тишина у администрацији санкционише или пак представља могућност органа да избегне одлучивање у одређеном случају.

Материјал и методе: Историјски, упоредни, догматски метод коришћени су при тумачењу одредаба управног законодавства земаља неке од бивших земаља Југославије. Норме кодекса бивших република тумачене су језички, логички и системски.

Резултати: Управна законодавства свих држава насталих на простору бивше Југославије садрже појам, врсте и услове управног спора, а на веома сличан начин регулишу спор настао због недоношења решења у законом предвиђеном року.

Закључак: Управно законодавство, правна теорија и пракса бивше државе неминовно су утицали на начин нормирања ћутања управе позитивним законодавством Србије, Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Републике Српске.

Кључне речи: Ћутање управе; недоношење решења; упоредно управно право; управни спор; управно судство.

УВОД

У настојању да се обезбеде, заштите од управе, њеног продирања у њихову правну сферу и онда када за то нема основа и оправдања, грађани су повели борбу за ограничење (све)моћи управе. Ограничити управу значило је, а и данас значи, подвести управу праву, правним нормама је регулисати, сместити у оквире права. Питање

обезбеђења законитости управе у савременим приликама добија на значају јер без законите управе нема правне државе. Она је *conditio qua non* и мера правне државе. Обезбедити закониту управу значило је подвргнути је закону. Управо због наведеног, са радом је 1. јануара 2010. године почео суд посебне надлежности, Управни суд, чија је надлежност одређена самим законом – суди у управним споровима и врши друге послове одређене законом, као и да пружа међународну правну помоћ у оквиру своје надлежности. Најкраће речено, управни спор јесте спор о законитости коначног управног акта, који је настао у дугој борби за подвођење управе под право. Ото Мајер тврдио је да држава која за своју управу нема закон није правна држава (Maier, 1895, стр. 66). Управо због тога, од великог је значаја Управни суд као независан и непристрастан орган правне заштите јер кроз управни спор штити право странака и пружа одређену правну сигурност и извесност да ће права која им по закону припадају бити призната. Дакле, када су грађани незадовољни одлукама државне управе, јединицама локалне самоуправе, јавних предузећа, владиних агенција, имају могућност да се обратe независном судском органу јер имају право да преиспитају њихове одлуке и да заштите своја права и на закону засноване интересе. Самим тим, јасно је да је значај и ширина простирања управног спора – као механизма судске контроле јавне управе при њеном ауторитативном поступању у решавању појединачних случајева, за владавину права, правну државу, правну сигурност за грађане и правна лица – огроман. У управном спору се уобичајено одлучује о законитости коначног управног акта. Међутим, не треба занемарити и чињеницу да права и правни интереси странака не морају да буду повређени само донетим управним актом. До њихове повреде може да дође и када управни акт није донет, у случају ћутања управе. Под ћутањем управе се, дакле, подразумева ситуација у којој надлежни орган, у законом предвиђеном року, није донео управни акт по захтеву, односно по жалби странке. С обзиром на то да странке не могу да остваре своја права и правне интересе без управног акта, њима се и у случају ћутања управе пружа правна заштита.

УПРАВНИ СПОР У ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ – ИСТОРИЈСКИ ПРИКАЗ

Када говоримо о судској контроли управе у Србији, треба поменути Устав Кнежевине Србије из 1869. године, познатији као Намеснички у коме је писало да Државни савет „разматра и решава жалбе против министарских решења у спорним административним питањима“, те је јасно да се Државни савет јавља први пут као административни суд. Тиме је код нас, по први пут, формално посматрано, уведен управни спор. Поменута уставна замисао разрађена је Законом о пословном реду у Државном савету из 1870. године, у коме се у члану 35. дефинише административни спор и то као „спор између приватног лица са једне стране и управне власти са друге стране, а постоји онде, где је наредбом или решењем управне власти право приватног лица повређено противу законских наређења“.

И у каснијим српским уставима и то уставима владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941), Државни савет задржава позицију управног суда у Србији. Уставом из 1901. године и Законом о уређењу Државног савета од 21. децембра 1901. године и Законом о пословном реду у Државном савету од 31. јануара 1902. године проширују се административно-судске функције Државног савета тиме што се допушта заснивање административног спора и против указа и то од стране савета у циљу заштите државних материјалних интереса. Ово стање траје све до доношења Устава из 1921. године. Према одредбама поменутог тзв. Видовданског устава постоји Државни савет и управни судови.

Године 1922. бива донет Закон о државном савету и управним судовима, при чему је Државни савет решавао у петочланим одељењима, а чије чланове је постављао краљ на предлог председника Министарског савета. Тим законом је основано шест управних судова (са седиштима у Београду, Загребу, Цељу, Сарајеву, Скопљу и Дубровнику, који је 1939. године премештен у Подгорицу), а 1939. године основан је и Управни суд у Новом Саду. Државни савет је постао врховни управни суд, а одлучивао је по жалбама на одлуке управних судова и поступао као првостепени управни суд у споровима о законитости указа и министарских решења (Томић, 2012, стр. 79).

Уставом Краљевине Југославије из 1931. године, познатији под називом Септембарски или Октобарски устав, Државни савет задржава позицију врховног управног суда, а остају и нижи управни судови. Други светски рат је довео на политичку сцену тадашње Југославије комунистичку партију и то је значило и спровођење нове идеологије, која је имала своје последице и у правном систему. Директна последица ових промена било је укидање Државног савета и управних судова. После Другог светског рата, Државни савет и управни судови су укинута и у том периоду није постојала судска контрола управе, а контрола рада управе у основи се сводила на поједине облике политичке и административне контроле (Димитријевић, 2014, стр. 534). Након Другог светског рата, управни спор је у Југославији уведен 1952. године као облик судске контроле над законитошћу управних аката, али на другачијим основама, који је на велика врата увео управни спор, као редован и систематски облик судске контроле законитости управних аката (Теофилић, Korhecz, 2018, стр. 281). Није више постојао Државни савет, нити управни судови, већ су за управне спорове били надлежни редовни судови. Закон о управним споровима је мењан и допуњаван 1965. године, а 1977. године је донет нов закон који је након стварања Савезне Републике Југославије незнатно мењан 1992, 1993. и 1994. године. Ту 1965. годину аутор везује за чињеницу да је тада правни стандард „природе ствари” уведен у наше право. До тада је спор пуне јурисдикције био могућ само у области социјалног осигурања.

У Републици Србији је доскоро на снази био Закон о управним споровима (Службени лист СРЈ, бр. 46/96) из 1996. године који се примењивао и у државној заједници Србија и Црна Гора, а од 2006. године и у Србији као самосталној и независној држави. Важећи Закон о управним споровима усвојен је по хитном поступку, а објављен у Службеном гласнику Републике Србије бр. 111/09 од 29. децембра 2009. године, а сходно члану 79 „овај закон ступа на снагу наредног дана од дана објављивања у Службеном гласнику Републике Србије“ ступио на снагу 30. децембра 2009. године, при чему се може сматрати да се разлог за овакво опредељење законодавца налази у омогућавању да се нови Закон о управним споровима примењује од самог почетка функционисања специјализованог Управног суда¹, који је почео са радом 1. јануара 2010. године, где сам закон доживљава практичну проверу решења датих у закону, при чему је исти проглашен Указом од стране тадашњег председника Републике, Бориса Тадића, из чега јасно можемо потврдити речи једног домаћег писца да је наша држава „мала земља међу световима“, с обзиром да је то земља која по цени изузетних напора настоји да на свим пољима надокнади оно што јој је бурна прошлост ускратила. Доношењем новог закона, Република Србија, сада као самостална и независна држава, од 2009. године започела је борбу подвођења управне власти под судску контролу законитости њеног рада. Оно што је претходило доношењу новог и тренутно важећег Закона о управним споровима јесте усклађивање текста новог Закона са међународним стандардима, пре свега Европском конвенцијом за

¹ Ранији Закон о управним споровима (Службени лист СРЈ, бр. 46/96) у члану 3 став 1 прописује да су тадашње управне спорове решавали судови у републикама чланицама, Врховни војни суд и Савезни суд.

заштиту људских права и основних слобода из 1950. године коју је ратификовала 2003. године тадашња државна заједница Србија и Црна Гора, чији је сукцесор Република Србија. При састављању текста ЗУС-а, посебно се узимала у обзир Препорука Комитета Савета Европе П (2004) 20 о судској ревизији / контроли управних аката од 15. децембра 2004. године (Томић, 2012, стр. 94). Узимајући у обзир наведено, јасно је да се Србија може подичити, а у односу на друге државе Европе и света, раним настанком и готово непрекинутим развојем управног спора. Оно што је карактеристично за нови српски Закон о управним споровима, јесу многе промене у односу на раније стање, како у погледу предмета управног спора, тако и у погледу одвијања управног спора, правних средстава и извршења судске одлуке (Милков, 2011, стр. 125). Врховни суд Србије је надлежан за одлучивање о ванредним правним средствима изјављеним на одлуке судова Републике Србије, па и на оне донете у управним споровима. Текст важећег Закона о управним споровима из 2009. године има 79 чланова, груписаних у 14 одељака и то: основне одредбе; надлежност и састав суда; странке у управном спору; предмет управног спора; покретање поступка; претходни поступак; утврђивање чињеница; судске одлуке; ванредна правна средства; трошкови управног спора; извршење пресуде; сходна примена одредаба парничног поступка; новчано кажњавање; прелазне и завршне одредбе.

Историјски гледано, у нашем праву ћутање управе је први пут уведено Законом о државном савету и управним судовима из 1922. године и то формулацијом „ако у тужби тужилац наведе да није могао добити никакво решење од надлежне управне власти за три месеца, рачунајући од дана када га је поновно нарочитим актом тражио, суд је дужан извидети да ли је његов навод истинит, па ако се истинитост навода утврди, узеће тужбу у поступак као да су захтеви тужиоца били одбијени од надлежне управне власти“². Након Другог светског рата, Законом о управним споровима ФНРЈ, чланом 26. истог, управни спор због ћутања управе регулисан је конкретније, односно „ако другостепени државни орган није у року од 60 дана или у посебно прописаном краћем року донео решење по жалби странке против првостепеног решења, а не донесе га ни у даљем року од 7 дана по поновљеном тражењу, странка може покренути управни спор као да јој је жалба одбијена“. На исти начин је странка имала могућност да поступи и када по њеном захтеву првостепени орган није донео решење против чијег акта нема места жалби. Слично овом, управни спор је и доцније регулисан на скоро идентичан начин, а разлика је била у проширењу круга субјеката који могу да буду доносиоци управног акта, те су поред државних органа, управне акте могли да доносе и недржавни субјекти којима су поверена јавна овлашћења. Законом о управним споровима (Сл. лист СРЈ, бр. 46/96) у члану 24. регулисано је да „ако другостепени орган није у року од 60 дана или у законом одређеном краћем року донео решење по жалби странке против првостепеног решења, а не донесе га ни у даљем року од седам дана по поновљеном тражењу, странка може покренути управни спор као да јој је жалба одбијена. На начин из става 1. овог члана може поступити странка и кад по њеном захтеву није донео решење првостепени орган против чијег акта није дозвољена жалба. Ако првостепени орган против чијег акта је дозвољена жалба није у року од 60 дана или у законом одређеном краћем року донео решење по захтеву, странка има право да поднесе захтев другостепеном органу. Против решења другостепеног органа странка може покренути управни спор, а може га под условима из става 1 овог члана покренути и ако овај орган не донесе решење“. Важећим Законом о управним споровима (Службени гласник Републике Србије, бр. 111/2009) регулисано је ћутање управе у члану 19, на тај начин што је предвиђено да ако другостепени орган, у року од 60 дана од дана

² Члан 22. Закон о државном савету и управним судовима, „Службене новине“, бр. 111/1922.

пријема жалбе или у законом одређеном краћем року, није донео решење по жалби странке против првостепеног решења, а не донесе га ни у даљем року од седам дана по накнадном захтеву странке поднетом другостепеном органу, странка по истеку тога рока може поднети тужбу због недоношења захтеваног акта и ако првостепени орган по захтеву странке није у року предвиђеном законом којим се уређује општи управни поступак, донео решење против којег није дозвољена жалба, а не донесе га ни у даљем року од седам дана по накнадном захтеву странке, странка по истеку тога рока може поднети тужбу због недоношења захтеваног акта.

ЋУТАЊЕ УПРАВЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Предмет управног спора, како је напред поменуто, може бити и ситуација у којој орган управе није донео управни акт. Нормирајући ћутање управе, желе се обезбедити субјективна права појединца у односу на самовољу управе, у ситуацијама када управа својим нечињењем спречава остваривање неког права странке. Према одредбама Закона, издавање решења подразумева да је решење донето, као и да је странка обавештена о донетом решењу. Имајући у виду релевантне одредбе Закона о општем управном поступку, када је поступак покренут по захтеву странке или по службеној дужности, а у интересу странке, и када се о управној ствари одлучује у поступку непосредног одлучивања, орган је дужан да изда решење најкасније у року од 30 дана од дана покретања поступка, док када је поступак покренут по захтеву странке или по службеној дужности, а у интересу странке, и када се о управној ствари не одлучује у поступку непосредног одлучивања, орган је дужан да изда решење најкасније у року од 60 дана од дана покретања поступка, с обзиром на то да се том приликом води испитни поступак, те је самим тим и рок за издавање решења дужи. Да прописивање рокова није само себи циљ, види се понајвише из чињенице да су самим законима прописане правне последице у случају да решење не буде донето у законом одређеним роковима, односно обезбеђена је заштита странке у случају ћутања управе и то на тај начин што је странци омогућено, сходно Закону о општем управном поступку, да поднесе најпре жалбу ако је реч о решењу против којег је жалба допуштена, односно да поднесе тужбу Управном суду ако је реч о решењу против којег жалба није допуштена. Притом, ваља указати да рокови прописани посебним законом могу бити краћи, али не и дужи, будући да је најдужи рок за издавање решења прописан поменутиим Законом о општем управном поступку. Ћутањем администрације право странке је чак више угрожено него у случају доношења негативног или пак незаконитог решења о њеном захтеву или жалби, јер када је такво решење донесено, странка може против њега користити правна средства у управном поступку, а може и покренути управни спор и у њему заштити своја права и правне интересе (Томић, 2012, стр. 403).

Првенствено, одредбама члана 151. Закона прописано је да странка има право на жалбу ако орган против чијег је решења допуштена жалба не изда решење у законом одређеном року, док је одредбама члана 173. истог Закона уређено поступање другостепеног органа у случају подношења жалбе због ћутања управе. У овом случају, супротно опште познатом правилу да се жалба предаје првостепеном органу за другостепени, ова жалба иде директно другостепеном, који најпре мора да испита да ли је жалба допуштена, изјављена од стране овлашћеног лица, као и да ли је благовремено изјављена, будући да ако неки од поменутих услова није испуњен, жалба ће бити одбачена. У случају да не одбаци жалбу, те утврди да су испуњени услови за подношење жалбе због ћутања управе и да првостепени орган није донео решење у законом одређеном року, тражиће од првостепеног органа да га обавести

о разлозима због којих није благовремено издао решење. Како сами разлози због недоношења решења могу бити оправдани и неоправдани, даље поступање другостепеног органа зависиће управо од те чињенице. Међутим, како за првостепени, тако и за другостепени орган постоји рок у којем је дужан да одлучи по жалби странке, те с поменутим у вези, треба напоменути да уколико другостепени орган у законом прописаном року не донесе одлуку по жалби, опет на терен ступа законска фикција да је донета нова негативна одлука, па је странци аутоматски отворена могућност да покрене управни спор због ћутања управе. Анализирајући све напред наведено у позитивном праву Републике Србије, може се извести закључак да се тужба због ћутања управе може поднети у случају: ћутања првостепеног органа против чијег решења није допуштена жалба, ћутања другостепеног органа и ћутања првостепеног и другостепеног органа, такозвано двоструко ћутање управе, односно да се спор због ћутања покреће против коначних управних аката, који су најчешће другостепени, а изузетно и првостепени.

Рок за подношење тужбе због ћутања управе има дилаторни карактер у смислу да тужба не може да се поднесе док не протекне законом предвиђен рок за доношење управног акта. Пре подношења саме тужбе Управном суду, странка има још једну обавезу предвиђену законским одредбама, а то је да се још једном обрати органу и да захтева доношење управног акта. Тек када орган ни по накнадном захтеву такозваној ургенцији или појурници, не донесе тражени акт у року од седам дана, странка може да поднесе тужбу због ћутања управе Управном суду у Београду, будући да ће у супротном тужба странке бити одбачена као преурањена. Аутор указује да придржавајући се Закона о управним споровима, закон није прописао крајњи рок за подношење тужбе, те у том смислу, наведена тужба се може одбацивати као преурањена, никад као неблаговремена.

Код ћутања управе, странкама је омогућено прескакање уобичајене процедуре управног поступка који се огледа кроз првостепену и жалбену етапу, у смислу да иницирају и покрену управни спор, наравно уз испуњење услова предвиђених законом.

Уз тужбу која се подноси због ћутања управе, прилаже се копија захтева, односно жалбе, копија накнадног захтева, као и доказ о предаји ових поднесака надлежном органу³. У случају да уз тужбу нису приложени сви докази, иста се у поступку испитивања тужбе одбацује, без враћања на допуну. С напред поменутим у вези, а имајући у виду и ранија решења садржана у истоименом закону, у важећем Закону о управним споровима се више не помиње да странка, у случају ћутања управе, може да покрене управни спор као да јој је жалба одбијена, већ да може да поднесе тужбу због недоношења захтеваног акта. Другачија формулација посредно указује и на другачију намеру законодавца, те је мишљење аутора да се формулацијом у важећем закону улога суда мења у смислу да ће суд својом одлуком указати органу на прекорачење рока, наложити доношење одлуке, што је свакако и у складу са европским схватањем правног стандарда под називом суђење у разумном року.

Сама улога суда код ћутања управе је другачија у односу на управни спор, било да се он води у поступку ограничене или пуне јурисдикције, а из разлога што код ћутања управе суд не разматра законитост коначног управног акта, јер управног акта нема, већ само разматра основаност тужбе. Када је тужба поднета због ћутања управе, а суд нађе да је основана, пресудом ће уважити тужбу и наложити да надлежни орган донесе решење⁴, односно пресуда донета у спору поводом ћутања се састоји из два дела – у првом делу суд утврђује да је тужба основана и да је орган

³ Члан 22 став 3 Закона о управним споровима (Службени гласник Републике Србије, бр. 111/2009).

⁴ Члан 44 Закона о управним споровима (Службени гласник Републике Србије, бр. 111/2009).

недоношењем управног акта повредио закон, док у другом суд налаже да надлежни орган донесе решење. Бавећи се језичким тумачењем наведене одредбе, треба укзати на то шта се у конкретном случају сматра под основаношћу тужбе, с обзиром на то да постоје различита мишљења. Наиме, по једном схватању, говори се о томе да се у спору поводом ћутања управе, напада сама чињеница ћутања у ситуацији у којој је управни орган, по мишљењу тужиоца, био дужан да донесе управни акт без обзира на садржину управног акта, из чега произилази да би предмет спора било питање законитости, тј. основаности/оправданости ћутања управе у конкретном случају (Томић, 2010, стр. 370). Друго схватање указује да се циљ покретања управног спора због ћутања управе не састоји само у томе да се обезбеди доношење управног акта, већ и да странка оствари и заштити своја права и правне интересе, ако то није успела пред надлежним органима управе (Милков, 2011, стр. 89).

Важећим Законом о управним споровима је такође предвиђено да се спор због ћутања управе може водити као спор пуне јурисдикције, имајући у виду законску формулацију и то да ако суд располаже потребним чињеницама, а природа ствари то дозвољава, он може својом пресудом непосредно решити управни ствар⁵, што значи да је остављена могућност суду да, зависно од природе ствари и своје процене да ли располаже потребним чињеницама, одлучи о ћутању у спору пуне јурисдикције. Први услов ни у теорији ни у пракси не би требало да ствара проблеме приликом тумачења и примене, док, с друге стране, „природа ствари”, други постављен услов, као правни стандард остаје и у теорији и у пракси споран. Поједини аутори истичу да „природа ствари” не би дозволила суду да одлучи у пуној јурисдикцији ако постоје сметње техничког карактера, на пример, ако судском пресудом треба заменити путну исправу или дозволу за држање и ношење оружја, која се такође издаје на прописаном обрасцу (Мајсторовић, 1967, стр. 150) или ако странка тражи издавање уверења о подацима из евиденције коју води орган, а која није доступна суду или када тражи издавање плана из катастра (Пљакић, 2011, стр. 328). као и ако постоје правне сметње, на пример, ако је оспорен збирни управни акт, поготово онај који настаје уз накнадну сагласност или одобрење другог органа. Помиње се и да „природа ствари” не дозвољава одлучивање у спору пуне јурисдикције ако је судском пресудом поништен управни акт којим је странци наметнута обавеза, „јер се сврха вођења управног спора постиже истовремено са доношењем одлуке о поништавању оспореног акта” (Бритвић, 2011, стр. 300). Облик пуне јурисдикције из 44 ЗУС-а, одређени само као могућност, то јест остављени суду на дискрецију, били би прожети додатном судском дискрецијом за решавање управне ствари оличеној у правном стандарду „природе ствари”. Такође, овде треба да узмемо и обзир и циљно тумачење и сам циљ вођења управног спора, а то је заштита права и правних интереса, али и интереса објективне законитости, те би решавање у спору пуне јурисдикције знатно убрзало одлучивање, с обзиром да смо сви свесни чињенице да враћање на доношење новог акта органу управе, овим доводи до одуговлачења, а донекле и одлагања остваривања управног циља – заштита приватног права и интереса, али и заштита објективне законитости. Међутим, ако и приликом извршења судске пресуде поново завлада тишина – ћутање управе у вези са управним спором, суд ће на основу поновне тужбе у спору пуне јурисдикције донети решење које у свему замењује управни акт надлежног органа, те се може закључити да се у овом случају ради о обавезном спору пуне јурисдикције.

Треба указати да у случају када је посебним прописом предвиђено да ће се недоношење захтеваног акта у року сматрати уважавањем захтева странке, жалба због недоношења, односно управној судској тужба против таквог ћутања, није допуштена,

⁵ Члан 44 Закона о управним споровима (Службени гласник Републике Србије, бр. 111/2009).

као што је случај са Законом о заштити конкуренције⁶, којим је прописано „ако Комисија не донесе решење по пријави у року из става 1 овог члана, односно не донесе решење у поступку испитивања концентрације по службеној дужности у року из члана 62 став 4 овог закона, сматра се да је концентрација одобрена“.

Како је аутор већ раније нагласио, тенденција пораста броја предмета пред Управним судом је нарочито порасла током 2023. године, што јасно видимо из чињенице да суд на почетку 2023. године није имао нерешене предмете у уписнику под ознаком „У-ЂУ“. У току године је примио 33.948 предмета, од чега нових 33.930 предмета, те је у овом периоду имао укупно у раду 33.948 предмета. Током извештајног периода, укупно је решено 122 предмета, од чега мериторно 116 предмета, а на други начин 6 предмета, на крају остало је 33.826 нерешених предмета. У овој материји суд на почетку извештајног периода није имао нерешене старе предмете. У овој материји поступало је 49 судија. Према извештају Управног суда, највећи број тужби са основом спора „ћутање управе“ поднет је против 5 органа и то: Републички фонд за пензијско и инвалидско осигурање и то чак 26.213 тужби, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, Републички геодетски завод, Министарство финансија – сектор за другостепени порески и царински поступак, Одељење за другостепени порески поступак и Министарство рада, запошљавања и социјалне политике. Сагледавајући тужиоце према територијалној надлежности Седишта и одељења суда у извештајном периоду, највише тужилаца је са територијалне надлежности Одељења Управног суда у Нишу, чак 13.326 њих. Због непоштовања одлучивања у законском року, Управни суд се у првих шест месеци 2023. године суочио са, до сада, највећим приливом предмета, који премашује не само шестомесечне приливе предмета у претходним годинама већ и све годишње приливе предмета у овом суду од 2010. до 2021. године, при чему се јасно уочава и тенденција пораста, као и све веће укључивање адвоката у поменуте спорове.

ЋУТАЊЕ УПРАВЕ У УПОРЕДНОМ ПРАВУ

Проблем нерешавања предмета у роковима предвиђеним законом присутан је у свим државама. Ћутање администрације, односно пасиван однос којим надлежни орган који вређа законске прописе којима се уређује дужност органа да реши одређени управни предмет, без обзира какав ће садржај дати управном акту (Милков, 1998), нарушава једнаку заштиту права пред Уставом и законом, повреду правне сигурности као и законитост.

Садашњи хрватски Закон о управним споровима углавном се темељи на Закону о управним споровима бивше Југославије из 1952. године, допуњеном и измењеном 1965. године, те Закона о управним споровима из 1977. године. У самосталној Републици Хрватској законодавац није донео нови закон којим би поново и целовито уредила материја управног судства и судског надзора над законитости аката и других чињења јавне управе. У складу с Уставном одлуком о суверености и самосталности Републике Хрватске и Декларацијом о проглашењу суверене и самосталне Републике Хрватске, Сабор је на заседањима својих домова одржаним 1991. донео Закон о преузимању Закона о управним споровима. Тим законом о преузимању презет је текст ЗУС-а из 1977. године, али су притом извршене многобројне промене. У поступку приступања Републике Хрватске Европској унији управно поступање се суочило са новим проблемима – хармонизацијом постојећих правила с *acquis communautaire*⁷. Због наведеног, Хрватски сабор је 2010. године донео нови Закон

⁶ „Службени гласник Републике Србије“, бр. 51/09.

⁷ *Acquis communautaire* су закони, правни акти и судске одлуке које чине тело права Европске уније.

о управним споровима, објављен у Народним новинама бр. 20/2010, а ступио је на снагу тек 2012. године. Тај може се рећи дуги *vacatio legis* је последица потребе да се створе организационе, функционалне и нормативне претпоставке како би се донети закон могао адекватно и примењивати. Закон о управним споровима Хрватске пре свега садржи нешто више чланова којим регулише ову посебну врсту спора, у односу на истоимени закон Републике Србије, а разликује се од српског парњака само у погледу аката и поступања управе чија законитост може бити предмет спора. Осим појединачних једностраних правних аката којима се одлучује о правима, обавезама и правним интересима странке, предмет хрватског управног спора може бити и законитост одређених општих правних аката управе, управних уговора и управних радњи. Значајна новина у хрватском управном спору је могућност оцене законитости управних прописа, и то оних чији су доносиоци јединице локалне и подручне (регионалне) самоуправе, правних лица која имају јавна овлашћења или која обављају јавну службу⁸. Тако, тужбом може да се захтева доношење појединачне одлуке која није донета у законом прописаном року, односно поступање које је тужени дужан да изврши у складу са прописима или појединачном одлуком. Приликом покретања поступка због ћутања управе, тужилац је дужан да уз тужбу приложи и доказ о тренутку покретања управног поступка, односно подношења захтева за поступањем⁹. Ако суд утврди да је у конкретном случају тужба основана, односно да јавноправно тело није донело појединачну одлуку коју је према прописима требало да донесе, пресудом ће усвојити тужбени захтев и решиће спор у пуној јурисдикцији, осим уколико то не може да учини обзиром на природу ствари или ако је тужени орган решавао по слободној оцени, у ком случају ће наложити надлежном органу одговарајуће поступање у примереном року. Правила у закону Републике Хрватске јасно указују да суд има право, али и обавезу да реши управну ствар, осим када то не може учинити с обзиром на природу ствари или када је туженик решавао по дискреционој оцени. Из наведеног иде да закон у први план ставља доношење реформацијских уместо искључивих касацијских одлука. С тим у вези, а с обзиром на правило да ће суд сам решити ствар, јасно је да ће наведено убрзати поступак доношења одлука у разумном року, те се исто може сматрати једном од најзначајних новина у што бржем остваривању права странке у управним стварима, а што је свакако у складу са правом и Уставом Републике Хрватске, али и документима Европске уније.

У Босни и Херцеговини постоје четири закона која уређују управне спорове на нивоу Босне и Херцеговине, Републике Српске, Федерације БиХ и Дистрикта Брчко. Надлежност за решавање управних спорова је слично уређена у сва четири судска система. Ни у једном од њих нису основани посебни управни судови већ управне спорове у првом степену решавају посебна одељења редовних судова опште надлежности, а и сви они предвиђају могућност вођења управног спора због ћутања управе. Да ипак постоје разлике у ова четири судска система, указује чињеница да је Законом о управним споровима Босне и Херцеговине и Законом о управним споровима Брчко Дистрикта предвиђено да се тужба због ћутања управе подноси након протекла рока од тридесет дана од изјављивања жалбе, односно подношења захтева и протекла накнадног рока од седам дана од поновног обраћања, док је Законом о управним споровима Републике Српске предвиђено да се управни спор може

https://en.wikipedia.org/wiki/Acquis_communautaire

⁸ Члан 3, став 2 Закона о управним споровима Хрватске (Народне новине 20/10, 143/12, 152/14, 94/16, 29/17, 110/21).

⁹ Члан 23 Закона о управним споровима Хрватске (Народне новине 20/10, 143/12, 152/14, 94/16, 29/17, 110/21).

покренути онда када надлежни орган не одлучи по жалби, односно захтеву странке у року од шездесет дана од дана подношења, нити то учини у накнадном року од петнаест дана од поновног обраћања странке органу. Законом о управним споровима Федерације Босне и Херцеговине предвиђена је обавеза странке да се пре покретања управног спора због ћутања управе обрати управној инспекцији, те у том смислу управни спор може да се покрене ако надлежни орган не донесе решење у року од тридесет дана, а не донесе га ни по захтеву управне инспекције којој се странка обратила. Разлика није само у роковима, већ и у овлашћењима суда приликом решавања ове врсте спора, односно Закон о управним споровима Републике Српске и Закон о управним споровима Федерације Босне и Херцеговине предвиђају једино могућност да суд наложи органу управе доношење одговарајућег управног акта, за разлику од Закона о управним споровима Босне и Херцеговине и Закона о управним споровима Брчко Дистрикта који предвиђају да суд може наложити органу управе доношење управног акта, а могу и сами решити управну ствар у спору пуне јурисдикције.

У словеначком праву такође је дозвољено покретање управног спора и када управни акт није донет или достављен странци у прописаном року. Странка може да покрене управни спор када другостепени орган у року од два месеца или у краћем року предвиђеном посебним законом не донесе одлуку о њеној жалби, а не донесе је ни у накнадном року од седам дана рачунајући од дана поновљеног захтева. На исти начин, странка може да поступи и када првостепени орган не донесе одлуку против које није дозвољена жалба. Како се може приметити на основу самих одредаба Закона о управном спору, тужбом којом се покреће управни спор због административне тишине може да се захтева доношење управног акта или достављање управног акта. У првом случају, односно када се спор покрене ради доношења управног акта, а суд утврди да је тужба основана, он може наложити органу доношење управног акта, а може и да сам реши управну ствар у пуној јурисдикцији, и то ако природа ствари то дозвољава, а подаци поступка пружају поуздан основ за то или уколико је суд сам утврђивао чињенично стање на расправи. У другом случају, у погледу захтева за достављање управног акта, спор пуне јурисдикције се не може водити, што је и логично, те у том случају улога суда се своди само на то да наложи надлежном органу достављање управног акта странци.

ЗАКЉУЧАК

Административна тишина или популарније ћутање управе, несумњиво постаје све већи проблем у Републици Србији, а на шта указује све већи број предмета евидентираних у Управном суду, а покренутих управо тужбом због ћутања управе. С тим у вези, када погледамо статистику покренутих поступака, као и оних који нису, а постоји ћутање администрације, што због недостатка правничког знања и непознавања закона, уз старо српско „да се један поступак решава за пет година“, што због неповерења у законске механизме, можемо и у будућности имати тенденцију пораста оваквих предмета. Чак и уз укључивање адвокатуре у токове ћутање управе и самог поступка и спора, законодавац, а и само управно судство, чини се да су предузели све мере да адвокате држе мимо оваквих предмета, чиме се обесхрабрују и саме странке, а тишина у администрацији, макар посредно, подржава. У прилог наведеном говори и чињеница да је против неких адвоката поднета кривична пријава због постојања основа сумње да су извршили кривично дело фалсификовања исправе из члана 355. кривичног законика, а у вези са чланом 61. КЗ, у стицају са кривичним делом превара из члана 208. КЗ. Познати су у управној пракси случајеви где се жалба због ћутања управе одбија од стране другостепеног органа уз образложење „да је

жалба благовремено поднета, да је решење донето, а како је првостепени орган накнадно, по протеку рока, одлучио по захтеву странке, то жалба због ћутања управе није основана, јер више нема ћутања“, те у том смислу, с обзиром на то да се тишина у администрацији не санкционише, можемо закључити да управа у погледу ћутања потврђује речи нашег нобеловца „у тишини је сигурност“. Самим тим, доношењем оваквим одлука, а имајући у виду и правни став Управног суда којег се придржавају све судије, странкама се и не признају трошкови поступка, упркос томе што је иста била принуђена да поднесе жалбу или тужбу како би окончала ћутање, с обзиром на то да се врло често и тужбе одбијају због накнадно донетих управних аката од стране управних органа, упркос томе што је административна тишина већ наступила и што је странка принуђена да користи законом дате могућности како би исти окончала. С тим у вези, треба јасно подвући црту и указати да ћутање управе није противзаконито, с обзиром на то да је регулисано и законима, те је странци, макар законски, као слово на папиру, дата могућност да се од неажурности администрације брани, али да ипак треба ојачати одговорност администрације у ситуацији када је ћутање већ наступило, уз могућност да се странкама призна право на накнаду штете због тога што о њиховој управној ствари није решено у роковима предвиђеним законом, при чему би наше законодавство и судство требало да се угледа на Холандију, где администрација плаћа странци штету за сваки дан административне тишине, што би ојачало одговорност управе, а истовремено не би повећало број предмета у судовима.

ЛИТЕРАТУРА

- Томић З. (2012): *Коментар Закона о ујравним сјоровима са судском љраксом, грујо, дојуњено издање*, Службени гласник, Београд.
- Пљакић Љ. (2011): *Практикум за ујравни сјор, са коментаром, судском љраксом и обрасцима за љримену у љракси*, Intermex software and communication, Београд.
- Теофиловић П., Korhocz Т. (2018): *Ујравно љосјуујање и судска конјљрола законљјостљи ујравних акаља*, Службени гласник, Београд.
- Димитријевић П. (2014): *Ујравно љраво, ољшљи гео, грујо измењено и дојуњено издање*, Атлантис, Ниш.
- Милков Д. (2011): *Ујравно љраво III – конјљрола ујраве*, Правни факултет Нови Сад, Нови Сад.
- Томић З. (2010): *Ујравно љраво*, Службени гласник, Београд.
- Мајсторовић Б. (1957.) *Коментар Закона о ујравним сјоровима, Четврто издање*, Службени лист, Београд.
- Mayer O. (1895): *Deutsches Verwaltungsrecht*, Leipzig.
- Џуљић В. (2015): *Сјор љуне јурљдикљије – модели и врљје*, докторска дисертација, Правни факултет Универзитет у Београду, Београд.
- Урошевић Р. (2017): *Коментар Закона о ољшљем ујравном љосјуујуку љо члановима*, Paragraf Lex pravna baza, Београд.
- Радошевић Р. (2015): *Управни спор због ћутања управе*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 4/2015, Нови Сад.
- Џуљић В. (2021): *The impenetrable wall of administrative silence in Serbia*, Зборник радова Правног факултета у Нишу, број 93, година LX, 2021, Ниш.
- Зборник радова, *150 љодина ујравној сјора у Срљији, 1869-2019.*, Управни суд Републике Срљије, Правни факултет у Београду, Београд.
- Шестомесечни извештај о раду Управног суда по материјама за период од 1. јануара до 30. јуна 2023. године СУ III-20 5/23-5 од 12.07.2023. године, приступљено на веб адреси: <https://www.up.sud.rs/uploads/useruploads/Izvestaji-o-radu-suda/ESTOMESE%C4%8CNI-IZVE%C5%A0TAJ-2023.pdf>.

ПРОПИСИ

- Закон о управним споровима** (Службени лист СРЈ, бр. 46/96).
- Закон о управним споровима** (Службени гласник Републике Србије, бр. 111/2009).
- Закон о заштити конкуренције**(Службени гласник Републике Србије, бр. 51/09).
- Закон о општем управном поступку** (Службени гласник Републике Србије, бр. 18/2006 и 95/2018-аутентично тумачење).
- Закон о управним споровима Хрватске** (Народне новине 20/10, 143/12, 152/14, 94/16, 29/17, 110/21).
- Закон о управним споровима Босне и Херцеговине** (Службени гласник Босне и Херцеговине, бр. 19/2002, 88/2007, 83/2008 и 74/2010).
- Закон о управним споровима Брчко дистрикта** (Службени гласник Брчко Дистрикта Босне и Херцеговине, бр. 4/2000 и 1/2001).
- Закон о управним споровима Републике Српске** (Службени гласник Републике Српске, бр. 109/2005 и 63/2011).
- Закон о управним споровима Федерације Босне и Херцеговине** (Службене новине Федерације Босне и Херцеговине, бр. 9/2005).
- Закон о управном спору Републике Словеније** (Урадни лист Републике Словеније, бр. 105/2006, 62/2010).
- Закон о уређењу судова** (Службени гласник Републике Србије, бр.116/2008, 104/2009, 101/2010, 31/2011-др.закон, 78/2011-др.закон, 101/2011, 101/2013, 106/2015, 40/2015-др. закон, 13/2016, 108/2016, 113/2017, 65/2018-одлука УС, 87/2018 и 88/2018-одлука УС)
- Закон о седиштима судова и јавних тужилаштава** (Службени гласник Републике Србије, бр.101/2013).
- Судски пословник** (Службени гласник Републике Србије, бр. 110/09, 70/11, 19/12, 89/13, 96/15, 104/15, 113/15, 39/16, 56/16, 77/16, 16/18, 78/18 и 43/19).

SILENCE OF ADMINISTRATION

Author: ANA KATIĆ

e-mail: anaakaticc@gmail.com

Mentor: Prof. Miloš Prica

Faculty of Law, University of Niš

Introduction: The silence of the administration is one of the most important forms of judicial protection of the party in a situation when the authority does not issue a decision at the request or the appeal of the party within the deadline provided by law. Given that the parties cannot realize their rights and legal interests without an administrative act, they are provided with legal protection even in the case of the silence of the administration. It is considered that then, directly on the basis of the law, the administrative legal relationship between the party and the administrative body itself was established. This means that the party can, under the conditions provided by the law, initiate an administrative dispute due to the silence of the administration, whereby the author will indicate in the paper the conditions under which the dispute can be initiated, as well as the role of the court in solving the problem of "silence".

Aim: The subject of this paper is the study of the evolution of the institution of "administrative silence" throughout history generally and the history of Serbian administrative law and an analysis of this institute in the countries in the immediate vicinity of the Republic of Serbia, all with the aim of observing and explaining the similarities and differences in the administrative judicial regulation of administrative silence in positive legislation of some of the former Yugoslav republics. Our novelist, Ivo Andrić, said a long time ago—"there is safety in silence"; bearing in mind the fact that the silence of the administration is becoming a big problem in Serbia with the tendency to increase the number of such cases, one of the goals of the paper is to answer the question of whether this silence in the administration is sanctioned or represents the possibility of the authority to avoid a decision in a specific case.

Materials and Methods: The historical, comparative, and dogmatic methods were used in the interpretation of the provisions of the administrative legislation of the countries of some of the former countries of Yugoslavia. The norms of the codes of the former republics were interpreted linguistically, logically, and systematically.

Results: The administrative legislations of all countries created on the territory of the former Yugoslavia contain the concept, types, and conditions of an administrative dispute, and in a very similar way they regulate the dispute arising from failure to issue a resolution within the time limit provided by law.

Conclusion: The administrative legislation and legal theory and practice of the former state inevitably influenced the way of normalizing the silence of the administration by the positive legislation of Serbia, Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, and the Republic of Srpska.

Keywords: silence of the administration; non-provision of a decision; comparative administrative law; administrative dispute; administrative judiciary

ПОЛОЖАЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ ОД 1945. ДО 1990. ГОДИНЕ

Аутор: БОЖАНА ТИНТОР

Имејл: bozana.tintor@gmail.com

Ментор: Доц. др Нина Сајић

Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци

Увод: Рад анализира положај Српске православне цркве у Југославији у периоду од 1945. до 1990. године. Посебан осврт стављен је на однос црквених поглавара и тадашње политичке власти. У наведеном временском оквиру на челу Српске православне цркве налазила су се три патријарха (Гаврило Дожић, Викентије Проданов и Герман Ђорић), те је анализиран њихов однос са државним властима. Упоредо с тим, у раду је објашњен и унутрашњи раскол у Српској православној цркви који је био проузрокован несугласицама око односа цркве са политичким властима у Југославији.

Циљ: Циљ овог рада је анализа односа Српске православне цркве и власти Југославије, с посебним освртом на дјеловање комунистичке власти против Српске православне цркве и њеног свештенства.

Материјал и методе: Приликом израде рада кориштен је метод анализе доступне литературе из домена историје Српске православне цркве, као и политикологије религије. Метод компарације кориштен је приликом међусобног упоређивања односа Српске православне цркве и власти Југославије за вријеме наведених патријарха, јер је на основу тога највидљивија еволуција односа истих.

Резултати: Приликом анализе положаја Српске православне цркве у Југославији, дошло се до резултата да је најтежи период за Цркву био од 1945. до 1954. године. У том периоду, велики број свештеника је страдао, а многобројни сакрални објекти били су оскрнављени или срушени. Послије 1954. године, односи цркве и власти Југославије се нормализују, али и даље положај цркве није био на завидном нивоу. Након смрти Јосипа Броза Тита (1980), однос власти Југославије према цркви се побољшао, а период осамдесетих година 20. вијека обиљежен је као период „духовне обнове“ Срба, јер долази до обнове великог броја храмова.

Закључак: Иако је период комунистичке власти Југославије за Српску православну цркву био страдалан и изазован, црква је и тада остала један од кључних елемената српског идентитета. То ће се посебно видјети током југословенских ратова, када се пред црквом и српским народом нашао нови изазов.

Кључне ријечи: Српска православна црква; Југославија; „духовна обнова“; Тито; комунисти; Срби.

УВОД

Током свог постојања, Српска православна црква прошла је кроз различита искушења, као и страдања многих њених вјерника. Послије наслеђа османске управе и страдања у два свјетска рата, пред Српском православном црквом стајао је нови

изазов.¹ Била је то комунистичка власт која је негирала постојање Бога². Створити нову државу и усадити своју идеологију међу народ комунистима било је једино могуће на начин да се у потпуности промијени свијест тог народа. Комунистичка власт била је свјесна огромног значаја религиозног одгајања у породици. Знајући улогу религије у човјековом животу, били су свјесни да се у образовном систему кроз социјализацију мора обликовати нови став о истој. „С развојем социјализма и религиозност ће носити све мању политичку ноту, а човјек ће својим ослобађањем потискивати у себи, потребу за богом јер он постаје господар својих животних услова. Потребно је борити се за нову школу, за нову педагогију и нов однос према човјеку“ (Kurtović). Међутим, да би се боље схватио положај Српске православне цркве у периоду од 1945. до 1990. године, неопходно је да се објасне збивања током Другог свјетског рата, као и нове околности које је тај рат донио. Посебног значаја је државни удар 27. марта 1941. године, који је умногоме одређивао понашање свих снага у војно-политичком збивању, али који је и запечатио судбину Југославије као државе, а српски народ изложио Хитлеровом србофобном комплексу (Петрановић, 1993), али и терору Независне Државе Хрватске, која ће након тога да прогласи своју независност. Став који је тада заузела Српска православна црква, пружајући подршку државном удару и сматрајући да приступање Тројном пакту, „врећа част, славу и традицију нашег народа, и то онда када је народ готов да иде до краја“, значили су почетак страдања које је Српску православну цркву задесило у XX вијеку (Димић, 1998). Капитулацијом Југославије у Другом свјетском рату и јасни став Српске православне цркве за нову власт значило је само једно, а то да је неопходно умањити значај ове вјерске заједнице користећи различите методе. Пријетњу Србима и Српској православној цркви није представљао само долазак нове власти и окупатора, проглашењем Независне Државе Хрватске долази до потпуног маргинализовања Срба и православне вјероисповијести. Како је то Ђоко Слијепчевић описао: „Са загребачке радиостанице почеле су трештати неуравнотежене и мржњом испуњене оптужбе против патријарха Гаврила Дожића и против целе СПЦ: и патријарх Гаврило, и цела СПЦ, и цео српски народ били су, са усташке стране, оглашени као творци и носиоци комунизма у Југославији“ (Слијепчевић, 2002а, стр. 408). Патријарх Гаврило Дожић, због својих јасних ставова које је износио у јавности³, као и жестоком отпору који је пружао приликом приступања Тројном пакту, био је прва мета окупатора, који га је ухапсио у манастиру Острог и патријарх је одатле одведен у Сарајево, а потом у затвор Гестапоа, да би 1944. године са владиком др Николајем Велимировићем спроведен у логор Дахау. Низ нових закона, забрана ћириличног

¹ Сложеност односа цркве и државе огледа се у историјском искуству Српске православне цркве. Иако је било периода када су односи СПЦ и османске управе били релативно повољни за цркву, ипак је османску владавину обиљежио велики прогон и страдање свештенства, као и сакралних објеката СПЦ. Поред османске управе, потребно је поменути и Хабзбуршко царство, које је у 19. вијеку било много успјешније у стављању СПЦ под контролу државе. Међутим, треба узети у обзир да је изузетно тешко говорити о повољним односима СПЦ и Османског или Хабзбуршког царства, јер српски народ и Српска православна црква наведена царства нису доживљавала као своја. Више о овом: Ковић Милош *Устаничко наслеђе Српске Цркве (1594–1941)*: прилог истраживању односа између Цркве и државе, у Осам векова аутокефалије Српске православне цркве (1219–2019): историјско, богословско и културно наслеђе, 2020, стр. 273–287.

² Тадашња власт свој став о религији заснива на марксистичкој теорији о религији, сматрајући да ће друштвеним напретком и развојем социјализма доћи до потпуног нестанка религије. Човјек као људско биће утјеху због животног неуспјеха и незадовољства неће тражити у „опијуму за народ“. Више о томе: Aleksandar Savanović, *Političke doktrine*, Vanja Luka: Fakultet političkih nauka, 2021, str. 250–253.

³ Патријарх Гаврило Дожић одржао је говор на радију 27. марта 1941. године у којем је изнио јасан став Српске православне цркве поводом стања у Југославији. Више на: <https://www.youtube.com/watch?v=s9sLg1iiZSI>, приступљено: 10. мај 2023. године.

писма, ношење плаве траке са словом „П“ (православац), преименовање вјере из српске-православне у „грчко-источну вјеру“ биле су само неке од мјера којима су усташе на територији Независне Државе Хрватске вршиле терор над српским православним вјерницима. Према наводима историчара Љубодрага Димића, у периоду Другог свјетског рата „прекрштено 250.000, из парохија протерано преко 600 а убијено 650 свештеника и монаха, опљачкано, запаљено и срушено преко 1.000 цркава и манастира“ (Димић, 1998, стр. 86). Страдања Српске православне цркве и њених вјерника није стало по завршетку Другог свјетског рата. Нове власти у Југославији започеле су нови прогон вјерских заједница, који су најизраженији били у првих 10 година њихове власти, тачније до 1953/54. године. Идеолошке стеге шездесетих су попуштале и тражили су се механизми сарадње власти и вјерских заједница. Међутим, Српска православна црква носила је ожиљке Другог свјетског рата, након чега је њен опоравак био изразито дуг. Неопходно је узети у обзир да је ријеч о изузетно великом периоду, те сама тема надилази оквире овог рада. Ради лакше подјеле временског периода, као и давања јасније слике положаја Српске православне цркве, рад ће се тицати периода четири српска патријарха Гаврила Дожића, Викентија Проданова, Германа Ђорића, те долазак на чело Српске православне цркве Павла Стојчевића. Сваки од њих је имао различита искушења и сусрете са влашћу.

Српска православна црква у Југославији од 1945. до 1958. године

Период након завршетка Другог свјетског рата био је тежак за Србе и њихову цркву. Трагедија коју су проживјели, као и геноцид на простору Независне Државе Хрватске, оставили су велики ожиљак овом народу који је требао поред духовне и материјалне обнове да прихвати нову идеологију којој је један од циљева био стварање нове свијести без религијског утицаја. Штета која је била почињена Српској православној цркви била је непроцењива, а број културно-историјских споменика и предмета који су били уништени од великог су значаја за националну културу једног народа. Извјештај о архипастирском раду и стању у Епархији зворничко-тузланској за 1947. годину који је епископ зворничко-тузлански Нектарије упутио Светом архијерејском синоду Српске православне цркве јасно показује тешко стање у овој епархији. Најболније питање ове епархије, али и осталих, било је питање несташице свештенства, али и заузимање црквених зграда од стране државних власти. У околним селима Зворничко-тузланске епархије у парохијске домове уселиле су се мјесне политичке власти под изговором да су парохијски домови народно добро (Пилиповић, 2020, стр. 287). У периоду од 1945. до 1958. године патријарси СПЦ били су Гаврило Дожић и Викентије Проданов. Патријарх Гаврило Дожић устоличен је 1938. године и био је на челу СПЦ све до 1950. године, када је устоличен патријарх српски Викентије Проданов. Оба патријарха нашла су се под великим притиском комунистичке власти. Какав је став имала Комунистичка партија Југославије према цркви назирало се још 1919. године, када они у свом програму јасно износе став о цркви, њеном одвајању од државе, престајању свих јавних функција цркве, као и световности школе (Радић, 2002). Током ратних година, ставови ће у некој мјери да попусте због вођења Народноослободилачке борбе, они се неће толико истицати као претходних година, јер ће Комунистичкој партији Југославије основни циљ бити позивање на национално јединство као и борбу против национализма и шовинизма. Оно што је изузетно важно поменути јесте да се одређен број свештеника, на челу са свештеником Владом Зечевићем, након формирања НДХ прикључио партизанској борби.⁴ Тако дјеловање разумљиво је посебно у крајевима у којима се станов-

⁴ Врховни штаб НОП-а и ПОЈ-а са неколицином свештеника на чијем челу се налазио свештеник

ништво налазило у опасности од непријатеља и гдје је пружање отпора и заштита становништва био основни циљ. Улазак Црвене армије и југословенских партизана у Београд, Српска православна црква дочекала је са радошћу, не слутећи шта је чека доласком комунистичке власти. Митрополит Јосиф је развио низ активности како би помогао рањеницима, обилазио их је у болници, дијелио храну и поклањао крстиће са џепним календаром. Српска православна црква приложила је своту од 120.000 динара како би се побољшала храна рањеницима, као и покретала низ акција за помоћ руским и српским војницима (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002δ). Међутим, овакво одушевљење није дуго потрајало. На мети комунистичке власти прво су се нашли свештеници и Српска православна црква. Слијепчевић у својој књизи *Историја српске православне цркве III: За вријеме Другој свјетској рата и после њега* наводи:

„Народноослободилачка фатаморгана брзо је ишчезавала. Настао је сусрет илузија са стварношћу. Нова власт, безбожна по свом суштинском опредељењу, настојала је да се утемељи у народу у чије је име, без икаквог овлашћења, говорила. Удварање верујућим људима брзо је нестајало, а стварност се све јасније оцртавала. Руководство нове власти, које је било опијено својом победом, која је најмање била његова, приступало је остваривању свога плана и програма, који су усмеравали будући развој државе у сасвим друкчијем смеру од онога који је очекивала већина народа. Руководство нове власти, у ствари руководство КПЈ, стварало је своју власт и остваривало свој поглед на свет и живот. Суочила су се, негде драстичније, негде пак, мање драстично, два поретка и два супротна погледа на свет и живот при чему је Црква била у сасвим подређеном положају. Сила и власт били су у рукама КПЈ, а интензивност примене те силе зависила је од такта и увиђавности појединих органа нове власти“ (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002δ, стр. 97).

Српска православна црква водила је записнике о свим прогонима и мучењима свештеника како би их доставила представништву Владе. Многи свештеници завршавали су у затворима јер су говорили да народ треба да иде у цркву, вјерује у Бога и да крсте дјецу. Ометана су свакодневна богослужења, такође је забрањено скупљање прилога за цркву јер су постојале сумње да се Српска православна црква финансира из вана. Баналност забрана власти огледа су у забрани Спасовданске литије 1946. г. јер је била радни дан (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002δ). Како би се што више направио јаз у СПЦ, комунисти су подстицали свештенство на самовољне активности, па су тако одржаване различите свештеничке конференције без знања надлежног архијереја. Расцјеп СПЦ није био само унутрашњег карактера, већ је цркву требало ослабити што више сепаристичким цијепањем њених дијелова. Слијепчевић у трећем тому књиге *Историја српске православне цркве* наводи:

„Намера је, бар једним делом, била да се од *јединствене* СПЦ направи *разједињена* и њезина *йодела* прилагоди изградњи државе на федеративним принципима сходно одлукама Другог заседања АВНОЈ-а. И по одлукама Другог заседања АВНОЈ-а и по решењу *националној ипшћања* према тезама КПЈ били су и становници Јужне Србије (сада СР Македоније) и Црне Горе (тада СР Црне Горе) *Македонци* односно *Црнојорци*, али не *Срби*. Они су, по овим *тйезама*, *били йоседне националности*, *које имају йраво* и на своју посебну Цркву чиме би се употпуњавала теза КПЈ о националним посебностима и једних и других“ (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве

Влада Зечевић (тада већ члан ЦК КПЈ) 1942. године у Српској Јасеници одлучили су да се придруже партизанској борби. Ова скупштина 1942. године сматра се као претеча Савеза удруженог православног свештенства. Више у: Др Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другој свјетској рата и после њега*, Београд: Catena mundi, 2002, стр.180–188.

III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002δ, стр. 100).⁵

Забраном вјеронауке у школама, као и подстицањем атеизма, власт је тежила да сузбије моћ СПЦ у свим пољима, сматрајући да је црквено образовање, као и мијешање цркве у брак и породицу, назадно. Једна од битнијих новина нове власти било је системско одвајање Цркве и државе. У Уставу ФНР Југославије из 1946. године, чланом 25. прокламовано је „Црква је одвојена од државе“.⁶ У Уставу из 1956. године, ово начело остаје непромијењено, те ће тако остати и у свим наредним уставима. Власт се посебно бавила брачном заједницом, те је у „Државном закону о браку“ постојала одредба да се сваки брак мора закључити пред за то одређеним државним органима. Према члану 37. овога закона, „црквени бракови се могу склапати тек пошто су брачници склопили грађански брак“ (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002δ, стр. 106). Иако је уредбом из 1945.⁷ године основана државна комисија за вјерске послове, која је требала да уреди односе између Цркве и државе, поступци власти показивали су супротно од наведене уредбе. Повратком Патријарха Гаврила Дожића у земљу 1946. године, почеле су званичне посјете између представника власти и цркве. Патријарх се састао са Јосипом Брозом Титом 1946. и 1947. године, а у саопштењу о сусрету стајало је само: „Председник владе ФНРЈ маршал Тито задржао се у врло пријатељском разговору од једнога сата. Разговор је текао у расправљању о потребама наше Цркве“ (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002δ, стр. 112). Патријарх Гаврило преминуо је 1950. године усљед срчаног обољења, саучешће је, у име Савезне владе, Светом архијерејском синоду изразио лично Јосип Броз Тито. Оно је било врло кратко: „Молим Вас примите моје саучешће поводом смрти патријарха Гаврила“ (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002δ, стр. 114). Након смрти патријарха Гаврила Дожића, изабран је патријарх Викентије Проданов који се на челу СПЦ задржао свега 8 година, од 1950. до 1958. године. Оно што је изузетно важно, у ових осам година које је патријарх провео на челу Цркве јесте њен заокрет према државним властима. Патријарх је имао изузетно добар односа са Јосипом Брозом Титом, те се надао да ће државна власт попустити према Цркви. Оно што је битно нагласити јесте да је власт све више имала добар однос са Савезом удружења православног свештенства, којег Црква није признавала. Све ово притискало је и Цркву и патријарха да промијене став по питању сепаристичке групе свештеника из Македоније. Влада је 1953. године објавила Закон о правном положају вјерских заједница који је имао 24 члана (Новаковић, 2013). Овај закон није у основи регулисао односе државе и вјерских заједница. Био је то привид који је произилазио из његовог имена. Њиме су била регулисана само поједина права која су уживале вјерске заједнице и вјерници и назначене мјере које држава може примијенити у случају да вјерске заједнице или вјерници пређу Уставом и законима предвиђене оквире, односно границе дјеловања. Најоштрије реакције на овај закон биле су у Босни и Херцеговини, гдје је бањалучки епископ Василије протјеран. Иако сав добар однос између новог патријарха и власти није донио неку велику корист цркви, значај патријарха Викентија је велик у овом пољу. На патријарха су вршени

⁵ Македонска православна црква је 1959. године уз помоћ комунистичке власти прогласила своју самосталност. Након што је СПЦ одбила дати сагласност, МПЦ је 1967. године на Охриду прогласила своју аутокефалност. Томос о аутокефалности добила је од патријарха српског Порфирија у Београду 5. јуна 2022. године. Црногорска православна црква основана је 1993. године и од тада она није заживјела институционално, али ни у народу Црне Горе.

⁶ Више о Уставу Федеративне Народне Републике Југославије на: https://novi.uciteljneznalica.org/PDF/arhiva%20autora/1028_Ustav%20FNRI%201946.pdf приступљено: 12. маја 2023.

⁷ Уредба је имала шест чланова који су важили за све вјерске заједнице.

велики притисци како би се ријешило питање „Македонске цркве“, међутим, патријарх је одолијевао притисцима. На сабору 1957. године договорено је да три македонске епархије под јурисдикцијом СПЦ могу да бирају домаће епископе, као и да употребљавају македонски језик у црквене и административне сврхе (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002δ). У јулу 1958. године, патријарх Викентије Проданов преминуо је од парализе говорних органа, којој је претходио низ других болести. На челу Српске православне цркве 1958. године за патријарха изабран је епископ жички Герман Ђорић.

Однос Цркве и државе за вријеме патријарха Германа (1958–1990)

Доласком патријарха Германа на чело Српске православне цркве, комунистичке власти тежиће и даље да остваре и ријеше задатке које су себи поставили још за вријеме других патријарха. Кључна три питања која су се наша испред комунистичке власти била су да ли ће СПЦ прихватити Савез православних свештеника ФНРЈ, хоће ли се ријешити „македонско црквено питање“ и да ли ће СПЦ прекинути односе са антикомунистичком дијаспором (Гаталовић, 2007). Патријарх Герман након избора изјавио је за ТАНЈУГ: „Мој апостолски позив, сам собом одређује мој програм будућег рада ширење и јачање Хришћанске вере, даље продубљивање добрих односа и сарадње између СПЦ и државе, одржавање братских односа са другим православним црквама и настава започетог рада на административном, просветном и организационом послу“ (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002δ, стр. 131). Из првих обраћања патријарха Германа могло се наслутити да ће он изузетно радити на побољшању односа између Цркве и државе. У првих неколико година обишао је велики број епархија, Свету Гору, те Свету Земљу 1959. године. Међутим, кључно питање које је правило велике проблеме унутар Српске православне цркве, као и гдје се јасно показало мијешање државне власти у црквена питања, јесу епархије у дијаспори. Раскол у Српској православној цркви десио се 1963. године када се Синод и Сабор комунистичке власти обрачунао са епископом америчко-канадске епархије Дионисијем. Постоје два погледа на овај раскол. Један од њих је да је разлог раскола „црквено-канонске природе“, док други сматрају да је национално-политичке. Комунистичке власти сматрале су да је епископ Дионисије подржао за вријеме и послје Другог свјетског рата покрет Драже Михаиловића, те да је активно учествовао и залагао се за прихватање српских избјеглица, ратних заробљеника и присталица покрета Михаиловића који нису хтјели да се врате у земљу. Југословенске власти су сматрале да је већина свештеника у емиграцији непријатељски расположена према ФНРЈ и да активно сарађује са политичком емиграцијом. Поводом тога 1955. године Државни секретаријат иностраних послова (ДСИП) направио је анализу о раду политичке емиграције у САД, гдје је наглашено да су „ове избеглице, непријатељски расположене према новој Југославији, уживају сву благонаклоност америчких власти, пуну моралну подршку, а вероватно и материјалну. Њима је у Америци дозвољено да развијају своју непријатељску пропаганду против наше земље, а да их у томе ниједна америчка власт не спречава... С друге стране, нашим конзулима у САД се на разне начине отежава контакт са овим политичким избеглицама како се на њих не би утицало да измене свој став када сазнају истину о новој Југославији” (Бошковић, 2019, стр. 133-144). У трећем тому *Историје Српске православне цркве* наводи се сарадња епископа Дионисија са политичким првацима емиграције, сматрајући да ти људи нису довољно познавали црквени поредак, као и да су своју антикому-

нистичку борбу жељели да провуку кроз цркву јер „у СПЦ веома је важан национални моменат, али црквено-канонски моменат не може бити потчињен национално-политичком“ (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002б, стр. 235). Пошто је епископ Дионисије у неколико наврата кршио канонске прописе цркве, као и непоштовао одлуке архијерејског сабора, он је 27. јула 1963. године смијењен са управе Епархије и на његово мјесто постављен др Фирмилијан Оцкољић. Епископ је резолуцијом на сабору 1963. године окупио групу свештеника око себе и основао „Слободну српску православну цркву“, чиме је овај раскол само продубљен. Први покушај да дође до измирења и приближавања ове двије стране био је 1984. године, када је на иницијативу Светог архијерејског синода и патријарха Германа, западно-европски епископ Лаврентије посјетио епископа Иринеја⁸. Након ове посјете, епископ Иринеј био је оптуживан за сарадњу са комунистичком власти, гдје је он у неколико наврата истицао да он никада није преговарао са комунистима. Такође је позивао све оне који тврде да је он сарађивао са комунистима да приложе доказе ако их имају, а ако немају, да престану да причају. Тако је и 1984. године када је у посланици, свештенству, црквено-школским општинама и народу рекао да је посјета епископа Лаврентија била идеална прилика да се преко њега Свети архијерејски сабор упозна ко су и зашто се боре. Комплексност овог раскола, као и различита тумачења истог, остављају могућност да се о овом расколу говори и пише као о засебној теми. Поједини аутори у овом расколу виде потпун утицај комунистичке власти, као и различите сплетке Управе државне безбједности (Бошковић, 2019). Међутим, након двадесет девет година, на празник Сретења Господњег, 15. фебруара 1992. године, окончан је раскол у Српској православној цркви Св. литургијом коју су у београдској Саборној цркви служили патријарх Павле и митрополит⁹ Иринеј. Ова литургија је у историји запамћена као „литургија помирења“. Што се тиче става СПЦ према Савезу удруженог свештенства, он је за вријеме патријарха Германа био усмјерен ка узајамном поштовању, представници Савеза неколико су пута били у посјети патријарху, али никад нису били у потпуности задовољни одговорима које су добијали. Њихови захтјеви косили су се са темељним принципима цркве. Посебно су њихове разлике долазиле до изражаја када је у питању било озакоњење и признавање Македонске православне цркве. Патријарх је свој став по овом питању изнио у интервјуу 1982. године када је рекао да: „Црква је Божија установа и заснована је на вери, љубави и нади, па јој је страно свако насиље у њеним унутрашњим односима. Самовољно, односно насилно одвајање једнога дела од СПЦ, као живог организма, значи дубок бол и рану непреболну. Покушавало се у два маха нешто учинити кроз дијалог, али без успеха. Међутим, пошто је на дневном реду рад Свеправославног великог сабора, који је у припреми, стављен је и проблем давања аутокефалности, то и овај случај зависи од принципијелног става Великог сабора“ (Слијепчевић, Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другог свјетског рата и после њега, 2002б, стр. 205). Оно што је битно нагласити да се, поред ових унутрашњих проблема са којима се црква сусрела, тортура комунистичке власти и даље наставила. На Сабору 1984. године потврђено је да на Косову и Метохији¹⁰ постоји посебан случај узурпације црквене имовине, међутим то је био случај и у другим дијеловима. Титовом смрћу

⁸ На десетом црквено-народном сабору одржаном у Либертибилу новембра 1963. године изабран је за епископа Слободне српске православне цркве. Након њега, за епископа изабран је Димитрије Балаћ.

⁹ Америчко-канадска епархија 1984. године на сабору у манастиру Пресвете Богородице „Грчаница“ уздигнута на степен митрополије.

¹⁰ Више о злочинима који су почињени за вријеме комунистичке власти на Косову и Метохији на: https://web.archive.org/web/20191221095017/http://kalenic.rs/wp-content/uploads/2019/01/1982_06.pdf приступљено: 17. маја 2023. године.

1980. нестаје неприкосновени ауторитет који је оличавао јединство, наслеђује га колективно предсједништво од осам чланова. Албанском побуном 1981. године долази до великог буђења националног набоја, кога је временом било све теже обуздати. Устав из 1974. године омогућавао је самоопредјељење нације преко територијалне републике (Nešković, 2017), што ће довести до демонстрације албанских студената у Приштини са захтјевом добијања статуса републике, те ће кренути терор над Срба на Косову и Метохији. Стипе Шувар је 1983. године направио списак спорних дјела, познатији као Бијела књига, гдје су се махом нашли српски интелектуалци и писци¹¹ за које се сматрало да лансирају политички неприхватљиве поруке, негативан наратив Тита, као и да антисоцијалистички дјелују (Батаковић, 2000). Све ово утицало је на побољшање односа између власти и цркве, посебно ће промјене кренути у највећој федералној јединици, тадашњи предсједник Предсједништва СР Србије Душан Чкребић заједно са патријархом Германом кренуће у побољшање односа и сарадњу између власти и државе. Недуго потом, делегација Светог архијерејског синода кренуће у државне посјете у другим федералним јединицама, Хрватској, БиХ, Црној Гори. Оно што је било од посебног значаја за Српску православну цркву јесте обнова Храма Светог Саве на Врачару. Током априлског рата 1941. године, радови на храму су обустављени, те су зидови храма како окупаторима тако и партизанима служили за смјештај војних возила. Патријарх Герман ће покренути обнову Храма и 1985. године, уз присуство свих српских архијереја, поново осветити храм, положити повељу о наставку радова у новим историјским приликама. Патријарх је заједно са двадесет архијереја и бројним свештенством 12. маја 1985. служио литургију на којој је присуствовало 12.000 вјерника, док је у порти било још 80.000. Наставак изградње Храма представљало је историјску прекретницу, као и духовну обнову српског народа. Акт о одобрењу наставка градње потписао је тадашњи предсједник предсједништва Србије Душан Чкребић, који је у знак захвалности 2007. године од СПЦ добио орден Светог Саве (Историјат Храм Светог Саве; Латинић, 2020; Гаталовић, 2007; Гаталовић, 2007). Патријарх Герман Ђорић је усљед тешке болести пензионисан одлуком Сабора СПЦ 1990. године. Након пензионисања патријарха Германа, за патријарха СПЦ изабран је дотадашњи епископ рашко-призренски Павле Стојчевић. Патријарх Герман је преминуо 27. августа 1991. године у Београду. Са устоличењем Павла Стојчевића за патријарха почела је нова ера у историји СПЦ коју овај рад не обухвата. Међутим, важно је напоменути да је патријарх Павле имао велики углед у народу због свог начина живота. Он је покренуо низ мјера које су цркви вратиле значајно мјесто у друштву, као на примјер повратак Православног богословског факултета под окриље Универзитета у Београду,¹² обнову храмова, повратак вјеронауке у школство итд. Наравно, треба узети у обзир историјски контекст епохе патријарха Павла која је била обиљежена избијањем новог ратног сукоба. Готово упоредо са устоличењем Павла за патријарха, почео је рат и велика страдања српског народа и његове цркве на простору цијеле Југославије¹³.

¹¹ Током 1986. године објављен је недовршени спис Српске академије наука и умјетности под називом „Меморандум САНУ“, који је говорио о стању у држави после смрти Тита, који је схваћен као манифест српског национализма.

¹² Православни богословски факултет је основан 1920. године и био је саставни дио Универзитета у Београду све до 1952. године када је од стране комунистичке власти изопштен са истога.

¹³ Више о страдању СПЦ у Одбрамбено-отаџбинском рату видјети у: Горан Латинић, *Сипрагање Српске православне цркве у Југословенском рату (1991–1995)*, у Осам векова аутокефалије Српске православне цркве (1219–2019): историјско, богословско и културно наслеђе, 2020, стр. 471–489.

ЗАКЉУЧЦИ

Сумирајући историју односа СПЦ и Југославије у периоду од 1945. до 1990. године, видљиво је да су они прошли кроз разне фазе. У наведеном временском оквиру на челу СПЦ нашла су се четири патријарха и то Гаврило, Викентије, Герман и Павле. Узимајући у обзир вријеме у којем су се налазили на мјесту патријарха, сваки од наведених је имао другачије односе са комунистичком влашћу. У складу с тим, треба напоменути да је сваки патријарх гледао да заштити СПЦ и њене вјернике. Период од 1945. до 1954, иако временски најкраћи, био је период са највише искушења за СПЦ. У том периоду црква је била обесправљена и у потпуности маргинализована, а њено свештенство неријетко физички ликвидирано. Низом закона комунистичка власт је ограничавала црквено дјеловање. Сматрајући да црквено дјеловање, као и образовање младих људи у том духу, може да уназади друштво и државу. По доласку патријарха Германа, односи цркве и државе престају да буду заострени, али је положај цркве и даље био незавидан. Питања која су се протезала самим доласком комуниста на власт, остала су и даље актуелна. Једно од њих је и питање самопроглашене „Македонске православне цркве“, као и питање цркви у дијаспори. Након смрти Тита 1980. године, долази до постепеног релаксирања односа између цркве и државе, које је упоредно пратила духовна обнова српског народа. Најсликовитији примјер те обнове јесте поновни почетак изградње Храма Светог Саве на Врачару у Београду. У децембру 1990. године за патријарха изабран је Павле Стојчевић. Вријеме које је уследило је период разбијања Југославије и великог страдања СПЦ и њеног вјерног народа нарочито на територијама Републике Српске Крајине и Босне и Херцеговине, а нешто касније и на територији Косова и Метохије. Из историје СПЦ можемо да закључимо да је она дијелила судбину свог вјерног народа и заједно са њим страдала и обнављана.

ЛИТЕРАТУРА

- Kurtović, T. *Politika SKJ i vjerske zajednice* . Sarajevo : NIŠP Oslobođenje – OOUR.
- Nešković, R. (2017). *Nedovršena država - Politički sistem Bosne i Hercegovine* . Sarajevo : Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Батаковић, Д. Т. (2000). *Нова историја српског народа* . Београд: Наш дом.
- Бошковић, О. С. (2019). Однос Савеза комуниста Југославије према Српској православној цркви. *Култура јулија број.39* , 133-144.
- Гаталовић, М. (2007). Вријеме и околности избора Епископа Германа за Патријарха српске православне цркве 1958.године. *Српска теологија у 20 вијеку:испиривачки проблеми и резултати књија 2* (р. 308). Београд: Православно богословски факултет, Универзитет у Београду.
- Димић, Љ. (1998). *Срби и Југославија: историја, друштво, јолишника (јолиди с краја века)* . Београд: Стубови културе .
- Историја Храм Светог Саве*. (n.d.). Retrieved јун 8, 2023, from Храм Светог Саве : <https://hramsvetogsave.rs/istorijat-hrama-svetog-save/>
- Латиновић, Г. (2020). Страдање Српске православне цркве у Југословенском рату (1991-1995). *Осам векова аутокефалије Српске православне цркве (1219-2019): историјско, догматско наслеђе* (рр. 471-489). Београд: Свети Архиепископски Синод Српске Православне Цркве.
- Новаковић, Д. (2013). Од Начертанија о духовним властима до Закона о црквама и верским заједницама – 170 година законодавства о православној цркви у Србији. *Српска теологија у двадесетом веку: испиривачки проблеми и резултати књија.14* (рр. 148-165). Београд: Православни богословски факултет, Универзитет у Београду .
- Петрановић, Б. (1993). *Југословенско искуство српске националне историје* . Београд: Службени лист СРЈ.

- Пилиповић, Б. С. (2020). *ИЗВОРИ за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини*. Баналука-Београд: Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске и Архив Српске православне цркве.
- Радић, Р. (2002). *Држава и верске заједнице 1945-1970, Први део 1945-1953*. Београд: ИИС.
- Слијепчевић, Ђ. (2002а). *Историја Српске православне цркве II: од почетка XIX до краја Другој свјетској ратној раји*. Београд: Catena mundi.
- Слијепчевић, Ђ. (2002б). *Историја Српске православне цркве III: За вријеме Другој свјетској раји и после њеа*. Београд: Catena mundi.
- Ковић, М. (2020). Устаничко наслеђе Српске Цркве (1594-1941). *Осам векова аутокефалије Српске православне цркве (1219-2019): историјско, догматско наслеђе* (pp. 273-287). Београд: Свети Архиепископски Синод Српске Православне Цркве
- Savanović, A. (2021). *Političke doktrine*, Banja Luka: Fakultet političkih nauka.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ

- <https://www.youtube.com/watch?v=s9sLg1iiZSI>, приступљено: 10. мај 2023. године.
- https://novi.uciteljneznalica.org/PDF/arhiva%20autora/1028_Ustav%20FNJRJ%201946.pdf, приступљено: 12. маја 2023. године.
- https://web.archive.org/web/20191221095017/http://kalenic.rs/wp-content/uploads/2019/01/1982_06.pdf приступљено: 17. маја 2023. године.
- <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>, приступљено: 17. маја 2023. године.

POSITION OF SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN YUGOSLAVIA FROM 1945 TO 1990

Author: BOŽANA TINTOR

e-mail: bozana.tintor@gmail.com

Mentor: Assist. Prof. Nina Sajić

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: The paper analyzes the position of the Serbian Orthodox Church in Yugoslavia in the period from 1945 to 1990. Special attention is paid to the relationship between church leaders and the political authorities of that time. In the mentioned time frame, there were three patriarchs at the head of the Serbian Orthodox Church (Gavrilo Dožić, Vikentije Prodanov, and German Đorić), and their relationship with the state authorities is analyzed. Along with that, the paper also explains the internal schism in the Serbian Orthodox Church, which was caused by disagreements about the church's relationship with the political authorities in Yugoslavia.

Aim: The aim of the paper is to analyze the relationship between the Serbian Orthodox Church and the Yugoslav authorities, with special reference to the actions of the communist authorities against the Serbian Orthodox Church and its clergy.

Materials and Methods: During the preparation of the paper, the method of analyzing the available literature from the domain of the history of the Serbian Orthodox Church, as well as the political science of religion, is used. The method of comparison is used when comparing the relationship between the Serbian Orthodox Church and the Yugoslav government during the time of the aforementioned patriarchs because based on this, the evolution of their relationship is most visible.

Results: The result of the analysis of the position of the Serbian Orthodox Church in Yugoslavia is that the most difficult period for the church was from 1945 to 1954. During that period, a large number of priests were killed, and numerous religious buildings were desecrated or demolished. After 1954, relations between the church and the government of Yugoslavia normalized, but the position of the church was still not good. After the death of Josip Broz Tito (1980), the relationship of the Yugoslav authorities towards the church improved, and the period of the eighties of the 20th century was marked as the period of "spiritual renewal" of the Serbs because a large number of temples were renovated.

Conclusion: Although the period of communist rule in Yugoslavia was painful and challenging for the Serbian Orthodox Church, the church remained one of the key elements of the Serbian identity even then. This was seen especially during the Yugoslav wars when a new challenge was faced by the church and the Serbian people.

Keywords: Serbian Orthodox Church; Yugoslavia; "spiritual renewal"; Tito; communists; Serb

HASIDI JEVREJI: ISTORIJA, VEROVANJA I POLITIČKO ORGANIZOVANJE U IZRAELU

Autor: DANICA ČOVIĆ

e-mail: danicacovic@gmail.com

Mentor: Prof. Marko Veković

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Uvod: U ovom radu će se govoriti o hasidi Jevrejima, njihovoj istoriji, običajima, načinu života i njihovim razlikama u odnosu na ostale jevrejske denominacije. Rad obrađuje verska uverenja hasidi Jevreja, kao i način na koji oni organizuju život i društveni poredak u svojim zajednicama; fokusira se i na političko organizovanje hasidi Jevreja u Izraelu, posebno u prethodne četiri godine (2019-2023), odnosno pet izbornih ciklusa; prikazuje učestvovanje hasidi Jevreja u politici i značaj njihove partije za formiranje i stabilnost vlada u Izraelu.

Cilj: Cilj ovog rada jeste da se istraži značaj hasidizma u Izraelu i pokaže njegov potencijal kao konzervativnog izazivača i alternative sekularnom pokretu i partijama u državi.

Materijali i metode: Analiza naučne literature o hasidi Jevrejima, kao i dostupnih izvora o njihovom načinu života; analiza izvora o izborima i bitnim političkim partijama u Izraelu.

Rezultati: Rezultati analize vrednosti, načina života i partije hasidi Jevreja u Izraelu pokazuju da je ovaj pokret pre svega u stalnom porastu, da svake godine hasidi Jevreji čine sve veći deo populacije u Izraelu, kao i da je njihova politička partija Agudat Izrael od velikog značaja za odvijanje politike u Izraelu.

Zaključak: Hasidizmu kao pokretu neophodno je posvetiti pažnju kako zbog njegovog vrednosnog sistema kome se priklanja veliki broj stanovnika Izraela tako i zbog značaja Agudat Izraela, koji se pokazao kao činilac koji svojim konzervativnim politikama i zahtevima utiče na sve veću religioznost izraelske vlade, ali i kao činilac sa kojim je neophodno praviti verske, ekonomske i političke kompromise radi stabilnosti izraelske vlade.

Ključne reči: Judaizam; ortodoksija; partija Agudat Izrael; hasidizam; Izrael.

UVOD

U samom Izraelu, prema istraživanju *Pew Research Centra*, većina Jevreja se kategoriše kao jedna od četiri grupe. Prvu grupu čine haredi Jevreji, koji spadaju u kategoriju ortodoksnih, odnosno ultraortodoksnih Jevreja. Ovu grupu odlikuje velika religioznost i smatraju se najreligioznijom grupom u Izraelu. Njihova religiozna posvećenost može se primetiti i u samom njihovom imenu – reč *haredi* označava nekoga ko se „boji Boga“.¹ Ortodokсно jevrejstvo je u velikom porastu u Izraelu, što nam pokazuje i informacija da će haredi Jevreji do kraja ove decenije činiti čak 16% ukupne populacije Izraela.² Jedna od podgrupa haredi Jevreja jesu i hasidi Jevreji, kojima se ovaj rad bavi.

Rad obuhvata tri tematske celine. Na samom početku rada pravi se osvrt na značaj

¹ Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2016/03/08/in-israel-jews-are-united-by-land-but-divided-into-very-different-groups/>; pristupljeno 4. 7. 2023.

² Dostupno na: <https://www.timesofisrael.com/haredim-are-fastest-growing-population-will-be-16-of-israelis-by-decades-end/>; pristupljeno 15. 7. 2023.

religije i religijskih pokreta u savremenom svetu, s fokusom na Izrael, kao i na različite odnose koje politika i religija mogu da uspostave. Drugi se odnosi na kratak prikaz judaizma kao religije i okvira judaizma u koje se uklapa hasidizam, kao i na predstavljanje njihove istorije, običaja i načina života. Poslednji deo se odnosi na političko organizovanje hasidi Jevreja u Izraelu, i u njemu se daje osvrt na značaj njihove političke partije, posebno u prethodnih pet izbornih ciklusa u Izraelu (2019–2023).

TEORIJSKI OKVIR

Isprepletanost politike i religije i njihov međusobni uticaj jedno je od ključnih pitanja za razumevanje savremenih religioznih partija i političkih pokreta čiji je cilj zastupanje sopstvenih verskih interesa kako u društvenoj, tako i u političkoj sferi života (Ozzano, 2020). Mada su se političke nauke od svog nastanka bavile pre svega sekularnim pojmovima kao što su država, političke partije i grupe za pritisak, usled sve veće prisutnosti religioznih političkih pokreta u svetu, a pre svega zbog muslimanskih političkih revolucija, kao što je Iranska revolucija, javila se potreba za proučavanjem načina na koji se različite svetske religije odnose prema ovim naizgled sekularnim pojmovima, kao i uticaja koji to ima na kompletno funkcionisanje političkog života (Jevtić, 2009, str. 14–15).

Međutim, religija je dugo vremena bila ignorisana u društvenim, a pogotovo u političkim naukama. To je pre svega zbog teorije sekularizacije, koja vuče korene još iz devetnaestog i dvadesetog veka, i koja govori o opadanju važnosti religije kako kod pojedinaca, tako i u društvu. Proces sekularizacije je bio povezan s procesom modernizacije – smatralo se da što određeno društvo više učestvuje u procesu modernizacije, veći će biti i stepen sekularizacije u njemu. Prosvetiteljstvo i racionalizam su dobili centralno mesto u evropskom društvu, a religija se smatrala konceptom prošlosti koji bi u skorije vreme bio u potpunosti prevaziđen. Jedan od teoretičara sekularizacije bio je i Piter Berger, koji je nakon odbacivanja svog prvobitnog shvatanja sekularizacije napravio i veliki pomak ka teoriji desekularizacije. Naime, on je krajem dvadesetog veka uočio da teorija sekularizacije više nije u stanju da objasni empirijske dokaze koje je video širom sveta i koji su ga navodili na stav o tome da religija ne samo da ne gubi na svom značaju već da je svet danas možda čak i religiozniji nego što je ikad bio (Berger, 2002, str. 480). On je uočio da religiozni pokreti nisu nestajali onda kada nisu želeli da se modernizuju, što je bila ranija pretpostavka teorije sekularizacije, nego da su se, naprotiv, sve više razvijali i dobijali na brojnosti svojim odbijanjem da prihvate modernizaciju. Sekularizacija je od pojave koja se ranije smatrala normom, prema Bergeru, postala izuzetak koji je primetan isključivo kod internacionalne intelektualne elite i u Zapadnoj Evropi (Berger, 2002, str. 487). Religija je iz privatne sfere prešla u javnu i počela da utiče na parlamente, političke kampanje i lobi-grupe (Toft, Philpott & Shah, 2011, str. 11). Sve veća religioznost se može primetiti i kod pokreta i projekata koji su nastali kao sekularni, što je primer sa državom Izrael.

Država Izrael je nastala kao želja Jevreja za sopstvenom teritorijom i državom, koja ne bi nužno bila organizovana na religioznim principima, već na principima socijalne pravde i demokratije. Ovome su se protivile određene grupe, kao što su ortodoksni Jevreji, ali je stvaranje države koja nije ukorenjena u religioznim normama bilo preovlađujuće mišljenje u momentu formiranja Izraela. Međutim, sve veći porast ortodoksne populacije u Izraelu, kao i Šestodnevni i Jomkipurski rat, doveli su do sve većeg porasta religioznih pokreta u Izraelu, čiji uspon i danas traje (Toft, Philpott & Shah, 2011, str. 12–13). Ovi ratovi su doveli i do prelaska Izraela od socijalističkog cionizma ka religioznom cionizmu (Peled & Peled, 2019, str. 16). Prema određenim teoretičarima, sve veće okretanje ka religioznosti moguće je usled neuspaha sekularnih ideologija kao što su liberalizam i socijalizam da stvore temelj kolektivnog delovanja, kao i neuspaha naučnih pristupa kao što je racional-

lizam da daju dovoljno značajno objašnjenje stvarnosti (Peled & Peled, 2019, str. 19). U Izraelu, konkretno, ovi razlozi dopunjeni su i egzistencijalnom krizom usled produženog sukoba na okupiranoj teritoriji Palestine, kao i usled već navedenog velikog demografskog rasta populacije ortodoksnih Jevreja.

Uticao religije na politiku pojavljuje se u različitim oblicima – neki religiozni akteri koriste svoj uticaj za propagiranje mira, demokratije i liberalnih vrednosti, dok drugi imaju nasilniji pogled na politiku, koji se ogleda u zastupanju konkretnih mera koje diskriminišu određene grupe građana ili u zalaganju za nasilne akcije. Da bismo razumeli zašto i u kojim okolnostima religiozni akteri imaju ovako dijametralno suprotne poglede na politiku, prema Danijelu Filpotu, profesoru političkih nauka, ključno je da posmatramo dva pojma – političku teologiju, koja se odnosi na skup verovanja koje religiozna zajednica ima o političkom autoritetu i pravdi, te međusobnu nezavisnost religioznog i političkog autoriteta, odnosno da li i u kojoj meri ova dva autoriteta imaju sopstvene, odvojene sfere delovanja (Philpott, 2007, str. 505). Nezavisnost političkih i religioznih autoriteta naziva se diferencijacija; u slučaju velikog odvajanja ova dva autoriteta, odnos se naziva diferenciranim, a u slučaju manjeg odvajanja, integracionističkim. Stepem diferencijacije određuje se odgovorom na pitanja da li država prepoznaje jednu religiju kao zvaničnu, da li promovise religiozne ciljeve u zakonodavstvu, da li ograničava slobodu funkcionisanja određenih religija i da li određena religiozna tela imaju zakonske privilegije u biranju funkcionera za javne pozicije ili blokiranju odluka vlade (Philpott, 2007, str. 507).

Iako je Izrael od svog nastanka organizovan kao demokratska država, ukorenjenost judaizma u njegovo funkcionisanje je neosporno. Počevši od zakona o povratku, koji određuje ko može da se naseli na teritoriju Izraela i koji je baziran na jevrejskom pravnom sistemu halahi³, preko odvojenih verskih i civilnih sudova i zakonskih privilegija koje određene verske grupe kao što su ortodoksni Jevreji imaju, Izrael i pored svojih demokratskih korena predstavlja demokratiju koja je najbliža tome da postane religiozna država (Fox, 2007, str. 18). Po ovim karakteristikama Izrael bi se svrstao u kategoriju konsenzualne integracije, koja označava države u kojima postoji manja odvojenost između verskih i političkih autoriteta, ali uz saglasnost verskih grupa koje ne žele da izgube svoj povlašćeni položaj. Ovo, ipak, ne poriče njegov demokratski karakter. Odvajanje crkve i države ne mora nužno da određuje stepen demokratizacije – neki autori smatraju da sekularizacija zapravo i nije uslov za demokratizaciju, već da su to pre neke druge vrednosti, kao što je uzajamna tolerancija između države i religija (Stepan, 2000, str. 43).

Uticao i angažovanje verskih partija u Izraelu su sve veći. Mada one za postizanje svojih ciljeva koriste i demokratske kanale kao što su parlamentarni izbori, njihovi ciljevi ipak ostaju verski po svojoj prirodi. Hasidi Jevreji su samo jedna od religioznih grupa u Izraelu koja se politički organizovala, ali da bi se uopšte razumeo njihov način političkog organizovanja, neophodno je shvatiti njihov celokupni sistem verovanja, u koji spada i odnos prema politici.

NASTANAK JUDAIZMA I OSNOVNA VEROVANJA

Judaizam je monoteistička religija koja se razvila oko dve hiljade godina pre nove ere. Monoteističke religije karakteriše verovanje u jednog boga, što je u slučaju Jevreja bog koga nazivaju Jahve (hebr. יהוה)⁴. Centar verovanja u judaizmu predstavlja ideja posebnog odnosa koji jevrejski narod ima sa Bogom – naime, prema njihovom verovanju, Bog je stvorio poseban savez sa Jevrejima, otkrivajući im svoje zapovesti, kao i način na koji treba

³ Odlučeno je da u Izraelu mogu da se nasele svi Jevreji koji su rođeni od majke Jevrejke ili su prešli u judaizam prema pravilima jevrejskog zakona halahe (Da-Don, 2009, str. 568).

⁴ Tetragramaton: YHWH.

da organizuju svoj društveni i individualni život. Od njih je očekivao odanost učenjima koja im je preneo, kao i poštovanje zakona. Zbog svog posebnog saveza sa Bogom, Jevreji smatraju da su opterećeni posebnim dužnostima, ali i da im pripadaju posebne privilegije. Veruju da im Bog namenuje kazne kada njihova vera posustane, ali isto tako veruju i u to da će se Bog brinuti o njima i slati im vođe (koje nazivaju sudijama), kako bi ih izbavio iz nevolja (Veković, 2022, str. 26).

Jevreji osećaju povezanost s teritorijom biblijskog Izraela, koja je za njih ključna iz nekoliko razloga. Pre svega, to je teritorija za koju smatraju da ju im je Bog namenio kada je rekao Avramu: „Idi iz zemlje svoje, i od roda svog i iz doma oca svog u zemlju koju ću ti ja pokazati“ (Post. 12: 1), gde se zapravo misli na Zemlju kanaansku (Kanaan), odnosno teritoriju današnje Palestine, Libana i Izraela, sa delovima Jordana i Sirije. Drugi važan razlog zašto Jevreji pripisuju toliko značaj Izraelu jeste to što je Izrael mesto na kojem se nalazio Solomonov hram. Solomonov hram, ili Prvi hram, prema Bibliji, podigao je Solomon, treći kralj Izraela. Značaj Hrama ogleda se u tome što se prema halahi, jevrejskom pravnom sistemu, navodi kao neophodno da Jevreji Bogu prinose žrtvu – a jedino mesto gde to mogu da rade jeste hram u Jerusalimu (Veković, 2022, str. 27). Nakon što je Drugi hram srušen 70. godine nove ere, Jevreji su izgubili mesto gde mogu da prinose žrtvu, čime su izgubili i mogućnost da slušaju ovu božiju zapovest. Na mestu gde je nekada stajao Solomonov hram danas se nalazi treće sveto mesto islama – džamija Al Aksa.

Posle pobune Jevreja koja se dogodila 135. godine nove ere, oni su proterani sa teritorije Izraela i započeli su svoj život u dijaspori. Uprkos tome što su skoro dve hiljade godina proveli u izgnanstvu, bez fizičke povezanosti sa teritorijom Izraela, ona je ostala ključno mesto njihove vere i neophodan činilac za potpuno jevrejsko poštovanje zapovesti koje im je Bog zadao (Veković, 2022, str. 31-32). Neophodno je da razumemo povezanost Jevreja sa Izraelom da bismo shvatili ne samo njihovu želju da se u Izrael vrate, što se dogodilo obnovom države Izrael 1948. godine, već i želju da se život u Izraelu uspostavi na način koji prema njihovom shvatanju Bog zahteva od Jevreja. Međutim, zbog toga što su Jevreji proveli toliko vremenski period raštrkani u dijaspori i udaljeni jedni od drugih, dolazi do formiranja različitih pokreta u okviru religije, pa samim tim i do političke i društvene borbe za prevlast različitih jevrejskih denominacija u Izraelu.

GLAVNE PODELE U JUDAIZMU

Kao osnovnu podelu u judaizmu možemo da posmatramo podelu na Jevreje Aškenaze i Jevreje Sefarde. Aškenazi su se nakon progona selili preko Nemačke, kombinujući klasičan hebrejski jezik sa nemačkim, stvarajući tako jezik koji se naziva jidiš. S druge strane, Jevreji Sefardi su se selili preko Španije; njihov jezik se naziva ladino (Veković, 2022, str. 31). Dalje Jevreje možemo da podelimo na tri glavne denominacije, od kojih svaka sadrži određene podgrupe. Prvu denominaciju čine reformski Jevreji, koji se zalažu više za etičke norme judaizma nego za sama verovanja i žele da jevrejski način života prilagode modernom. Druga grupa jesu konzervativni Jevreji, koji čine sredinu između reformskih i ortodoksnih. Spremni su da prave određene ustupke, kao što je, na primer, vožnja za vreme Šabata⁵, ali se većinski drže pravila propisanih jevrejskim zakonom. Treća grupa jesu ortodoksni Jevreji, koji veruju u dosledno poštovanje jevrejskog zakona i zapovesti koje su im date.⁶ Grupe u judaizmu ne razlikuju se samo prema svojim religioznim verovanjima, već njihova podeljenost sadrži i različite poglede na svet i načine društvenog, kao i političkog

⁵ Šabat je jevrejski praznik koji traje svakog petka od zalaska sunca do izlaska zvezda u subotu. U ovom periodu Jevreji treba da se suzdržavaju od činjenja 39 različitih grupa radnji, među kojima je i vožnja.

⁶ Dostupno na: <https://www.myjewishlearning.com/article/the-jewish-denominations/>; pristupljeno 4. 7. 2023.

organizovanja (videti više u Enciklopediji živih religija, Nolit, 2004).

U različitim delovima sveta dominantne su i prisutne različite grupe, ali za kontekst ovog rada najbitnije je da uvidimo podelu u Izraelu, da bismo bolje razumeli na koji način hasidizam koegzistira s drugim jevrejskim pokretima, kao i kakav to uticaj ima na njihova verovanja i političko organizovanje.

Kao što je već navedeno, u Izraelu je većina Jevreja podeljena u četiri glavne grupe. Prvu grupu čine haredi Jevreji, čiji će običaji i kultura biti detaljnije objašnjeni u narednim delovima ovog rada, ali njihove glavne karakteristike jesu zatvorenost za druge grupe, kao i konzervativnost. Druga grupa su religijski cionisti⁷, koji su i pored svojih ortodoksnih verovanja više integrisani u jevrejsko društvo – na primer, učestvuju u sekularnim aktivnostima kao što je razvijanje profesionalne karijere. Treću grupu čine masorti Jevreji, koji predstavljaju spoj između ortodoksnih i sekularnih Jevreja. Ova grupa Jevreja spada u konzervativne. Najbrojnija grupa Jevreja u Izraelu jesu hiloni Jevreji, koji su najsekularniji od sve četiri grupe. Oni su jedina od četiri grupe čijim je članovima važniji njihov izraelski identitet nego njihov jevrejski identitet, i više se fokusiraju na same rituale i običaje u judaizmu nego na aspekt verovanja u jevrejskog Boga.⁸

ISTORIJSKI I DRUŠTVENI KONTEKST NASTANKA HASIDIZMA

Istorijski i geografski, nastanak hasidizma vezuje se za osamnaesti vek i teritoriju Poljsko-litvanske unije. Poljsko-litvanska unija je postojala od 1569. do 1791. godine i obuhvatala je teritoriju današnjih Poljske, Litvanije, Letonije, Belorusije, kao i delove Ukrajine, Rusije i Estonije. Sama Poljska je možda bila i očigledno mesto za nastanak različitih religijskih pokreta, posebno kada uzmemo u obzir da su 1760. godine na njenoj teritoriji samo 40% stanovništva činili etnički Poljaci, dok su ostali brojni narodi bili Ukrajinci, Belorusi, Nemci, Italijani, Estonci... Samim tim je na ovoj teritoriji dolazilo do velikog preplitanja različitih kultura i religija, kao što su katolicizam, pravoslavlje, islam i judaizam. Ono što je dodatno doprinelo shvatanju ove teritorije kao plodnog tla za nastanak različitih religijskih pokreta jeste i činjenica da su ove religije koegzistirale u relativnom miru.

Međutim, situacija nije bila ista i u okolnim državama i u vekovima koji su prethodili osamnaestom, kada je hasidizam zvanično i nastao. U Nemačkoj se u šesnaestom veku Katolička crkva našla pod pritiskom – naime, njena ekonomska i politička dominacija je opadala usled rasta protestantizma. Zbog toga je Crkva uticala na to da vlast za određene kriminalne aktivnosti, kakvim su tada smatrani bogohuljenje i preljuba, proglašila smrtnu kaznu. Zbog velikog broja lažnih optužbi, Jevreji su masovno počeli da traže svoje utočište na teritoriji Poljske (Biale et al., 2017, str. 20).

U Ukrajini je u sedamnaestom veku situacija takođe bila manje nego idealna. Za vreme ustanka Bogdana Hmeljnečkog, koji je predvodio pobunu kozaka protiv Poljsko-litvanske unije, Jevreji su postali jedna od glavnih meta. U ovom periodu je na ukrajinskoj teritoriji ubijena polovina ukupnog jevrejskog stanovništva, koje je brojalo oko 40.000 ljudi (Biale et al., 2017, str. 23). Ipak, ubrzo nakon ove pobune, progona i ubijanja Jevreja, Jevreji su počeli da se vraćaju na ovu teritoriju i da obnavljaju svoje zajednice, što nas dovodi do toga da je sredinom osamnaestog veka na toj teritoriji živelo oko 750.000 Jevreja.

Radi razumevanja položaja hasidizma u već postojećem jevrejskom društvu na ovom prostoru, treba uvideti osnovne principe njegovog funkcionisanja. U svakom poljskom gradu u kojem su živeli Jevreji, tipično je postojala jevrejska četvrt. Kako je jevrejska populacija u gradovima rasla, uglavnom bi se selili dalje iz same četvrti i počinjali da žive

⁷ Poznati i pod imenom dati Jevreji.

⁸ Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2016/03/08/in-israel-jews-are-united-by-home-land-but-divided-into-very-different-groups/>; pristupljeno 4. 7. 2023.

isprepletane živote sa hrišćanima. Jevrejskim zajednicama je tradicionalno obezbeđivana velika autonomija, ali ih to nije izuzimalo iz poštovanja zakona. Postojala je saradnja između jevrejskih političkih autoriteta, pre svega kahala⁹, i opština. Kahal je bio posrednik između Jevreja i nejevrejskih autoriteta. Jevrejski autoriteti su skupljali i poreze od svog stanovništva, što je kasnije ukinuto nakon što su vlasti otkrile da su jevrejski saveti uzimali više novca za porez od svog stanovništva nego što su davali vlastima, da bi na taj način finansirali obrazovanje, religiju, plate i slično (Biale et al., 2017, str. 27–28).

STARI HASIDIZAM

Pre nego što je nastao pokret koji danas nazivamo hasidizmom, postojao je i tzv. stari hasidizam, koji se vezuje za obnavljanje kabalističkih¹⁰ učenja u šesnaestom veku. Za pripadnike starog hasidizma karakteristično je učestvovanje u različitim mističnim ritualima, kao što su posećivanje grobova poznatih rabina, ustajanje pre zore radi proučavanja misticizma i redovno ispovedanje svojih grehova, kao i u različitim ritualima koji se vezuju za Šabat – govorenje hebrejskog na Šabat, pečenje dvanaest vekni hleba i recitovanje specifičnih poema (Biale et al., 2017, str. 37). Pripadnici ovih grupa sebe su često smatrali superiornijim u odnosu na druge Jevreje zbog svoje religioznosti, a takođe su bili i odvojeni od ostalih grupa, mešajući se uglavnom samo sa onima koji su slično razmišljali.

NASTANAK NOVOG HASIDIZMA

Domovinom novog hasidizma može se smatrati grad Medžibož, koji se nalazi na današnjoj teritoriji Ukrajine, a njegovim osnivačem kabalista po imenu Bal Šem Tov (hebr. לעב ליעב ש (ברט םש), čije je puno ime bilo Izrael Ben Elizer. U samom Medžibožu je u tom periodu postojala velika nejednakost između jevrejske administracije i ostalih Jevreja, koji nisu mogli da budu izabrani u kahal i koji nisu imali veze sa administracijom, što je vodilo socijalnim tenzijama (Biale et al., 2017, str. 39). Bal Šem Tov se zapravo na toj teritoriji i naselio nakon što mu je lokalni kahal poverio poseban zadatak – da koristi mistične rituale kako bi zajednici osigurao zdravlje, materijalno obezbeđenje i zaštitu od neprijatelja (Roseman, 2017, str. 631). Iako su ga kasniji istoričari nazvali začetnikom hasidizma, Bal Šem Tov sebe nije tako posmatrao (Aberbach, 1993, str. 313).

Bal Šem Tovova razmišljanja i religiozne prakse od velikog su značaja za nastanak i razvoj samog pokreta. On je odbacivao asketizam, smatrao je da ne treba odbacivati misli za koje se tipično smatra da odvajaju ljude od Boga, već da ih treba koristiti kao metaforu za poseban odnos svakog pojedinca sa Bogom; takođe je učestvovao u različitim ekstatičkim transevima i molitvama, za čiji se tekst smatralo da sadrže esenciju Boga (Biale et al., 2017, str. 57). Bal Šem Tov je oko sebe za vreme života osnovao i svojevrsni krug pratilaca, u koji spadaju i petorica učenika koji su nastavili da šire njegova učenja (Roseman, 2017, str. 632). Od njih je najvažniji Dov Ber Šneuri (hebr. ירואינש רעבור), za koga je proučavanje misticizma bilo pre svega akademski poduhvat. On se više fokusirao na istraživanje mističnih ideja nego na različite vizije, slušanje glasova ili učestvovanje u šamanskim ritualima. Dov Ber Šneuri se ponekad navodi i kao naslednik Bal Šem Tova, međutim, u vreme njegovog života i rada hasidizam još uvek nije bio zvanični pokret, te samim tim nije bilo ni pozicije za nasleđivanje. Razliku u učenjima između ove dvojice kabalista možemo da primetimo u značaju teorije za Dov Ber Šneurija. Dok se Bal Šem Tov fokusirao na vizualizaciju i mističke rituale, Šneuri se koncentrisao na objašnjavanje

⁹ Svojevrsni savet zajednice, ili sistem samoupravne zajednice.

¹⁰ Mistični pokret koji tvrdi da se različitim ritualima može uvideti božija priroda.

samih ovih pojmova, kreirajući u tom procesu teološki jezik kojim hasidizam može da bude objašnjen i prenošen dalje. Ipak, njihov cilj je bio isti – služenje Bogu. U samom centru njihovih učenja možemo da pronademo ideju o proživljenom iskustvu obožavanja i služenja Boga, u kojima hasidi učestvuju ne zbog sopstvenog spasenja ili dobrobiti već zbog samog Boga (Biale et al., 2017, str. 77-80).

Hasidizam je nakon smrti Dov Ber Šneurija nastavio da se prostorno širi, mada ne linearno, kako se ranije smatralo. Širenje hasidizma je predstavljalo kompleksnu mrežu različitih pokreta koji su se formirali pod terminom hasidizam i koji su imali svoje vođe, među kojima su neki bili potpuno nepovezani s dvojicom kabalista o kojima je bilo reči (Biale et al., 2017, str. 105). Ipak, teritorijalnu udaljenost različitih hasidskih grupa i pokreta ne možemo posmatrati kao odlučujući faktor u formiranju hasidske doktrine. Pri kraju osamnaestog veka hasidizam je već počeo da razvija ujedinjujuće rituale, institucije i doktrine (Biale et al., 2017, str. 159).

VEROVANJA I RITUALI U HASIDIZMU

Etička i spiritualna verovanja u hasidizmu imaju svoju teološku pozadinu, i svode se na to da se ideje i ponašanja međusobno dopunjuju i da zavise jedni od drugih. Iako u hasidizmu postoji veliki broj verovanja o različitim aspektima jevrejskog života, izdvojimo ona koja mogu da se posmatraju kao ključna za ovaj pokret.

Jedna od glavnih ideja hasidizma, koja je donekle preuzeta iz kabalizma, jeste da svaka reč koju hasid izgovori zapravo stvara jedinstvo sa Bogom. Ovo podrazumeva da glasovi i slova u sebi sadrže esenciju natprirodnih bića, a samim tim i Boga. Na taj način se kako običnim govorom, tako i molitvom, čovek spaja s Bogom. Ovo učenje u hasidizmu ima svoj koren u verovanjima Bal Tova, koji je smatrao da postoji tračak božanskog u svakom aspektu sveta, a osnovu ovog verovanja možemo uočiti i u jezičkim tvorevinama koje hasidi koriste, na primer da „ne postoji nijedno mesto na kome On nije“ (Biale et al., 2017, str. 161). Ekstaza koju pojedinac oseća kada govoreći stvara jedinstvo s Bogom smatra se nečim što može da promeni ceo svet, a na onoga ko takvu ekstazu doživljava gleda se kao na nekoga ko je odbacio svu patnju i muke ovoga sveta (Buber, 1958, str. 77). Prvobitno poreklo ovog učenja može se naći kod mistika iz srednjeg veka, koji su smatrali da je Tora¹¹ zapravo spiritualna manifestacija Boga, te da je Bog stvorio svet koristeći slova hebrejskog alfabeta. Hasidizam ovo prihvata, ali dodaje da je zapravo sve na svetu deo Boga i prebacuje centar svog učenja na čoveka. Ono što ljude sprečava da uvide transcendentnost Boga, kao i njegovo prisustvo u svakom aspektu života, jesu, prema hasidskom shvatanju, zamišljene barijere koje vernik mora da prevaziđe (Biale et al., 2017, str. 162-163).

Iluzije koje čovek mora da sruši da bi dostigao Boga imaju veze s devekutom, mističnim procesom koji se svodi na pokušavanje čoveka da nađe Boga, kao i na konačno shvatanje da je čovek sve vreme i bio povezan sa Bogom. Iako jedan od ciljeva i jeste da čovek shvati da su sve barijere između njega i Boga lažne, u hasidskoj doktrini ipak nailazimo na razloge zašto devekut ne može da bude postignut na neograničeni vremenski period. Jedan od razloga jeste to što se jedinstvo s Bogom smatra previše iscrpljujućim, te samim tim čovek ne može uvek da bude u stanju jedinstva s njim. S druge strane, smatraju i da uzdržavanje od devekuta može da dovede do jačeg jedinstva kasnije – osnov za ovo nalazimo i u učenju Bal Tova, koji je smatrao da „konstantno zadovoljstvo i nije zadovoljstvo“ (Biale et al., 2017, str. 163). Prema hasidizmu, zbog prisustva Boga u svakoj sferi života, proces devekuta zapravo samo aktivira varnicu božanskog koja već postoji, a ne priziva božanske karakteristike iz nekog spoljnog izvora. Samim tim, i svakodnevne aktivnosti kao što su ishrana ili seksualni odnosi mogu da budu prilika da hasid otkrije i istakne njihov božan-

¹¹ Tora se odnosi na pet knjiga Mojsijevih koje predstavljaju temelj pravnog i etičkog sistema Jevreja.

ski princip. Jedan od načina da se vernik približi devekutu jeste kavana, molitva koja je u potpunosti fokusirana na reči koje se izgovaraju. Deo ovog učenja jeste i shvatanje da ne zavise samo ljudi od Boga, već i Bog od ljudi, te da je samim tim neophodna i ljudska kreativnost i aktivno učestvovanje za dobrostanje i Boga i ljudi (Schmidt, 1995, str. 108-109).

Kao sredstvo za prenos božanske esencije na svet oko sebe u hasidizmu se javlja figura koja nosi naziv cadik. Cadik može da se odnosi na osobu koja poštuje božije zapovesti, ali takođe može da označava pojedinačnu ličnost koja ima karakteristike biblijskog proroka i koja duhom održava svet oko sebe. Iako ideja o cadiku postoji i u kabalizmu, hasidizam joj daje novu dimenziju – postavlja cadika kao vođu zajednice. Kao najčistija verzija cadika javlja se onaj koji nikada nije imao nečistu misao, niti bilo koju misao koja može da ga navede na greh. Za ovakve ljude se smatralo da su veoma retki, i da ne mogu da nastanu, već se isključivo rađaju. Cadik predstavlja most između vernika i Boga; od vernika se očekuje da prate cadika, dok se od njega očekuje da odgovara na spiritualne i druge potrebe vernika. Njegova uloga je pre svega u tome da smanji rascjep između Boga i ljudi, te samim tim i da se približi ljudima, a ne da zbog svog posebnog položaja u zajednici smatra sebe uzvišenim (Biale et al., 2017, str. 168). Hasidska inovacija u ovom aspektu ogleda se pre svega u isticanju važnosti cadika kao vođe zajednice – njegova uloga nije samo u tome da on bude pobožan već i da pomogne drugima da dostignu pobožnost.

Kao važno pitanje hasidske doktrine predstavlja se i odnos između asketizma i radosti. U hasidizmu pre Bal Tova uglavnom možemo da nađemo na asketske prakse, ali, za razliku od njih, Bal Tov, kao i kasniji hasidi, govori o značaju radosti. On devekut poistovećuje s radošću, i ovo se često smatra jednom od najočiglednijih vrednosti hasidizma, koja može da se opazi u načinu na koji hasidi plešu i pevaju (Biale et al., 2017, str. 174). Tuga se smatra manifestacijom zla, te je, samim tim, sreća način na koji zle sile mogu da se pobede. Religiozna ekstaza je takođe jedna od glavnih vrednosti u hasidizmu, i smatra se da može da se dogodi u bilo kom momentu života vernika. Vernici smatraju da bez ekstaze ništa u životu nema smisla (Buber, 1958, str. 74-75).

Borba protiv zlih sila može da se uvidi i u učenju o nepoželjnim mislima kod hasida. Iako je Bal Tov takođe na početku razvijanja svog učenja smatrao da protiv nepoželjnih misli vernik mora da se bori, kasnije je stvorio učenje koje je insistiralo na tome da takve misli zapravo „isplivavaju“ kako bi vernik uvideo da pravo zadovoljstvo jedino može da pričinu Bog.

Stav o mesiji u hasidskom sistemu verovanja ostaje pod određenim znakom pitanja i danas. Na osnovu uloge cadika u pomaganju celoj zajednici možemo da zaključimo da hasidizam može da predstavlja i pokret koji je širi od individualca, ali, s druge strane, postoji isticanje devekuta i sopstvene svesnosti svakog pojedinca kao preduslov otkrića Boga.

Vežu sa kabalizmom, kao i inspiraciju koju je hasidizam crpeo iz kabalističkih učenja, možemo da vidimo i u poziciji koju hasidizam zauzima prema molitvi. Kao što je već navedeno, molitva se smatra glavnim načinom za dostizanje devekuta. Zbog ovalikog značaja molitve, razvili su se različiti običaji i tradicije u različitim podgrupama hasidizma – neki su se okrenuli mentalnom pripremanju za molitvu, kao što je iščitavanje hasidskih učenja, dok su se drugi više zalagali za postizanje fizičke čistoće pre molitve, na primer ritualnim kupanjem. Hasidizam je pripisivanjem ovalikog značaja molitvi izučavanje tekstova i Tore postavio na drugo mesto. Izučavanje Tore ipak nije izgubilo na svom značaju – smatra se da su rani hasidi mogli da dostignu devekut svojim mislima, odnosno da nisu ni imali potrebu za molitvom. Pošto nove generacije to ne mogu da postignu, neophodno je da uče da bi se uspešno molili. Molitva je dovela i do dodatnih podela unutar samog hasidizma. Jedna od takvih podela jeste podela na one koji se slažu s različitim vidovima pomeranja tela u toku molitve i na one koji smatraju da je to neispravno i da prilikom molitve vernik treba pre svega da vizualizuje slova ili izgovara tekst molitve (Biale et al., 2017, str. 186-188).

Ritualno kupanje jeste ritual koji i danas praktikuje većina pripadnika hasidizma i obuhvata potapanje u mikve¹² pre jutarnje molitve. Potapanje u bazen sa vodom u hasidizmu, kao i u različitim religijama tokom istorije, simbolizuje pročišćavanje, kao i smrt i vraćanje u život. Praksa ritualnog potapanja može se naći još kod Bal Šem Tova, ali je tokom vremena došlo do neslaganja između različitih grupa o tome da li je potapanje u mikve neophodno svakog dana, ili je zabranjeno, osim pred Šabat.

HASIDSKI NAČIN ŽIVOTA U MODERNOM SVETU

RODNE ULOGE I POLOŽAJ ŽENA U HASIDIZMU

Hasidizam, kao i druge ortodoksne grupe u različitim religijama, karakteriše odvojenost od svakodnevnog, sekularnog sveta. Ova odvojenost se ogleda kako u odbacivanju sekularnih učenja, načina života i organizovanja društva i porodice, tako i u posebnom načinu oblačenja, koji haside odvaja od drugih pripadnika društva, te u stvaranju zatvorenih kvartova i zajednica za pripadnike religije. Ove razlike nam pomažu da uvidimo i njihov odnos s drugim religioznim i sekularnim grupama, kao i načine njihovog političkog i društvenog organizovanja.

Prvo razdvajanje na koje svaki član hasidske zajednice nailazi još od svog najranijeg detinjstva jeste razdvajanje devojčica i dečaka na osnovu pola. Ovo učenje proističe iz verovanja fundamentalističkih religija u to da je seksualnost jedan od ključnih aspekata modernog društva, i da kao takva mora biti podvrgnuta strogim pravilima i regulacijama, da ne bi dovela do neposlušnosti onih koji pripadaju religiji. Ovakve stroge regulacije i pravila u vezi sa seksualnošću prenose se i na bračni život. Hasidi Jevreji su karakteristični po tome što veoma rano ulaze u brak – prosečan uzrast kada i žene i muškarci ulaze u brak jeste sedamnaest ili osamnaest godina. Zbog skoro potpune odvojenosti polova tokom odrastanja, nije netipično da se budući bračni par sretne samo jednom ili dva puta pre samog venčanja, koje najčešće ugovara provodadžija (Biale et al., 2017, str. 742).

Odvajanje na osnovu pola za posledicu ima različite grupe pravila za žene i muškarce, koja se tiču kako njihovog ponašanja, tako i njihovog izgleda i načina oblačenja. Žene su dugi niz decenija u hasidizmu posmatrane isključivo kao „dodaci“ svojim muževima. Veza između cadika i hasida bila je isključivo muška, na porodičnim stablima žene često nisu ni imale ispisana svoja imena, a ukoliko su želele da se obrate rabinu povodom nekog problema ili za savet, uglavnom su to morale da rade preko svojih muževa (Biale et al., 2017, str. 743). Ipak, s vremenom je uloga žena u porodici, kao i u celom hasidskom društvu, rasla. Od žena se sve više očekivalo da imaju bar osnovni nivo sekularnog obrazovanja, kako bi mogle da se zaposle i izdržavaju svoje porodice i muževe, čiji je primarni posao izučavanje Tore. Danas broj haredi muškaraca čiji je posao izučavanje Tore iznosi preko 80.000, i u tim porodicama je neophodno da žene rade kako bi porodica bila dovoljno materijalno obezbeđena (Sharabi & Kay, 2023, str. 7). Ovo dovodi do toga da iako je skoro 60% ortodoksnih žena u Izraelu zaposleno, više od 57% ortodoksnih porodica živi ispod nivoa siromaštva (Buchbinder, Sigad, Strier & Eisikovits, 2015, str. 379–380).

Veliki deo odvojenosti polova čini i različit način oblačenja – kako muškaraca i žena, tako i generalno hasidi Jevreja od drugih religioznih i sekularnih grupa. Hasidi su zadržali tradicionalni jevrejski način oblačenja pre svega da bi sprečili asimilaciju, ali i zato da bi i svojim izgledom izražavali pripadnost određenim hasidskim tradicijama. Ono po čemu su hasidi muškarci možda i najprepoznatljiviji jesu njihovi dugački zulufi, koje puštaju od najranijeg detinjstva. Sa tri godine, dečacima se brije glava i ostavljaju im se samo zulufi, koji se održavaju tokom celog života i kasnije i kovrdžaju. Oni takođe imaju i dugačke

¹² Bazeni za ritualno potapanje.

brade, a za Šabat i posebne prilike nose krznene kape koje se nazivaju štreimel. Osim šešira koje nose za posebne prilike, oni i svakog dana nose šešire, koji su uglavnom crni.¹³

Pravila oblačenja za hasidske žene su slična pravilima za žene u drugim ortodoksnim religioznim grupama i odnose se pre svega na čedno oblačenje, odnosno prekrivanje najvećeg dela tela dugačkim i širokim haljinama i dugačkim rukavima, a udate žene imaju i dodatnu obavezu prekrivanja kose – od njih se očekuje da prekrivaju kosu maramom ili perikom (u zavisnosti od učenja, određene hasidske grupe odbacuju prekrivanje kose perikama kao nedovoljno čedno).¹⁴ Razliku u odnosu na druge religije koje insistiraju na čednom oblačenju žena predstavljaju određene žene iz zajednica ortodoksnih Jevreja koje biraju da briju glavu pre stavljanja marame, kako ne bi rizikovale da im iko slučajno vidi kosu.

ODNOS PREMA TEHNOLOGIJI I SREDSTVIMA MASOVNE KOMUNIKACIJE

Hasidizam pravi otklon od tehnologije i tekovina moderne kulture u onoj meri u kojoj smatraju da su štetni za njihov pogled na svet i mogu da dovedu do religiozne neposlušnosti. Sredstva masovne komunikacije posmatraju se kao lak način da se u hasidske zajednice infiltriraju moderne vrednosti i seksualizovan sadržaj, pa su zbog toga posebno oprezni u njihovom konzumiranju. Uprkos oprezu, hasidizam je prihvatio značaj ovakvih sredstava za komunikaciju, pa tako različite hasidske zajednice objavljuju svoje novine u kojima dešavanja u svetu obrazlažu kroz hasidsku prizmu, kao i različite pamflete u kojima tumače delove Tore ili ističu posebno bitne događaje u istoriji pokreta (Biale et al., 2017, str. 781, 783). Interesantan je i koncept „košer“ interneta. Košer se kao termin odnosi na hranu koja je pripremljena u skladu s pravilima koja su izneta u Knjizi levitskoj i Ponovljenim zakonima, ali u ovom kontekstu se odnosi na internet filtere koji isključuju sadržaj koji se smatra neprimerenim za Jevreje. U kvartu Vilijamsburg u Njujorku, koji ima veliku populaciju hasidi Jevreja, postoje čak i košer internet lokali, u kojima zajednica može da koristi internet bez straha od „neprimerenog“ sadržaja.¹⁵ Odbacivanje interneta proističe i iz činjenice da su određeni ortodokсни Jevreji počeli da ga koriste kao mesto gde mogu da kritikuju postojeće društvene norme i jevrejski autoritet, što je dovelo do toga da neki rabini internet okarakterišu kao „opasniji od Holokausta“ za opstanak Jevreja (Fader, 2020, str. 6).

ODNOS PREMA DRŽAVI IZRAEL

Od svog nastanka, država Izrael ima podršku nekih grupa ortodoksnih Jevreja i neodobranje drugih. Neslaganje u vezi sa cionizmom je unutar jevrejskih grupa pitanje političkog organizovanja i ideologije, a ne pitanje vere, s obzirom na to da i oni koji podržavaju Izrael i oni koji odbijaju priznavanje njegovog legitimiteta veruju u načelno iste stvari (Biale et al., 2017, str. 707). Hasidizam je karakterističan po tome što gotovo svi hasidi Jevreji nisu podržavali nastanak države Izrael 1948. godine. Naime, oni su smatrali da nisu ispunjeni uslovi za obnavljanje države Izrael koje je Bog dao Jevrejima, kao i da Jevreji ne treba sami da određuju svoju sudbinu i obnavljaju Izrael pre vremena. Podela na cionističke i anticionističke pokrete unutar samog judaizma dovela je i do toga da se sinagoge odvajaju po ovom pitanju, kao i da se stvaraju različite zajednice zasnovane

¹³ Dostupno na: <https://www.nytimes.com/2012/06/29/nyregion/hasidic-jews-in-heavy-dress-bear-up-in-summer.html>; pristupljeno 16. 7. 2023.

¹⁴ Dostupno na: <https://www.myjewishlearning.com/article/jewish-clothing/>; pristupljeno 16. 7. 2023.

¹⁵ Dostupno na: <https://forward.com/news/156406/internet-cafe-on-front-line-of-culture-war/>, pristupljeno 17. 7. 2023.

na verovanju u ispravnost postojanja Izraela. Cioniste i anticioniste ne razdvajaju samo politička pitanja – ortodoksni Jevreji kao što su hasidi smatraju da su cionisti u Izraelu previše sekularizovani, kao i da usvajaju moderne načine oblačenja i ponašanja. Hasidi Jevreji takođe većinski ne služe ni u izraelskoj vojsci, u kojoj je neophodno da Jevreji služe tri godine, a Jevrejke dve, uz određene izuzetke. Oni smatraju da je glavni posao za muškarce izučavanje Tore, te da je sve osim toga odstupanje od zapovesti (Dödtmann, 2022, str. 22). Iako se pod tezom o sekularizaciji i za ortodoksni judaizam dugo smatralo da će s vremenom nestati, ovaj pokret postaje sve jači i brojniji i u Izraelu i van njega usled novih izazova koje moderni život donosi Jevrejima.

ODNOS PREMA POLITICI U JUDAIZMU

U judaizmu, a posebno ortodoksnom, nailazimo na dve suprotnosti u političkom organizovanju. Judaizam počiva na zakonima i odredbama od Boga, koje se smatraju ispravnim i istinitim samim tim što dolaze od Boga. Shvatajući ove zakone kao obavezne, prilikom svog političkog organizovanja Jevreji ne mogu da svoj način života i verovanja posmatraju kao nešto što je podložno kompromisu, ili što je samo jedan od mogućih ishoda političkog života – za njih su oni zakon koji dolazi od najvišeg mogućeg autoriteta.

Političko organizovanje i upravljanje nije strano Jevrejima. U istoriji judaizma pronalazimo tragove samoupravljanja u skoro svakoj sredini i mestu gde su živeli. Razmatrajući analize politikologa kao što je Danijel Elazar možemo pronaći podatke o tome da su Jevreji tokom cele svoje istorije i u svakoj epohi svog postojanja imali političke institucije, koje su postojale pod različitim imenima (Mittleman, 1996, str. 33). Moderni cionizam, koji se zalaže za povratak Jevreja na teritoriju Izraela, ipak uglavnom odbacuje politički značaj jevrejskog organizovanja u periodu života u dijaspori i posmatra ga kao period bespomoćnosti i nepostojanja političke tradicije. Smatraju da kad su Jevreji proterani iz Judeje, oni nisu samo izgubili svoju državu već su i od političkog naroda postali tek verska zajednica koja se vodi apolitičkim zakonom (Mittleman, 1996, str. 35).

U ortodoksnom judaizmu, u skladu s njihovom kritikom sekularizma, nailazimo na verovanje da Tora dosledno uređuje ljudski život, te da je potrebno da se zajednica prilagodi i da prihvati ove norme. Da bi zajednica ostala verna Bogu, neophodno je da njene institucije i norme budu ukorenjene u transcendentnim normama. Ovakvo shvatanje dolazi u sukob sa shvatanjem politike kao potrebe za racionalizacijom i inovacijom društvenog života (Mittleman, 1996, str. 52). Potrebu za racionalizacijom i potrebu za oslobađanjem od tradicionalnog autoriteta rabina u jevrejskim zajednicama, kao i od struktura i organizovanja samih zajednica, nalazimo kod sekularnijih Jevreja. Usled ove podele možemo da uočimo i različite potrebe, ciljeve, kao i nivoe sekularizacije političkih partija na teritoriji današnjeg Izraela.

POLITIČKO ORGANIZOVANJE HASIDI JEVREJA U IZRAELU

Političko organizovanje haredi Jevreja u Izraelu ima istoriju kompleksnih odnosa između različitih grupa unutar haredizma, kao i stvaranja različitih partija usled sukoba između tih grupa. Danas su tri najbitnije partije haredi Jevreja u Izraelu Agudat Izrael, Šas partija i Degel Hatora. Od ove tri partije, interese hasidi Jevreja predstavlja Agudat Izrael, Šas partija predstavlja interese Jevreja Sefarda, koji su se odvojili od partije Agudat Izrael usled osećanja da su interesi Jevreja Sefarda nedovoljno predstavljeni, a Degel Hatora predstavlja interese misinagdima¹⁶, haredi Jevreja koji se protive porastu hasidizma.

¹⁶ Što u doslovnom prevodu označava opoziciju.

Sve tri partije, iako zastupaju različite interese usled ideoloških podela unutar samog haredizma, zagovaraju interese ortodoksnih Jevreja i na taj način utiču na organizovanje i funkcionisanje politike u Izraelu. Za ovaj rad je najbitnija istorija i današnje funkcionisanje Agudat Izraela, ali je svakako neophodno objasniti i na koji način se druge partije ortodoksnih Jevreja uklapaju u svakodnevno odvijanje politike. Partija Agudat na izborima nastupa zajedno sa Degel Hatorom, pod imenom Ujedinjena Tora judaizam. Ove partije imaju svoje ideološke razlike, ali cilj njihovog saradivanja, koje je počelo 1992. godine, jeste da zajedno predstavljaju interese ortodoksnih Jevreja Aškenaza.

Agudat Izrael je kao partija zvanično nastala 1912. godine. U godinama pre nastanka ove partije, ortodoksni Jevreji su pokušavali da se bore protiv sekularizacije jevrejskog društva, smatrajući da sekularni način života sve više uništava svetost jevrejske zajednice, te da je borba protiv ovakvih reformi neophodna (Mittleman, 1996, str. 59). Na osnivačkom sastanku partije Agudat Izrael kao politički ciljevi navedeni su „podrška u proučavanju Tore i jevrejskog obrazovanja [...] ekonomska pomoć jevrejskoj zajednici u Palestini [...] kao i podržavanje literature sa iskrenim jevrejskim duhom“ (Mittleman, 1996, str. 121). Partija je nastala pre svega kao anticionistička. Predstavljala je skup Jevreja koji su se protivili nastanku države Izrael, smatrajući da je potrebno da ona nastane božanskom intervencijom, a ne ljudskom odlukom. Iako se na početku svog postojanja protivila nastanku države Izrael, nakon Holokausta se javilo verovanje da je država Izrael neophodna, pre svega kao sigurno mesto za život Jevreja. Tada je ova partija prestala da bude anticionistička i postala je pre necionistička (The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture, 2011, str. 304).

Mada Agudat partija nije direktno učestvovala u stvaranju države Izrael, u tom momentu nije predstavljala ni otvorenu opoziciju njegovom stvaranju. Kao i druge ortodoksne političke partije u Izraelu, Agudat Izrael se zalaže za to da se u državi sprovodi jevrejski zakon halaha. Jedna od razlika koja se uočava prilikom posmatranja partije Agudat u odnosu na druge ortodoksne partije, kao što je Šas, jeste to što je na početku svog postojanja odbijala da aktivno učestvuje u politici, pre svega zbog svog protivljenja sekularizmu. Za razliku od Šasa, koji je od svog nastanka želeo da se u potpunosti uključi u politički proces, u istorijatu partije Agudat možemo videti postepeno otvaranje ka većem i aktivnijem političkom učestvovanju, pre svega usled shvatanja da će tako moći efikasnije i brže da ostvare svoje ciljeve. Zbog toga je partija s vremenom počela da učestvuje kao koalicioni partner u različitim vladama.

Neke od vrednosti za koje se ova partija danas zalaže jeste da se proučavaoci Tore izuzmu iz obaveznog služenja vojske, da se zadrži sopstveni paralelni sistem obrazovanja hasida, kao i za isključenje žena iz vojske.¹⁷ Ova partija nema konkretne stavove o bezbednosnim pitanjima države, kao ni o pitanjima spoljne politike, pre svega zbog toga što ih ne posmatra kao pitanja od religioznog značaja. Kada pogledamo rezultate parlamentarnih izbora održanih u Izraelu u novembru 2022. godine, vidimo da je Ujedinjena Tora judaizam dobila samo sedam od mogućih 120 mesta u Knesetu, izraelskoj skupštini. Međutim, pravi značaj Agudat partije možemo da uvidimo tek sagledavanjem kako je moć trenutno raspoređena među najvećim partijama u Izraelu, te kakav značaj i koalicioni potencijal imaju manje partije.

ZNAČAJ PARTIJE AGUDAT IZRAEL KAO POLITIČKOG AKTERA

Poslednjih pet godina dovele su u još veće pitanje stabilnost izraelske politike i mogućnost formiranja uspešne koalicione vlade. Naime, od aprila 2019. godine u Izraelu je odr-

¹⁷ Dostupno na: <https://en.idi.org.il/israeli-elections-and-parties/parties/agudat-israel/>; pristupljeno 14. 7. 2023.

žano pet izbora. Glavno pitanje, zbog kojeg se izbori iznova i iznova održavaju, jeste da li građani veruju Benjaminu Netanjahu, trenutnom premijeru, protiv koga je 2016. godine pokrenuta istraga u vezi sa optužbama za korupciju i mito.¹⁸ Vlade koje su formirane od 2019. pa do kraja 2022. godine raspadale su se u kratkom roku – neke zbog nemogućnosti Netanjaha da formira zvaničnu koaliciju, neke zbog sukoba o ideološkim pitanjima kao što su prava arapske populacije u Izraelu, a vlada formirana 2020. godine raspala se zbog nedonošenja budžeta u predviđenom roku.¹⁹

U svim ovim izbornim ciklusima dve partije se prevashodno bore za moć. Prva partija je partija Likud, na čijem je čelu Benjamin Netanjahu. Ova partija je ideološki partija desnog centra i osnovana je 1973. godine. Netanjahu je kao njen vođa bio premijer Izraela od 1996. do 1999. godine, ponovo od 2009. do 2021. godine, i konačno od novembra 2022. godine.²⁰ Partija generalno ima negativni odnos prema arapskom stanovništvu i smatra da postoji pretnja po opstanak jevrejskog stanovništva. Samim tim, zalaže se za obnovu jevrejskog identiteta. Druga bitna partija jeste Ješ Atid. Ova partija je osnovana 2012. godine, ali je ubrzo stekla popularnost, pre svega zbog svojih liberalnijih stavova. Identifikuje se kao partija političkog centra, zastupa interese LGBT zajednice, kao i interese žena, i zalaže se za to da svaki stanovnik Izraela treba da služi vojni rok.²¹ Osim ove dve partije, značajne su još dve – Religiozna cionistička partija i Koalicija nacionalnog jedinstva, formirana uoči izbora 2022. godine. Obe partije su dobile preko 10 mesta u Knesetu, ali je ipak većina glasova otišla koalicijama oko partija Likud i Ješ Atid.

Partije Likud i Ješ Atid bitne su pre svega zbog toga što se oko njih okupljaju ostale partije i sa njima formiraju koalicije. Za većinu u Knesetu potrebno je 61 mesto od mogućih 120, a nijedna od ove dve partije nije u mogućnosti da sama ostvari ovu većinu. Ovde veliku ulogu imaju partije ortodoksnih Jevreja. Iako ove partije same ne mogu da ostvare veliki broj glasova, imaju dovoljno biračko telo koje značajno može da promeni rezultate izbora za dve najveće partije. I pored svojih konzervativnih pogleda, hasidi partija je bila u koalicijama i sa Likudom, ali i sa liberalnijim partijama, u zavisnosti od toga šta je smatrala najboljom opcijom za ispunjenje svojih interesa – pre svega zakonskog izuzimanja od obaveze služenja vojnog roka. Od 2019. godine ortodoksne haredi partije, uključujući ovde i partiju Šas i Ujedinjenu Toru, našle su se u bloku partija koje daju podršku Netanjahu.²²

U poslednjem izbornom ciklusu, koalicija oko Netanjaha osvojila je 64 mesta, dok je koalicija oko Jaira Lapida, vođe Ješ Atida, osvojila 51 mesto. Benjamin Netanjahu je oko sebe oformio koaliciju koja se smatra najreligioznijom od postanka Izraela. Bitan deo ove koalicije predstavlja Ujedinjena Tora judaizam.²³ Ujedinjena Tora je zajedno sa Šasom pristala da bude deo ove koalicione vlade, ali je zauzvrat tražila značajne političke ustupke. Sukobi unutar same Ujedinjene Tore doveli su u pitanje uopšte formiranje ove vlade, koja je oformljena veče uoči isteka roka za formiranje. Agudat Izrael je tražila nekoliko ministarskih mesta, ali je takođe tražila i zaoštavanje Zakona o povratku, koji određuje ko može da se nastani u Izraelu, kao i segregaciju muškaraca i žena na javnim događajima.²⁴

¹⁸ Dostupno na: <https://www.nytimes.com/2022/11/01/world/middleeast/israel-why-many-elections.html>; pristupljeno 14. 7. 2023.

¹⁹ Dostupno na: <https://israelpolicyforum.org/2021/03/10/knesset-elections-2021-a-guide-to-israels-political-parties/>; pristupljeno 15. 7. 2023.

²⁰ Dostupno na: <https://www.britannica.com/topic/Likud>; pristupljeno 15. 7. 2023.

²¹ Dostupno na: <https://en.idi.org.il/israeli-elections-and-parties/parties/yesh-atid/>; pristupljeno 15. 7. 2023.

²² Dostupno na: <https://israelpolicyforum.org/2021/03/10/knesset-elections-2021-a-guide-to-israels-political-parties/>; pristupljeno 15. 7. 2023.

²³ Dostupno na: <https://apnews.com/article/middle-east-religion-israel-benjamin-netanyahu-347e906749a862ffcf905ee0056e068f>; pristupljeno 15. 7. 2023.

²⁴ Dostupno na: <https://www.timesofisrael.com/utj-inks-coalition-deal-with-likud-ending-internal-squabbling-ahead-of-swearing-in/>; pristupljeno 12. 7. 2023.

Značaj partije Agudat možemo da vidimo i iz činjenice da je u maju ove godine zamalo oborila petu vladu u Izraelu od 2019. godine. Članovi Agudata su izjavili da će glasati protiv usvajanja novog budžeta, što bi automatski dovelo do šestih izbora u Izraelu za samo četiri godine. Ovakvu poziciju su članovi partije zauzeli jer nisu dobili novac koji im je bio obećan za finansiranje posebnog školovanja, koje bi pre svega plaćalo hasidske muškarce za izučavanje Tore. Pod pretnjom još jednih novih izbora, premijer Netanjahu, kao i ministar finansija Bezalel Smotrih, pristali su na izdvajanje 250 miliona šekela, odnosno 68 miliona dolara, iz budžeta Izraela za hasidsko obrazovanje.²⁵

ZAKLJUČAK

Osim uticaja ideja hasidi Jevreja, koje predstavljaju validnu opciju za stanovništvo Izraela koje se protivi prevelikoj sekularizaciji i modernizaciji, populacija hasidi Jevreja, kao i njihov politički uticaj, postaju svake godine sve veći. Kada uzmemo u obzir da je vladajućoj partiji u Izraelu neophodno da sarađuje s partijom hasidi Jevreja, kao i da joj čini različite ekonomske i političke ustupke, možemo da izvedemo realan zaključak da će ovaj pokret imati veliki uticaj kako na poboljšanje kvaliteta života samih hasida u Izraelu, tako i na okretanje izraelske politike ka još religioznijem i još konzervativnijem načinu upravljanja državom. Iako u korenima ovog pokreta ne pronalazimo veliko interesovanje za učešće u politici, s razvojem zajednice, kao i različitih pokreta unutar hasidizma, uočavamo da je političko organizovanje, posebno u Izraelu, jedan od glavnih načina na koje ovaj pokret može da ispuni svoje ciljeve. Kao što smo videli, značaj hasidi Jevreja kao socijalne grupe, a i kao političkog aktera, ne može da bude zanemaren. Ovako ključna pozicija partije hasidi Jevreja u Izraelu, kao i pozicije drugih ortodoksnih partija, otvaraju veoma bitna pitanja – kakve promene možemo da očekujemo u samom Izraelu pod sve većim ortodoksnim uticajem, kao i kako će se te promene i sve religioznije politike odraziti ne samo na Izrael već i na sve države koje Izrael okružuju.

LITERATURA

- Aberbach, D. (1993). Mystical Union and Grief: The Ba'al Shem Tov and Krishnamurti. *Harvard Theological Review*, 86, 309–321.
- Beger, L. P., Secularization and De-Secularization in Partridge, C., Woodhead, L., & Kawanami, H. (Eds.). (2003). *Religions in the Modern World: Traditions and Transformations*. London & New York: Routledge.
- Biale, D., Assaf, D., Brown, B., Gellman, U., Heilman, S., Rosman, M., ... Wodzinski, M. (2017). *Hasidism: A New History*. New York: Princeton University Press.
- Buber, M. (1958). *Hasidism and Modern Man*. New York: Horizon Press.
- Buchbinder, E., Sigad, L., Strier, R. & Eisikovits, Z. (2015). Working Poor Ultra-Orthodox Jewish Women and Men: Between Economic Distress and Meaning Based on Faith. *Journal of Poverty*, 19(4), 377–398.
- Da-Don, K. (2009). *Židovstvo : život, teologija i filozofija*. Zagreb: Profil International.
- Dödtmann, E. (2023). Haredi Fundamentalism in the State of Israel. *Z Religion Ges Polit* 7, 119–150.
- Fader, A. (2020). *Hidden Heretics; Jewish Doubt in the Digital Age*. New York: Princeton University Press.
- Fox, J. (2007). Do Democracies Have Separation of Religion and State?. *Canadian Journal of Political Science*, 40(1), 1–25.
- Jevtić, M. (2009). *Politikologija religije*. Beograd: Centar za proučavanje religije i versku toleranciju.
- Mittleman, A. L. (1996). *The Politics of Torah*. New York: State University of New York Press.
- Ozzano, L. (2020). *The Masks of the Political God. Religion and Political Parties in Contemporary Democracies*. London: ECPR Press.
- Peled Y., Peled H. H. (2019). *The Religionization of Israeli Society*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Philpott, D. (2007). Explaining the Political Ambivalence of Religion. *The American Political Science Review*,

²⁵ Dostupno na: <https://www.jns.org/jns/likud/23/5/22/289853/>; pristupljeno 14. 7. 2023.

101(3), 505–525.

- Rosman, M. (2017). *The Rise of Hasidism, The Cambridge History of Judaism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmidt, G. G. (1995). 'Cleaving to God' through the Ages: An Historical Analysis of the Jewish Concept of 'Devekut'. *Mystics Quarterly*, 21(4), 103–120.
- Sharabi, M., Kay, A. (2023). Work Values of Working Women in Israel: A Comparison of Haredi Women with Those from the Secular and Traditional Segments. *Contemporary Jewry*, Apr 20; 1–21.
- Stepan, A. (2000). Religion, Democracy and the "Twin Toleration". *Journal of Democracy*, 11(4), 37–57.
- Sveto pismo, Stari zavet, Knjiga postanja, 12: 1.
- The Cambridge Dictionary of Judaism and Jewish Culture. (2011). Cambridge, GB: Cambridge University Press.
- Toft, D. M., Philpott, D., Shah, S. T. (2011). *God's Century: Resurgent Religion and Global Politics*, New York: W.W. Norton & Company.
- Veković, M. (2022). *Religija za politikologe*. Beograd: IK: Filip Višnjić.

INTERNET IZVORI

- My Jewish Learning, <https://www.myjewishlearning.com/article/the-jewish-denominations/>.
- Pew Research Center, <https://www.pewresearch.org/short-reads/2016/03/08/in-israel-jews-are-united-by-homeland-but-divided-into-very-different-groups/>.
- New York Times, <https://www.nytimes.com/2012/06/29/nyregion/hasidic-jews-in-heavy-dress-bear-up-in-summer.html>.
- My Jewish Learning, <https://www.myjewishlearning.com/article/jewish-clothing/>.
- Forward, <https://forward.com/news/156406/internet-cafe-on-front-line-of-culture-war/>.
- The Israel Democracy Institute, <https://en.idi.org.il/israeli-elections-and-parties/parties/agudat-israel/>.
- New York Times, <https://www.nytimes.com/2022/11/01/world/middleeast/israel-why-many-elections.html>.
- Israel Policy Forum, <https://israelpolicyforum.org/2021/03/10/knesset-elections-2021-a-guide-to-israels-political-parties/>.
- Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Likud>.
- The Israel Democracy Institute, <https://en.idi.org.il/israeli-elections-and-parties/parties/yesh-atid/>.
- Israel Policy Forum, <https://israelpolicyforum.org/2021/03/10/knesset-elections-2021-a-guide-to-israels-political-parties/>.
- AP News, <https://apnews.com/article/middle-east-religion-israel-benjamin-netanyahu-347e906749a862ffc905ee0056e068f>.
- Times of Israel, <https://www.timesofisrael.com/utj-inks-coalition-deal-with-likud-ending-internal-squabbling-ahead-of-swearing-in/>.
- Jewish News Syndicate, <https://www.jns.org/jns/likud/23/5/22/289853/>.
- Times of Israel, <https://www.timesofisrael.com/haredim-are-fastest-growing-population-will-be-16-of-israelis-by-decades-end/>.

HASIDIC JEWS: HISTORY, BELIEFS, AND POLITICAL PARTICIPATION IN ISRAEL

Author: DANICA ČOVIĆ

e-mail: danicacovicc@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Marko Veković

Faculty of Political Science, University of Belgrade

Introduction: This paper will discuss Hasidic Jews, their history, customs, way of life, and their differences in comparison to other Jewish denominations. The paper examines the religious beliefs of Hasidic Jews, as well as how they organize their social life within their communities. It also focuses on the political organization of Hasidic Jews in Israel, particularly in the past four years (2019–2023), or five election cycles, and demonstrates the participation of Hasidic Jews in politics and the significance of their party in the formation and stability of the Israeli governments.

Aim: This paper aims to explore Hasidism's significance in Israel and to demonstrate its potential as a conservative challenger and as an alternative to the secular movements and parties in the country.

Materials and Methods: An analysis of scholarly literature on Hasidic Jews, as well as available sources on their way of life; an analysis of sources on elections and major political parties in Israel

Results: The results of the analyses show that this movement is currently on the rise, with Hasidic Jews constituting an increasing portion of the population in Israel. It also shows that their political party, Agudat Yisrael, is of great significance in the political landscape of Israel.

Conclusion: Hasidism as a movement requires attention, both due to its value system that attracts a significant portion of the Israeli population and due to the fact that Agudat Yisrael continues to prove itself as an important factor in the growing religiosity of the Israeli government through its conservative politics and demands.

Keywords: Judaism; Orthodoxy; Agudat party; Hasidism; Israel

RELIGIJA I KONZUMERIZAM

Ka ekološko-etičkom konzumerizmu

Autor: DUŠANKA SLIJEPČEVIĆ, MA – viši asistent, doktorand

e-mail: dusanka.slijepcevic@fpn.unibl.org

Mentor: Prof. Duško Trninić

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Istraživački predmet je relacija religije i konzumerizma, kao aktuelnih pitanja svakodnevnog života, države i društva. Istraživački problem je hrišćanstvo, kao duhovna prepreka konzumerizmu. Glavna istraživačka pretpostavka je da je hrišćanstvo prepreka širenju konzumerizma u sve krajeve svijeta. Pomoćna pretpostavka je da je formiranje vjerskih grupa ili virtuelnih vjerskih zajednica na društvenim mrežama odgovor na konzumerizam, koji se najupadljivije manifestuje na društvenim mrežama.

Cilj: Naučni ciljevi su, pored deskripcije ključnih fenomena odnosno pojmova, i razumijevanje, uzročno objašnjenje i predviđanje značaja vjerskih zajednica za uspostavljanje ekološke svijesti i održivog konzumerizma.

Materijal i metode: Veberov metod idealnih tipova koristiće se da se vjerska zajednica konceptualizuje kao idealno-tipski model zajednice i vrijednosno-racionalnog djelanja i da se uporedi sa karakteristikama virtuelne vjerske zajednice, kako bi se utvrdilo da li postoje odstupanja od nekih idealno-tipskih propozicija. Veberov metod interpretacije će, takođe, biti korišten.

Rezultati: Istraživanjem je postavljeno nekoliko pitanja i potpitanja radi traganja za odgovorima: Na kojim vrijednostima se zasniva konzumerizam? Kako konzumerizam utiče na virtuelne zajednice? Koja je distinktivna razlika između virtuelnih i realnih zajednica? Na kojim vrijednostima se zasniva religija? Zašto se vjerske zajednice mogu smatrati idealno-tipskim modelom djelanja i vrijednosno-racionalnim djelanjem? Kako je moguće povezati djelanje vjerskih zajednica i održivog konzumerizma?

Zaključak: Od odnosa prema vjeri odnosno religiji zavisice i odnos prema konzumerizmu jer će istinski vjernici, držeći do vjerskih kodeksa, nastojati istima prilagoditi i svoj stil potrošnje, tako da ona bude prihvatljiva za okruženje, njih same i druge ljude, u svim svojim manifestacijama.

Ključne riječi: Religija; (de)sekularizacija; pluralizam; ekskulturacija; konzumerizam; održivi razvoj.

UVOD

„Obezboženje čoveka neizbežno je praćeno obesvećenjem prirode“ (Perišić, 2010).

U okviru sociologije religije, naročito su se izdvojila dva suprotstavljena **modela o statusu religije u savremenom društvu** (prema Gorskom u: Trninić, 2018, str. 24): 1) *klasična sekularizaciona teorija*, koja pripada paradigmi klasične sociologije religije, čiji je predstavnik i **Maks Veber** (*Max Weber*), a kojom se objašnjava trend opadanja religioznosti i religijskog uticaja u društvu zbog procesa modernizacije i 2) *religijska ekonomija*, koja

pripada paradigmi savremene sociologije religije i kojom se objašnjava suprotan trend marketizacije religijskih ideja i institucija, „što osigurava vitalnost religije i njezinu dalju prisutnost u ličnom i kolektivnom životu pojedinaca i društva u cjelini“ (Trninić, 2018, str. 24–25), pri čemu tržišno nadmetanje religijskih ideja vodi povećanju vjerskih i vjerničkih aktivnosti, budući da pluralizam ponude religija znači viši stopu religioznosti, pri čemu će „sekularizacija izgubiti svoj rušilački naboj i postati poticaj religiolizaciji društva“ (prema Mardešić u: Trninić, 2018, str. 25).

Sociološki klasik i jedan od tri osnivača sociologije, Maks Veber, odnosno jedan od „prvih sociologa“, koji „ne govori o potpunom nestanku religije i *kraju* potrebe za religijskim predstavama kod pojedinaca, već prije ističe njenu marginalizaciju i smanjen uticaj na funkcionisanje društvenih institucija i političkog sistema; ... više nije povezana sa državom kojoj obezbjeđuje legitimitet, to jest više ne usmjerava društvene aktivnosti već prije ostaje u životima pojedinaca kao individualna (lična) potreba“ (Trninić, 2018, str. 22). „Veber govori o porastu racionalnosti (naučnog znanja, demokratizacije društva i uspona tržišne ekonomije, koja će dovesti od *rašćaravanja svijeta* i slabljenja religioznosti na Zapadu“ (Trninić, 2018, str. 21).

Društveni i kulturni proces mistifikacije društva ovako prethodno označen naziva se **sekularizacija**, koja „teorijsko uporište ima u filozofiji prosvjetiteljstva, a praktično u Francuskoj buržoaskoj revoluciji i nastanku građanskog društva“ (Trninić, 2018, str. 22) i koju treba razlikovati od pratećih pojmova **sekularizma**, kao „ideološke manifestacije pomenutog procesa“ i **sekularnosti**, kao „društvenog i kulturološkog stanja“, koje nastaje kao ishod sekularizacije i pogonske joj snage, sekularizma. Sekularizacija je krovni pojam za viševjekovne minule procese marginalizacije i periferizacije crkve i hrišćanstva iz centra društvenog života, u evropskim društvima, što je za posljedicu imalo emancipaciju društva od crkve i potiskivanje hrišćanstva u sferu privatnosti (Krstić, 2012).

Pred kraj 20. vijeka, ipak su uslijedili suprotni, desekularizacijski, procesi upliva religioznosti u neke sfere društvenog života (npr. obrazovni sistem pod uticajem vjeronauke), zbog čega se javila potreba za adekvatnijim pojmom, od pojma sekularizacije, za opisivanje ovakvih tendencija, čemu je dobro poslužio pojam **pluralizma**. Ovim pojmom se opisuje pluralistička struktura savremenih evropskih društava, koja će bivati sve pluralnija pod uticajem procesa globalizacije sve do stvaranja globalnog pluralističkog sela, u kojem prostor gubi nekadašnji značaj u korist pokretljivosti i izmiješanosti kultura, religija i jezika, kao faktičkog stanja (Krstić, 2012). „U takvom društvu postoje različite vrednosti, različite društvene grupe, ali ne i zajednički principi koji bi ih strukturisali“ (Krstić, 2012, str. 163), pa tako i homogenizovali, što je osnovna razlika ovih društava u odnosu na prethodna tradicionalna društva, koja su bila patrijarhalna i homogena, jer ih je vijekovima strukturisala i homogenizovala religija odnosno **hrišćanstvo, kao princip**.

Božija tvorevina je **pluralna**, pa tako i ljudsko društvo (različite profesije i sl.), a naročito priroda, zbog brojnih biljnih i životinjskih vrsta, koje su objedinjene osnovnim principom – Bogom, kao tvorcem, jer je Bog stvarao svijet 6 dana po vrstama, od kojih je posljednja stvorena 6. dana – *čovjek*. Društveno stanje pluralizma ne podrazumijeva objedinjujući princip, zbog čega i postoji razlika između pojmova *pluralno* i *pluralizam*. Kad ne postoji zajednički, ujediniteljski princip, to ostavlja prostora za prijetnju i opasnost **relativizma**, usljed koga je teško ili gotovo nemoguće odrediti šta je dobro a šta zlo u savremenim društvima. „Ukoliko prihvatimo da je svako mišljenje dobro, onda ulazimo u vrlo opasnu sferu relativizma, koja može da uništi svako društvo. Društvo ne može da opstane ako su u njemu sve vrednosti podjednako dobre i podjednako loše“ (Krstić, 2012. str. 164). Na ovakvu društvenu situaciju najčešće se reaguje praktičnim relativizmom¹, koji predstavlja

¹ Tako, kad se razgovara o svjetovnim stvarima, npr. o sudstvu, rijetko se, čak ni u pomisli, spominju njegovi hrišćanski elementi i slično. Prema tome, trezven pristup ovakvoj društvenoj situaciji (pluralizmu) je da se

„stanje hrišćana u velikom, čak najvećem procentu“ (Krstić, 2012, str. 165) – „vera ostaje naša lična, potpuno privatna stvar i ne širi se na društvo koje funkcioniše na potpuno sekularizovanim osnovama i principima“ (Krstić, 2012, str. 165).

U stanju ovakve prividne marginalizacije crkve moguće je uvidjeti i dobre strane jer su mnoge stvari, kojima se crkva u prošlosti bavila, vraćene društvu ili državi (obrazovanje, politika i sl.), pa se crkva bavi samo onim stvarima koje su direktno vezane za hrišćanstvo, za suštinu i misiju crkve. Sekularizacija je, pored marginalizacije crkve, dovela i do promjene koja se označava pojmom „*ekskulturacija, rastelovljenje*“ (Krstić, 2012, str. 167). To je pojava stvaranja životnih formi koje više nisu zasnovane na hrišćanstvu, što je upravo omogućila sekularizacija, budući da je pomjeranjem hrišćanstva na marginu ostavljen prostor da neka druga forma djeluje u centru. Tako se stvara nova kultura kao sistem duhovnih dostignuća ali i svakodnevnog načina života, od jutra do mraka, na individualnom i kolektivnom planu. To je kultura u kojoj današnji (poslovni) čovjek teško nalazi mjesto Bogu u svom dnevnom rasporedu, zbog čega se u 20. vijeku i govorilo o „smrti Boga“, odnosno da Bog postaje suvišan, osim nedjeljom prije podne, zbog čega se današnji čovjek naziva *hrišćaninom sedmog dana*.

„Ako Bog ne može da nađe mesto u svakodnevnom životu evropskog, pa i našeg čoveka, da li religija može? Nažalost – a reći ću zašto nažalost – odgovor je pozitivan, ma koliko to čudno zvučalo. Dakle, ima religije u životu savremenog čoveka, Evropljanina uopšte, pa i našeg čoveka, ali često religije bez Boga. To je možda i ključna tačka budućnosti hrišćanstva u Evropi. Religija bez Boga je poželjno lice hrišćanstva za Evropu, a sve više i za naše društvo“ (Krstić, 2012, str. 168). Prema Krstiću (2012), o religiji bez Boga se može govoriti u situaciji svođenja hrišćanstva na istorijski kontekst, na ono što su minuli istorijski događaji i apstraktne ideje iz tradicije, a ne sadašnji način života, koji bi trebalo da bude ispunjen religijskim sadržajima, čime „religija postaje činilac nacionalnog i kulturnog identiteta jednog naroda, deo istorijskog pamćenja, tradicija i kultura, nešto što je uvek u vezi sa prošošću, a prestaje da bude način života koji za osnovnu karakteristiku ima poslušnost volji Božjoj“ (Krstić, 2012, str. 168). „Drugim rečima, osnovno je pitanje da li naša vera pripada istoriji i ima tradicionalistički pristup, ili je to vera u živoga Boga, odnosno da li je to vera u Boga ili vera u određene ideje“ (Krstić, 2012, str. 169).

Iz kratkog istorijskog pregleda uticaja sekularizacije na crkvu i hrišćanstvo, zaključuje se da je jedna od *ekskulturacijskih formi* i *konzumerizam* odnosno kultura potrošnje, koja dominira na svakodnevnom nivou jer hrišćanstvo više ne igra suštinsku ulogu i ne oblikuje svakodnevni život. S obzirom na to, postavlja se pitanje kako kulturu potrošnje u granicama Božijeg djela, tvorevine, svijeta na Zemlji, u kontekstu uticaja desekularizacijskih procesa, oplemeniti, približiti hrišćanskim vrijednostima, pomiriti sa hrišćanstvom, koje projavljuje druge vrijednosti u odnosu na društvo, jer se „Crkva ili, ako hoćete, Carstvo Božje, zasniva na drugačijim principima od principa na kojima svet počiva“ (Krstić, 2012, str. 172), tako da ona ne bude destruktivna, pa otuda i demonizovana, već preobražena, transformisana, u skladu s idejom održivosti života na planeti. *Kako kupovati i konzumirati odgovorno, na održiv način, tako da ne dovedemo u pitanje ni sebe ni opstanak drugih pripadnika ljudskog svijeta, biljnog i životinjskog, takođe, odnosno cjelokupne životne sredine* – pitanje je kojim se neizostavno bavi ne samo ekologija nego i naučne discipline, poput socijalne ekologije i sociologije (okruženja) uopšte, a na koje će se komparativno pokušati naći odgovor prevashodno iz teorijske, sociološko-pravoslavne i sociološko-protestanske perspektive, odnosno na osnovu etičko-ekoloških principa njihovog društvenog i religijskog nauka. „Ekološko pitanje povezano je sa novijim pogledima na svet i ekonomskom delatnošću

ovaj kontekst shvata kao šansa za djelanje u skorašnjoj budućnosti jer se društvo vjerovatno neće vratiti u prethodnu fazu homogenosti i jer su u pluralističkom društvu sve društvene grupe, pa i crkva, ravnopravne i pred zakonom i u oblasti javnog djelanja.

(neo)liberalizmom koji je produkt protestantske reformacije hrišćanstva, racionalizma, odnosno naučnog pogleda na svet. Spoj ovih shvatanja izbacio je tehničko-ekonomsku ideologiju koja je začela takozvanu tehnološku revoluciju, a ova dovela do ekološke krize“ (Milošević, 2004, str. 34).

„Slomom komunizma pravoslavni narodi ponovo su se suočili sa kapitalizmom, odnosno (neo)liberalnom političkom filosofijom koja je donela ‘tržišnu privredu’ i u sferi duhovnosti. Ovo je opet dovelo do mešanja *duhovnosti* i njihovog sudara, zagađujući mentalnu sredinu“ (Milošević, 2004, str. 42), što ima i dalekosežnije posljedice u odnosu na zagađenje ekosistema i biosfere. Zagađenje mentalne sredine je neizbježno u potrošačkom društvu, odnosno „društvu kulta materijalne potrošnje“ (Milošević, 2004, str. 42) zbog svakodnevne izloženosti ponavljajućim reklamama i sličnim atraktivnim ili manje atraktivnim sadržajima, koji preokupiraju ljudsku pažnju i psihi. Stoga, opravdano je reći da „antropogena ‘duhovno ekološka katastrofa’ može da nastupi pre ‘antropogene prirodne ekološke katastrofe’“ (Milošević, 2004, str. 44).

S obzirom na prethodno konstatovane karakteristike epohe, moguće je savremeni društveno-vremenski okvir predmeta istraživanja opisati sažeto – „postmodernost ili kasna modernost (kako god da nazovemo sadašnji društveni trenutak) jeste društvo bez središta, pluralističko društvo u kome je i sekularizam samo jedna od mnogih kosmoteorija koje se takmiče na pozornici duhovnog tržišta“ (Krstić, 2012, str. 94). To bi, nakon marginalizacije u epohi moderne, značilo fazu zaokreta od linalno pojmljenog istorijskog razvoja ka cikličnom (uspona i padova, stagnacija i progres) – „religija se vratila na javnu scenu, ako ne kao pobjednik, a ono sigurno kao ravnopravni partner sa svim ostalim društvenim činionicima našeg društva“ (Krstić, 2012, str. 95).

„Proces modernizacije dovodi do prevlasti pojedinca nad društvom, individualnog nad kolektivnim, što se sve manifestuje i u religiji. Individualni, slobodni izbor sve više odnosi prevagu nad tradicionalnim elementima pripadanja. Društva modernosti se zbog toga nazivaju i posttradicionalnim društvima, upravo zbog ovog momenta slobodnog izbora koji se više ne oslanja na tradiciju“ (Krstić, 2012, str. 145). Sukob na relaciji modernost – tradicionalno društvo ne postoji jer jednoga nema bez drugoga, pošto se moderno društvo nastavlja na elementima tradicionalnoga, mada se teško prihvata kasna faza modernosti – postmodernost jer su destabilizovani svi temelji tradicionalnog društvenog poretka, prilikom stvaranja modernog, a koji bi zgradi postmodernog poretka davali oslonac. „Nadolazeći model savremenog društva u današnjoj fazi, koji se od mnogih naziva postmodernizmom, svojom nesigurnošću plaši našeg čoveka, pa i vernika. Taj strah je opravdan i normalan, ali reakcija ne može da bude odbacivanje i nekritička borba protiv modernosti“ (Krstić, 2012, str. 132–133).

Međutim, reakcija bi mogla da bude refleksivno promišljanje integralnog rješenja problema *antagonizma vjere i kulture (potrošnje)*. „Pitanje koje postavljam (a odgovor će ujedno poslužiti i kao zaključak oglada) jeste sledeće: mogu li se vera i kultura, u obliku u kojem su vekovima postojale, ipak pomiriti pred opasnošću nestanka obe? Pozitivan odgovor na ovo pitanje, i to ne kao mogućnost već kao imperativ, daje **Marčelo Pera** (*Marcello Pera*) u svojoj knjizi *Zašto se moramo zvati hrišćani*“ (Krstić, 2012, str. 146). Emancipovanom od hrišćanstva, (neo)liberalizmu prijete ostanak bez svog temelja, Evropi gubitak identiteta, a etici distanca od istine, kako to smatra Marčelo Pera (2010), zbog čega je važno da se (opet) (neo)liberali moraju zvati hrišćanima, dok se i Evropa isto tako mora hrišćanskom zvati. Upravo zbog ove iskorijenjenosti iz svojih ranijih, tradicionalnih pozicija, „(neo)liberalna politička filosofija koja danas dominira svetom u sebi sadrži klicu destruktivnosti (nihilizma), ne samo prema prirodi, već i prema čoveku“ (Milošević, 2004, str. 48), usljed čega je izmijenjena duhovna klima u pravcu profitizacije tradicionalnih društvenih vrijednosti. „Ili rečima, Noama Čomskog, (neo)liberalizam je sistem gde je profit iznad čoveka“ (Milošević, 2004, str. 48). Pera govori o pomirenju hri-

šćanstva (katoličanstva) i liberalizma nakon više od vijeka neprijateljstva, pred opasnošću od postmodernosti, koja relativizmom i narcisoidnošću prijete da razori samo društvo i da raskine dosad prepoznatljive veze između hrišćanstva i kulture. Usljed krize evropskih društava, koja je izraz i manifestacija postmodernosti, u pomanjkanju drugih sredstava, ponovno se poseže za hrišćanstvom radi stabilizovanja kulturnih i moralnih orijentira. „Naša (srpska – prim. D. S.) kultura, kao integralni deo evropske kulture, nastala je na hrišćanskim temeljima i hrišćanstvo je njeno trajno obeležje“ (Krstić, 209).

MATERIJAL I METODE

Istraživački predmet je relacija religije i konzumerizma, kao aktuelnih pitanja pojedina i društvenih grupa u sferi svakodnevnog života, države i društva u okvirima postindustrijskog društva i neoliberalizma. **Istraživački problem** je hrišćanstvo kao duhovna prepreka novom stilu života, (hiper)konzumerizmu, čime će se ovako pozicioniran problem ispitati u cilju pronalazjenja solucija na teorijsko-analitičkoj ravni. **Glavna istraživačka pretpostavka** je da je hrišćanska religija prepreka širenju konzumerizma u sve krajeve svijeta (Roach, Goodwin & Nelson, 2019: 16 – 18), pored siromaštva i ne-potrošačkih vrijednosti, koje hrišćanska religija naročito baštini. **Pomoćna pretpostavka** je da je formiranje vjerskih zajednica ili virtuelnih vjerskih zajednica na društvenim mrežama odgovor na konzumerizam svakodnevnog života, koji se najupadljivije manifestuje na društvenim mrežama (Instagram, Fejsbuk i dr.). Veberov metod idealnih tipova (Svedberg & Agevall, 2016, str. 156 – 158), i to model analitičkih odnosa, koji je „okosnica Veberovih uporedno-istorijskih istraživanja“ (Savić, 2015, str. 147), koristiće se da se vjerske zajednice hrišćanstva (naročito pravoslavne) konceptualizuju kao idealno-tipski model zajednice i vrijednosno-racionalnog djelanja (Svedberg & Agevall, 2016, str. 366) i da se uporede sa karakteristikama virtuelne vjerske zajednice kako bi se utvrdilo da li postoje odstupanja od nekih idealno-tipskih propozicija. Veberovi modeli analitičkih odnosa „nastaju međusobnim poređenjem jasno određenih idealnih tipova“, kao u slučaju poređenja konfučijanizma i puritanizma (Savić, 2015, 147). Veberov metod interpretacije (Lachmann, 1971, str. 17–48; Bruun & Whimster, 2012) takođe će biti korišten prilikom analize. U pogledu naučnih ciljeva istraživanja, pored deskripcije ključnih fenomena, odnosno pojmova, nastojće se razumjeti i predvidjeti (bez pretenzija na izričito proricanje) značaj (virtuelnih) vjerskih zajednica za uspostavljanje ekološke svijesti i novog (održivog, ekološkog, zelenog) konzumerizma u budućnosti.

Rezultati se odnose na činjenicu da je istraživanjem postavljeno nekoliko pitanja i potpitanja radi traganja za odgovorima: *Na kojim vrijednostima se zasniva konzumerizam? Kako se konzumerizam manifestuje na društvenim mrežama? Kako konzumerizam utiče na virtuelne zajednice? Da li su virtuelne zajednice pseudozajednice? Koja je distinktivna razlika između virtuelnih i realnih zajednica? Koja su pravila virtuelnih zajednica i njihovih korisnika? Koje su karakteristike (fluidnosti) virtuelnog identiteta? Na kojim vrijednostima se zasniva religija? Zašto se vjerske zajednice mogu smatrati idealno-tipskim modelom djelanja i vrijednosno-racionalnim djelanjem? Koje su karakteristike virtuelnih vjerskih zajednica? Kako je moguće povezati djelanje vjerskih zajednica i održivog konzumerizma?*

REZULTATI I DISKUSIJA

Konzumerizam i (post)materijalističke vrijednosti

Konzumerizam je oblik društvene svijesti orijentisane ka potrošnji koja nadilazi elementarne ljudske potrebe (mjera izražena Maslovljevom piramidom potreba), a koji se

pretežno zasniva na materijalističkom sistemu vrijednosti. Materijalizam je manifestacija tri karakteristike ličnosti: **pohlepe**, **nevelikodušnosti** i **zavisti** (Belk, 1985). *Pohlepa* se odnosi na sticanje većeg materijalnog bogatstva, a *posesivnost* na posjedovanje ili kontrolu stečenog bogatstva, odnosno imovine. Na *nevelikodušnost* se gleda kao na nevoljnost da se svoje stvari dijele sa drugima, dok se *zavist* definiše kao želja za tuđim bogatstvom (Belk, 1982). Prema Roach, Goodwin & Nelson (2019, str. 16–18), granice (prepreke) ovako definisanog univerzalnog potrošačkog stila (konzumerizma) predstavljaju **globalno siromaštvo** i **ne-potrošačke vrijednosti**. Dok je *siromaštvo* (*ubogost*) pandemijska pojava, dotle bi se za *bogatstvo* (*imućnost*) moglo reći da je endemska pojava, s obzirom na rasprostranjenost u skladu s neravnomjernom raspodjelom na nivou globusa. O ovoj razlici od davnina postoji religijska zabilješka: „Bogati i siromašni imaju, po sebi, jednu karakteristiku po kojoj se razlikuju: prvi su stekli više od potrebnog, drugima nedostaje i neophodno“ (Sv. Vasilije Veliki u: Krstić, 2012, str. 75). Aforistički rečeno, „bogataš je onaj koji poseduje više od onoga što su njegove stvarne potrebe, a taj višak je uskratilo nekom drugom“ (Krstić, 2012, str. 75). Tako, na mnogim mjestima širom svijeta postoje tradicionalne kulturne, sekularne ili vjerske vrijednosti koje imaju tendenciju da obuzdaju, ili čak odbace, potrošačko društvo, kao što je među muslimanima – zabrana naplate kamata na kredite ili u budizmu – „srednji put“ o materijalnoj jednostavnosti, nenasilju i unutrašnjem miru ili u hrišćanstvu, u Novom zavjetu o duhovnim opasnostima bogatstva („lakše je kamili proći kroz iglene uši nego bogatašu ući u raj“). „Što su ti veće potrebe za stvarima, to ti je manja sloboda ... Oslobodimo se tog strašnog robovanja i budimo već jednom slobodni. Zašto stalno sami sebi izmišljamo najrazličitije beskrajne nove potrebe“ (prema Sv. Jovanu Zlatoustom u: Stajić, 2011). Zadovoljavanje ljudskih potreba preko mjere generiše prosti konzumerizam kao stil života koji je (hiper)antropocentričan, i koji je otuda subordinisan materijalističkim vrijednostima² i konzumiranju iz zadovoljstva i neostvarenih želja, a ne iz stvarnih potreba. „Nemoguće je hrišćanski opravdati stanje da jedni imaju izobilno, a drugi oskudevaju u najpotrebnijem. Tako se milosrdna delatnost, haritativni rad pojavljuje kao bitno obeležje Crkve i bitno obeležje života svakog člana Crkve kroz celu istoriju“ (Krstić, 2012, str. 183). Konzumerizam je totalni društveni fenomen (Slijepcevic, 2019), što znači da ima implikacije u različitim društvenim sferama, kao što su **sajber-prostor** i **religija**. „Potrošački mentalitet savremenog čoveka i neobuzdana želja za bogaćenjem samo produbljuju agoniju i povećavaju ekološku krizu. Urbani stil života nameće neumerenost u skoro svim aspektima života“ (Stajić, 2011).

Konzumerizam i društvene mreže

Konzumerizam se najizraženije manifestuje na društvenim mrežama (Instagram, Fejsbuk itd.). Zašto je to tako? Prvo, društveni mediji imaju veliki uticaj na to da ljudi kupuju stvari koje im, zapravo, nisu potrebne. Potrošnja je vidljivija na društvenim mrežama, pa svi žele da imitiraju influensere koji troše novac da bi impresionirali³ svoje pratioce, u skladu s konceptom „upadljive potrošnje“, o kojoj je svojevremeno još pisao i sociolog Veblen. Drugo, na društvenim mrežama postoji više (i bolje ciljanog) oglašavanje. Medijske platforme pružaju mogućnost za oglašavanje (televizije, novina, radija, časopisa itd.)

² U nekim zemljama konzumerizam se nerijetko povezuje sa stranim, tipično američkim vrijednostima. Zbog ekspanzije potrošnje, koja može dovesti do nekog nivoa globalne homogenizacije kulture među potrošačima, javljaju se negativne reakcije na globalizaciju. Kako su kulturna dobra i potrošačka dobra, ekspanzija potrošnje uvoznih proizvoda i usluga često dovodi do pretjeranog osjećaja „panike“, kulturne „invazije“ koja će, navodno, ako se ne obuzda, rezultovati opadanjem značaja lokalne kulture.

³ Lijepje stvari, proizvodi u trendu, otmjene destinacije i fina hrana i piće dobro se kotiraju na društvenim mrežama. Dakle, mnogi troše više nego što bi trebalo samo da bi impresionirali ljude na društvenim mrežama.

i određeni nivo ciljanog oglašavanja (potrošači vide različite oglase). Društveni mediji (Fejsbuk, Tviter, Instagram, Pinterest, Jutjub itd.) prikupljaju lične podatke o ljudima, tako da kompanije koriste te podatke da biraju ko vidi njihove oglase. Postoji pogodnost trenutne kupovine sa ličnog uređaja. Kada vidimo oglas na društvenim mrežama, odmah nam se nudi mogućnost kupovine artikla sa samo nekoliko klikova. Ono što vidimo o drugima na društvenim mrežama utiče na nas da kupujemo, ali kupujemo i zbog onoga što želimo da drugi vide o nama, kako bismo imali više lajkova, pratilaca i pretplatnika na društvenim mrežama, kako bismo za to bili nagrađeni⁴.

Konzumerizam i virtuelne zajednice

Problem definicije nije jedini koji izaziva nesuglasice među naučnicima u vezi s virtuelnim zajednicama. Veća pažnja u naučnim raspravama posvećena je pitanju kvaliteta ove vrste društvene povezanosti, kao i implikacijama koje postojanje virtuelnih zajednica može imati na realni društveni život. U vezi s ovim pitanjima, mogu se izdvojiti dva oprečna shvatanja, od kojih jedno zastupaju pristalice virtuelnih zajednica, a drugo kritičari. Među pristalicama, **Hauvard Rejngold** (*Howard Reingold*) definiše **virtuelne zajednice** kao „kulturalne grupe koje nastaju kada se dovoljno ljudi dovoljno često sastaje u sajber prostoru“ (Reingold, 1993, st. 1). Virtuelne zajednice tako nastaju društvenom interakcijom⁵ ljudi širom sajber prostora. One se međusobno razlikuju, s obzirom na različite niše sajber prostora u kojima su kreirane, ali su njihove osnovne karakteristike, one koje ih razlikuju od stvarnih zajednica, iste. Onlajn zajednice nemaju geografske granice i u njima mogu da učestvuju ljudi iz cijelog svijeta, a često se ističe da to nisu *zajednice* zajedničke lokacije, već *zajedničkih interesa*.

Kad je riječ o uticaju virtuelnih zajednica na stvarni društveni život, stavovi naučnika se, takođe, razlikuju. Podsjećajući da se virtuelne zajednice formiraju kao grupe pojedinaca povezanih zajedničkim interesima, kritičari **Jan Fenerbek** (*Jan Fenerback*) i **Bred Tomson** (*Brad Thompson*) ističu da one dovode do društvene povezanosti samo ukoliko stvaraju atomizovane zajednice umjesto atomizovanih pojedinaca, a njihov efekat na širu društvenu koheziju je negativan (Fenerback & Thompson, 1995, str. 16). Fenerbek i Tomson smatraju da kompjuterska komunikacija u cjelini vodi ka dezintegraciji društva kroz novu vrstu društvene diferencijacije odnosno stratifikacije⁶.

⁴ Društveni mediji ne čine da se osjećamo bolje u vezi sa sobom (negativne emocije). Korisnici društvenih medija obično prijavljuju viši nivo depresije, usamljenosti i nižeg samopoštovanja. Ove emocije izolacije i nezadovoljstva često rezultuju terapijom kupovine. Kompanije ili proizvodi se prepoznaju tako što se šire na društvenim mrežama. Influenseri su dostupni za iznajmljivanje i mogu odmah pokrenuti razgovor o novom trendu. Samo zato što je neko platio poznatom influenceru da se slika sa njihovim novim proizvodom ne znači da je to nešto potrebno u našem životu.

⁵ Rejngold veze uspostavljene na mreži naziva **dubokim društvenim odnosima**. On ističe da se članovi virtuelnih zajednica sastaju onlajn da bi radili sve ono što ljudi inače rade kad su zajedno u fizičkom svijetu i dodaje da je **jedina razlika** u tome što članovi onlajn zajednica komuniciraju riječima na ekranima kompjutera. U sajber zajednicama ljudi četuju i raspravljaju, razmjenjuju informacije, prave planove, ogovaraju, zaljubljuju se, flertuju, stiču i gube prijatelje itd. (Reingold, 1993, str. 1). Međutim, on naglašava da je vidio obeshrabrujuće ponašanje na internetu. Bio je svjedok i meta opakih promjena ličnosti. Dakle, on dovodi u pitanje mogućnost uspostavljanja poštenih međuljudskih odnosa na internetu, u vezi s ovim problemom. Ali on navodi da laži i prevara nisu specifičnost interneta, već da kompjuterska komunikacija nudi nove načine prevare kojima su ljudi i u realnosti skloni.

⁶ Fenerbek i Tomson zaključuju da razvoj računarske tehnologije rezultuje stvaranjem nove klase, **IT elite, suprotstavljene „IT siromašnima“**. Naime, učešće u računarskoj komunikaciji dvostruko je uslovljeno: finansijskim mogućnostima za kupovinu računara, pristupom internetu i intelektualnim mogućnostima,

Virtuelne zajednice kao pseudozajednice?

Meklelan (McClellan) virtuelne društvene grupe naziva pseudozajednicama, tvrdeći da one stvaraju **iluziju društvene povezanosti** (Fenerback & Thompson, 1995: 12). Članovi organizacije *Critical Art Ensemble* (CAE) smatraju sajber-zajednice **marketinškim trikom** kompjuterskih korporacija (CAE, 1995, str. 8). Prepoznajući otuđenost ljudi u savremenom svijetu, korporacije poput IBM-a ili Majkrosofta zloupotrijebile su nedorečenost pojma „zajednica“ i svojim su korisnicima ponudile virtuelne zajednice kao „lijeak“, smatraju članovi CAE. Međutim, „to što neko želi da ostane kod kuće ili u kancelariji i odbije ljudski kontakt zarad iskustva tekstualne komunikacije može biti samo simptom rastućeg otuđenja, a ne lijek za to“, kažu članovi ove organizacije (CAE, 1995, str. 8). Nadalje, grupa naučnika sa Univerziteta Karnegi Melon (*Carnegie Mellon University*) (Kraut et al., 1998), na osnovu svog proučavanja kompjuterski zasnovane društvene interakcije, zaključuje da se u sajber svijetu društveni odnosi rijetko ostvaruju i da oni koji se uspostavljaju pripadaju grupi **slabih⁷ društvenih veza**.

Distinktivna razlika virtuelne i realne zajednice

Značajna razlikovna karakteristika sajber-kulture u odnosu na stvarnu, ali i jedan od elemenata razlikovanja zajednica unutar sajber-prostora, jeste **jezik kompjuterske komunikacije**. Osnovni elementi tog jezika su **skraćénice** i **simboli za osjećanja** (*emotikoni – emocionalne ikone*) (za više vidjeti: Vejnović, Slijepčević, 2023). *Skraćénice* su neizostavan dio svih četova, a proizilaze iz potrebe da se ovaj tekstualni razgovor po brzini što više približi govornom⁸. *Emotikoni* su sastavni dio onlajn jezika. U kompjuterskoj komunikaciji, zasnovanoj na tekstu, emocije se ne mogu izraziti na bilo koji drugi način osim riječima ili znakovima, tako da su oznake emocija način prenošenja emocija⁹ u tekst.

Pravila virtuelnih zajednica i njihovih korisnika

Na većini čet kanala, a samim tim i u sajber-zajednicama koje se formiraju, uspostavljena su određena pravila koja se moraju poštovati (što je još jedan element međusobne

odnosno tehnološkim znanjem i sposobnostima razumijevanja rječnika kompjuterske komunikacije. Stoga, Fenerbek i Tomson smatraju da su virtuelne zajednice predodređene društvene grupe u kojima pravi osjećaj jednakosti neće biti testiran dok tehnologija ne postane široko dostupna. Ovi autori upozoravaju da „ako značajan dio stanovništva počne da formira društvene odnose na računarskoj mreži, onda će ostatak stanovništva, čak i ako je manjina, biti onemogućen da učestvuje u svim aspektima društva, već će samo biti u stanju da manje-više bezopasno posmatra aktivnosti korisnika računara“ (Fenerback & Thompson, 1995, str. 14). Rezultat razvoja virtuelnih zajednica biće da će hegemonistička kultura zadržati svoju dominaciju. Ovaj cilj, kažu Tomson i Fenerbek, ostvaruje se zahvaljujući tome što virtuelne zajednice imaju katarzičnu ulogu, odnosno **umjesto istinskog učešća** u društvenom životu – ljudima pružaju osećaj uključenosti (Fenerback & Thompson, 1995).

⁷ Ovi autori ističu da je samo nekoliko od 169 ispitanika obuhvaćenih njihovim istraživanjem uspostavilo društvene odnose na mreži, a kao primjer navode da je kontakt koji je uspostavio jedan njihov ispitanik podrazumijevao razmjenu uzoraka rukavica na onlajn kanalu za pletenje, dok je jedan ispitanik preko mreže razmjenjivao šale.

⁸ Početnicima u onlajn komunikaciji može biti teško da se upuste u takav razgovor i, dok ne savladaju jezik, razumiju šta im neko „poručuje“. Iako su skraćénice koje se koriste u onlajn komunikaciji, uglavnom, standardizovane, one mogu značajno da variraju od zajednice do zajednice, što korisnicima koji su navikli na skraćénice jednog četa otežava komunikaciju prilikom prelaska na drugi.

⁹ Koristeći znakove koji postoje na tastaturi, učesnici kompjuterske komunikacije kreiraju vizuelne izraze osjećanja. Poznati simboli ovog tipa su „osmijeh“ :), simbol za radost, i „kontraosmijeh“ :(, simbol za tugu.

raznolikosti ovih grupa). Pravila obično uključuju **zabranu**: vulgarnog izražavanja; rasne, vjerske, rodne i druge vrste diskriminacije; vrijeđanje drugih članova društva; „preplavljanje” ekrana porukama... Pored ovih osnovnih pravila, koja postoje na većini kanala, često se uspostavljaju i specifična. Njihove karakteristike zavise od karaktera kanala odnosno kompanije – logično je da će se pravila „hrišćanskog” kanala razlikovati od onih ustanovljenih na nekom drugom kanalu. Postoje i kanali čije je pravilo da nema pravila. Za obezbjeđenje poštovanja utvrđenih pravila i praćenje i sankcionisanje ponašanja na četu obično su odgovorne **dvije vrste kontrolora**: *supervizori* – zaposleni u sistemu i „*policajci*”¹⁰ – volonteri iz reda korisnika. Pored ovih sistemskih pravila, postoje i ona koja uspostavljaju sami korisnici, članovi sajber zajednica. Ovo su nepisana pravila koja se, kao i formalna, mogu razlikovati od zajednice do zajednice. Skup ovih nepisanih i neformalnih pravila predstavlja specifičnu **etiku računarske mreže** i najčešće se naziva „netetikom”. Jedan od primjera ponašanja po pravilima „netetike” je da se na mreži ne koristi kompjuterski nadimak drugog korisnika. U tom kontekstu, istraživanje **Haja Beker-Izraelija** (Haya Becker-Israeli) (Israeli, 1995) pokazalo je da, iako se korisničko ime može promijeniti veoma lako i neograničen broj puta, većina korisnika to ne radi, već koristi samo jedno, uvijek isto, što se tumači kao želja da stvore trajno i prepoznatljivo ime, **virtuelni identitet**¹¹. „Nadimci postaju dio naše ličnosti i ugleda u kompjuterskoj zajednici” (Israeli, 1995, str. 14).

Fluidnost virtuelnog identiteta

Osnovu identiteta čine „osoba, grupa i uloga” (Burke & Stets u: Vejnović, Slijepčević, 2023), pa virtuelne grupe oblikuju **virtuelni društveni identitet** (prema Gofman i Ricer u: Vejnović, Slijepčević, 2023). „*Virtuelni društveni identitet* se odnosi na željenu projekciju sebe odnosno idealno-tipski izraz, koji upućuje na to kakvi treba da budemo i kakvi bismo željeli postati (dokazivanje sebi i drugima, osjećaj važnosti i prihvaćenosti u društvu i slično)” (Vejnović, Slijepčević, 2023, str. 224). Pored grupnog pritiska u virtuelnim društvenim grupama, javljaju se i „onlajn gužva” i „onlajn kolektivizam” (Votson, 2016, str. 20), koji forsiraju onlajn prisustvo i prilagođavanje pravilima. **Fluidnost virtuelnog identiteta** njihovih članova treba izdvojiti kao suštinsku karakteristiku onlajn društvenih grupa¹². U sajber svijetu čovjek je ono što priča o sebi, a ovaj svijet omogućava da se upusti u „**igre identiteta**”. Virtuelni identitet se ne može samo slobodno kreirati, već se može i stalno mijenjati. Prijavljanje pod novim nadimkom omogućava da se kreira virtuelni identitet potpuno drugačiji¹³ od prethodnog. Fluidnost, a otuda i fragmentisanost, identiteta, a naročito virtuelnog, u doba postmoderne, precizno je objasnio **Zigmund Bauman** (*Zygmunt Bauman*). Njegova koncepcija o identitetu najbolje objašnjava nemogućnost stvaranja trajnog identiteta jer ljudi svojevrijem mijenjaju identitet, u skladu s izborom i s nekom od postmodernih životnih strategija, od kojih se jedna odnosi na „**strategiju**

¹⁰ Ponuda za obavljanje uloge „policajca” se, uglavnom, smatra čašću. Kontrolori prvo upozoravaju korisnika koji prekrši pravila, a zatim ga, ako ignoriše ta upozorenja, isključuju iz časkanja. U drastičnim slučajevima, ovo isključenje je trajno.

¹¹ Upravo zbog činjenice da je u virtuelnoj zajednici kompjuterski nadimak nosilac identiteta i ugleda korisnika, većina članova se pridržava pravila da je nadimak vlasništvo korisnika koji ga koristi. Čest je slučaj da zajednica osudi „kradljivca” nečijeg nadimka i obavijesti „pravog vlasnika” da je neko koristio njegovo ime.

¹² Učesnici u kompjuterskoj komunikaciji su „skriveni” iza svojih računara, usljed čega se sve informacije o sagovorniku, uključujući osnovne, lako uočljive u stvarnom životu (pol, godine, rasa) mogu dobiti samo od sagovornika i ne mogu se provjeriti.

¹³ Međutim, istraživanja pokazuju da se nevidljivost kompjuterske komunikacije rijetko zloupotrebljava za drastične „korekcije” identiteta, već se češće upotrebljava za predstavljanje u „ljepšem svjetlu”. Ponuda virtuelnog svijeta da u njemu budete ono što želite izazov je kome rijetko ko može da odoli, zbog čega se ponekad dešava da se korisnici ne predstave onakvima kakvi bi željeli da budu ili kako bi voljeli da ih drugi vide.

igrača¹⁴ (prema Bauman u: Haralambos & Holborn, 2002, str. 926). Zbog svega ovoga, moguće je govoriti o *fragmentisanom identitetu*, i po **Stjuartu Holu** (*Stuart Hall*), jer ljudi više nemaju jedinstvenu predstavu o tome ko su, budući da posjeduju više identiteta, katkad i protivrjećnih (Haralambos & Holborn, 2002). Ovoj identitetskoj, a u suštini duhovnoj krizi, koja se posljedično odražava i u vidu ekološke krize, kao rješenje se nudi religija sa svojim sistemom postmaterijalističkih vrijednosti, kojima je moguće transcendirati dosad pominjane materijalne, ali i duhovne, izazove.

Religija i post-materijalističke vrijednosti

Religija, posebno hrišćanska, predstavlja specifičan oblik ljudske svijesti (Gerth & Mills, 1946; Giddens, 1971) koji brani vrijednosti koje su u suprotnosti (Löwith, 1993) sa pomenutim materijalističkim (pohlepa naspram skromnosti; nevelikodušnost, egoizam nasuprot velikodušnosti, altruizma; zavist nasuprot zahvalnosti). Stoga, religija smatra pogrešnim „teološko opravdanje bilo koje vlasti – državne vlasti, vlasti novca, vlasti domaćih i stranih moćnika i sl. Jer ako se nešto kosi sa jevanđeljskim duhom, onda je to sigurno vlast jednog čoveka nad drugim, vlast jedne institucije nad čovekom ili jedne države nad drugom“ (Krstić, 2012, str. 78).

Karakteristike koje su zajedničke gotovo svim religijama su sljedeće: a) postojanje niza simbola koji izazivaju osjećanja, poštovanje i strahopoštovanje; b) *obredi* ili *ceremonije* u kojima učestvuje zajednica vjernika; v) u nekim religijama ljudi *vjeruju u „božansku silu“* prije nego u personalizovane bogove; u drugima postoje ličnosti koje nisu bogovi, ali se ipak poštuju; g) raznovrsni *religijski rituali*; obredne radnje mogu se sastojati od molitve, pjevanja, konzumiranja obredne hrane, uzdržavanja od jela (posta) u određene dane i sl.; d) redovne svečanosti ili obredi obično se obavljaju na posebni „*svetim*“ *mjestima* – u crkvama, hramovima, džamijama i slično.

Vjerske zajednice kao idealno-tipski model i vrijednosno-racionalno djelanje

Zbog svih ovih post-materijalističkih vrijednosti i racionalnih ciljeva (komunikacija, stvaranje društvenih interakcija i odnosa, poboljšanje društvene kohezije, izgradnja identiteta, pronalaženje spasa itd.), religija (hrišćanstvo) (Schluchter, 1979, str. 156–166) i njene religijske zajednice i akcije mogu biti definisani kao **idealno-tipski model zajednice** i vrijednosno-racionalnog djelanja. Model idealnog tipa zajednice i vrijednosno-racionalnog djelanja su pojmovi iz teorijskog sistema **Maksa Vebera** u teorijskoj sociologiji (Gane, 2002; Derman, 2012; Royce, 2015).

Veber je istraživao funkcije religije, pokazujući da je kapitalizam nastao kao rezultat pojave protestantske religije i njenih dogmi, što je dovelo do formiranja kulta rada¹⁵ u kapitalizmu (Giddens, 1971; Poggi, 1983; Allen, 2004): 1. racionalan odnos prema božanstvu i 2. štednja. „Interpretacija koju su kalvinisti dali doktrini predestinacije im je pomogla da postanu prvi kapitalisti, ali i najveći uništitelji prirode“ (prema Veberu u: Milošević, 2004: 40). Protestantsko učenje, u luteranskoj verziji, prema Krstiću (2012: 76), nalaže

¹⁴ Prema ovoj strategiji, igrač doživljava život kao igru, koju igra da bi pobijedio, iako osvojeni rezultati nemaju trajne posljedice po njegov lični i/ili društveni identitet jer promjenjive društvene okolnosti iziskuju „igru posjedovanja identiteta“ tokom cijeloga života, koliko traje i cjeloživotni proces socijalizacije. Zato je važno učestvovati, a ne nužno i pobijediti jer učestvovanje obezbjeđuje uključenost u realne i virtualne društvene i identitetske tokove nasuprot marginalizaciji.

¹⁵ Prva dogma se ostvaruje tako što vjernik dobija božansku naklonost samo ako radi, doprinosi i šteti. Štedeći, vjernik racionalno kombinuje resurse i rad i ostvaruje maksimalnu dobit, koju treba vratiti proizvodnji radi njenog daljnjeg unaprjeđenja i širenja.

„potpuno predanje pozivu (beruf, berufung – poziv, ali i priziv), koji se doživljava kao priziv Božji“ jer se smatra da „uspeh u poslu svedoči o izabranosti i spasenju određene osobe“. Tako je Veber pokazao da religija nužno postoji u društvu. Hrišćanstvo posmatra kao religiju spasenja (Albrow, 1990, str. 62–78; Chosh, 2014, str. 265–277; Adair-Toteff, 2015, str. 105–112) jer propovijeda o vjerovanju da se ljudska bića mogu „spasiti“ ako prihvate ideološke puteve religije i pridržavaju se njenih moralnih principa. „Oživljavajući pozitivan stav prema bogatstvu koji se sreće u pojedinim knjigama Staroga Zaveta da ono predstavlja blagoslov Božji, i uklapajući ga u svoje dogmatske postavke, ovi su protestantski krugovi značajno doprineli formiranju onoga što Maks Veber (Max Weber) naziva duhom kapitalizma, a to je jedan specifičan životni stav, specifičan moral koji je odigrao značajnu ulogu u razvoju savremene kulture“ (Krstić, 2012, str. 76). Prema racionalno-protestantskom svjetonazoru, oni koji na zemlji žive dobro, zapravo, pokazuju da su od Boga izabrani za spasenje, a živjeti dobro – u skladu je s ideologijom progresa, koja ostavlja i ekološke posljedice. „U tom racionalno-protestantskom svijetu težište ‘razvoja’ je na tehnicima. Ona teži da razruši sva tela prirode i prida im svoju željenu formu stvarajući od njih priručna sredstva koja se rukovode čisto ljudskim, praktičnim ciljevima i zadacima“ (Milošević, 2004, str. 41).

S druge strane, prema pravoslavnom i „društvenom“ učenju (svetih) otaca „svojim radom čovek imitira Boga i učestvuje u njegovom stvaralaštvu“, zbog čega „rad nema svoju svrhu u nagomilavanju bogatstva, već u zadovoljenju potreba potrebitih“ (Krstić, 2012, str. 72). Želja za luksuzom, odnosno nagomilavanjem bogatstva, vodi društvenoj nejednakosti i nepravdi i „stvara lažnu sliku o potrebama koje čovek ima u životu, podstiče na neumerenu potrošnju i prisiljava ga da smatra da je luksuzni izgled i život značajna životna činjenica“ (prema Sv. Vasiliju Velikom u: Krstić, 2012, str. 71–72). Otuda je razumljiva misija crkve – „osnovni i najveći cilj Crkve treba da ostane duhovni preobražaj čoveka, u Hristu spasenje, davanje smisla životu“ (prema arhiepiskopu Tirane i Albanije, Anastasiju, u: Krstić, 2012, str. 64). „Crkva ne može da pripada klubu silnih i bogatih. Snaga Crkve se ne poistovećuje sa vršenjem svetske vlasti niti se zasniva na njemu“ (prema arhiepiskopu Tirane i Albanije, Anastasiju, u: Krstić, 2012, str. 65).

Zbog svih ovih karakteristika, razumljivo je zašto se religijski oblik društvenog djelanja može smatrati idealno-tipskim modelom, odnosno etalonom poređenja ostalih oblika djelanja u društvu, kako bi se među njima identifikovala djelanja koja će moći služiti, ako ne za orijentaciju, onda makar za inspiraciju kreativnog čina članova društva. Još je, kao važne idealno-tipske propozicije religije, naročito pravoslavlja, potrebno navesti i „**dobrotvorni mentalitet** kao oblik solidarnosti“ (Krstić, 2012, str. 112) koji nalaže ne samo vertikalnu solidarnost od bogatih ka siromašnima nego i horizontalnu solidarnost i milosrđe sviju prema svima – „svi su dužni da sve pomažu“ (Krstić, 2012, str. 112), u duhu djelatne vjere, a ne vjere bez djela. Dakle, važno je aktivno učešće građana, parohijana, u svim aspektima društvenog života koji se odnose na opšte dobro. Važan je i „dodatni hrišćanski društveni ideal – da svojim svedočenjem i aktivnostima doprinose izgradnji društva solidarnosti koje će voditi računa o malima i potrebitima“ (Krstić, 2012, str. 213). Sve to omogućuje „svojevrni volonterski životni stil koji bi hrišćanskim rečnikom mogli da označimo kao *etos služenja*“ (Krstić, 2012, str. 210). Važno je spomenuti i (vaspitanje) za hrišćanske vrijednosti, čemu i crkva i vjeronauka mogu da doprinesu savremenom društvu svojom misijom: „izgrađivanje i zalaganje za društvo solidarnosti, a druga obraćanje pažnje na marginalizovane društvene grupe koje nemaju nikakvu šansu u surovoj životnoj utakmici kakva nam se nameće“ (Krstić, 2012, str. 206).

Formiranje vjerskih grupa ili virtuelnih vjerskih zajednica na društvenim mrežama je odgovor na konzumerizam svakodnevnog života koji se najizrazitije manifestuje na društvenim mrežama (Instagram, Fejsbuk i dr.). Važno je uporediti vjerske zajednice sa karakteristikama virtuelne vjerske zajednice, kako bi se utvrdilo da li postoje odstupanja od nekih idealno-tipskih propozicija.

Postoji razlika između **religije onlajn** i **onlajn religije**, prema **Rozalindi Haket** (Rozalind Haket) (u Cvitković, 2016). Pojam *religija onlajn* označava informacije o religiji na Internetu, dok *onlajn religija* označava religijsko iskustvo i praksu putem interneta. Dakle, *religija onlajn* podrazumijeva postojanje internet sajtova različitih vjerskih grupa, dok *onlajn religija* nalaže učestvovanje u različitim religijskim praksama putem interneta (u: Cvitković, 2016, str. 379). Što se tiče *religije onlajn*, treba istaći da je internet na svojevrstan način sredstvo crkvene misije u savremenom svijetu, odnosno u službi crkvenog marketinga jer se može posmatrati kao oglasna platforma religijskih zajednica, putem koje se vjernici brzo informišu o religijskim poukama i porukama, o nastupajućim praznicima i načinu njihovog obilježavanja i svim crkvenim aktivnostima u lokalnoj religijskoj zajednici (župi, džematu, parohiji). Pored toga, „veb stranice religijskih zajednica pružaju veliku mogućnost raznoraznih aktivnosti koje mogu doprinijeti pomirenju“ (Cvitković, 2016, str. 376). Internet, odnosno računarska tehnologija, omogućava pohranjivanje tekstova propovijedi, podataka o broju vjenčanja, krštenja, pogreba, broju pričesnika, adresama vjernika kojima treba obaviti blagoslov kuće i sl. Na internetu možemo naći izvorne podatke o svim postojećim i nepostojećim religijama, o broju njihovih sljedbenika, njihovoj geografskoj disperziji, o pohađanju crkve, džamije i sl. Religijske zajednice imaju svoje sajtove, koji su dostupni svima, gdje mogu iznositi svoja stajališta, i o društvenim događajima, koja se tiču i religijskog života, pa tako mogu uticati na formiranje javnog mnjenja. Pojedine religijske vođe imaju i svoj lični sajt na kojem iznose vlastita viđenja o mnogim aktuelnim pitanjima, kao i poglede svoje zajednice. Internet sajtove imaju eparhije, biskupije kao i rukovodna tijela većine tzv. tradicionalnih religijskih zajednica na nivou BiH. Ovo su neki od religijskih portala: spc.rs; pravoslavlje.rs; svetosavlje.org; prijateljboziji.com; rijaset.ba; vrhbosanska-nadbiskupija.org itd.

Što se tiče *onlajn religije*, internet posebnu mogućnost pruža novim religijskim pokretima koji nemaju razvijenu infrastrukturu poput tzv. tradicionalnih religija. Tako su putem onlajn religije posjetiocima sajta moguća virtualna hodočašća, aktivno učešće u službi, ritualima, molitvi ili meditaciji u sajber prostoru, kao zamjena za uobičajena mjesta ovih aktivnosti u realnom prostoru (Cvitković, 2016, str. 379). Sve ovo govori o novim oblicima duhovnosti i religioznosti na internetu i o tzv. onlajn religiji, kiber-religioznosti, odnosno religioznosti koja se širi putem Interneta. Kao primjer onlajn religije navodi se „kopimi religija“, koju su utemeljili osnivači servisa za razmjenu podataka Pirate Bay-a, a koja je u Švedskoj i registrovana kao službena religija. Razvija se i posebna kiber-teologija koja se bavi problemima religije u virtuelnom prostoru: bojazan da religijska zajednica postane elektronski servis za vjernike kroz stvaranje virtualnih župa/parohija/džemata; ispovijesti putem e-mail komunikacije ili održavanja mise za iseljenike putem internet-video linka; virtualno pričešće; gubljenje osjećaja za jedinstvo i stvaranje „usamljenog vjernika“, bogoslužnja od strane robota (Cvitković, 2016). „Upitnim se smatra održavanje bilo kojeg obreda na internetu, jer bi se tu gubila ‘svetost’“ (Cvitković, 2016, str. 382), pa je tako i očito da je npr. u okviru islamske religijske prakse nemoguće mejlom poslati kurban.

Gdje je (duhovno) izvorište nekih ekoloških problema današnjice, na primjer biodiverziteta (bioraznolikosti) životinjskih i biljnih vrsta ekosistema, usljed čega su andaluzijski vukovi izumrli, a indijski tigrovi spaseni sa ivice izumiranja odnosno zašto se priroda eksploatiše do granica svojih kapaciteta nosivosti i zašto se konzumira meso životinjskog porijekla umjesto vegetarijanske ishrane? – pitanja su za koja ne postoje lakonski odgovori. Otuda će se, kroz prizmu hrišćanskog učenja, nastojati razumjeti i predvidjeti značaj vjerskih (virtuelnih) zajednica za uspostavljanje ekološke svijesti i novog (održivog, ekološkog, zelenog) konzumerizma u budućnosti. U tom kontekstu će se razmotriti neki primjeri vjerskih praksi približavanja održivosti, u duhu doprinosa religije oplemenjivanju prostog konzumerizma radi njegove održivije forme – **ekološko-etičkog konzumerizma**, kao sinteze religijskih i ekoloških principa. Ekološko-etički (održivi, zeleni) konzumerizam se odnosi na „potrošačke aktivnosti koje treba da budu praćene ekološkom sviješću o važnosti očuvanja javnih dobara (prvenstveno prirodnih) od kojih svi imaju koristi“ (Slijepcevic, Dabrowska-Prokopowska, Vejnovic, 2022, str. 48; Slijepcevic, Dabrowska-Prokopowska, Vejnovic, 2023, str. 60).

Srž ekoloških problema moguće je tražiti u pozitivističkom paradigmatom pristupu stvarnosti kojim se (materijalnom) svijetu, prirodi odriče „učesće u božanskim energijama“, „svaka svetost i svaka povezanost sa tvorcem“ zbog čega je pretpostavljena mogućnost svih oblika degradacije prirode (od eksploatacije do ekološke katastrofe) usljed čega „od nje ostaje samo mrtva stvar“ (Perišić, 2010). Religijski posmatrano, to bi značilo da je čovjek „uzurpirao sebi pravo koje ima samo Bog – da kao stvaralac odluči o uništenju svog dela“, dok ekološki posmatrano, to znači da je čovjek „kao najsvesnije biće – umesto da bude čuvar i pastir svekolikog stvaranja i svih bića, zloupotrebio svoju moć postajući najveća štetočina planete, uništavajući pretpostavke opstanka za mnoga bića, pa i za samoga sebe“ (Pajin, 1991).

S druge strane, postoje mišljenja o obostranoj krivici i nauke i religije za ekološke probleme. Tako „mnogi naučnici i teolozi (Ziziulus, Vartolomej) smatraju da nauka i religija snose zajedničku odgovornost za globalnu ekološku krizu i predlažu zajedničko delovanje na polju zaštite životne sredine“ (Stajić, 2011). U cilju integralnog, naučno-religijskog pristupa ekološkim problemima, **Svjetski fond za prirodu** (*World Wide Fund for Nature – WWF*) 1986. godine u Asiziju, u Italiji, okupio je predstavnike hrišćanstva, budizma, hinduizma, jevrejstva i islama u cilju rasprave o problemima zaštite čovjekove životne sredine iz ugla religijskih tradicija¹⁶. S tom idejom, formirane su platforme religijskih učenja, koje zajedno predstavljaju **Deklaraciju iz Asizija**¹⁷.

„To je inaugurisalo osvešten i aktivan stav religijskih tradicija prema jednom od najvećih izazova za čovečanstvo, a s druge strane potkrepilo je duhovnu i etičku osnovu pokreta za očuvanje čovekove sredine. Na kraju, taj susret je pokazao i to da velike i uticajne religije današnjice imaju zajednički interes – jer je reč o interesu svih ljudi – da doprinesu jačanju ekološke svesti i pokreta za zaštitu sredine“ (Pajin, 1991).

Kao dobar primjer kapaciteta za radikalne promjene u pravcu održivosti, Naomi Klajn (2019) ističe **Vatikan pod pontifikatom pape Franja**. Iako papa Franja¹⁸ nije prvi papa koji

¹⁶ Budući da su nerijetko kroz istoriju i neka religijska učenja dovela do praksi (npr. krstaških ratova), čiji su ishodi bili uočljivi već i u samoj degradaciji prirodne sredine i eksploataciji prirodnih dobara, Svjetski fond za prirodu je pokrenuo raspravu da bi se sagledali doprinosi i stavovi religija u prilog više ekološke svijesti savremenog doba.

¹⁷ Od donošenja Deklaracije iz Asizija, uz navedenih pet religija, u pokret i akcije zaštite sredine uključile su se organizacije i predstavnici drugih religija: đainisti, bahajci i sikhi.

¹⁸ Međutim, moralni autoritet pape Franje, u pogledu klimatske krize, narušava se neriješenošću nekih si-

je izrazio zabrinutost za životnu sredinu, budući da su to prije njega činili i papa Jovan Pavle II i Benedikt XVI, jedino je papa Franja Zemlju nazvao našom sestrom i majkom, a vjeverice i pastrmke našom braćom i sestrama. Čitavo poglavlje enciklike *Laudato si* (Hvaljen budi) (vidjeti sažetak na: Radio Vatikan, 2015) posvetio je potrebi ekološkog obraćenja među hrišćanima jer posljedice njihovog života u Hristu postaju očigledne u njihovom odnosu sa svijetom oko njih. U podnaslovu enciklike – *O brizi za naš zajednički dom* – papa kritikuje konzumerizam i neodrživi razvoj, degradaciju životne sredine i globalno zagrijavanje, te poziva ljude na globalnu akciju. Potreba da budemo zaštitnici Božjeg djela je od suštinskog značaja za život u vrlini.

Hrišćansko učenje nalaže da je čovjek postavljen iznad svih bića, zbog obdarenosti odnosno urođenosti razuma, ali da mu, uprkos tome, nije dopušteno da čini protiv Božijeg djela stvaranja. Otuda se ekološke katastrofe smatraju suprotnima smjeru Božje volje, a ne znakom tzv. apokalipse.

„Proces u kome rast broja ljudi vodi progresivnom uništavanju drugih vrsta i životne sredine sa povratnim razornim efektom i na samu ljudsku vrstu predstavlja izraz jedne dijabolične dijalektike, nezdravo bujanje čovečanstva koje se pretvara u rak živog sveta; kanceroznu izraslinu koja, uništavajući svog domaćina (prirodne resurse i ostali živi svet), srlja u vlastitu propast“ (Pajin, 1991).

Da ne bi došlo do potpunog uništenja prirodnih resursa odnosno ekosistema, promišljanje o zaštiti životne sredine treba biti usmjereno ka ideji stremjenja ciljevima **održivog razvoja** (a ne njihove divinizacije), kao razvoja kojim će se zadovoljavati potrebe živuće populacije na Zemlji bez dovođenja u pitanje potreba i opstanka nadolazećih generacija. Tako se može reći da se nastoje izbjeći dva ekstrema jer „hrišćansko stanovište o problemu životne sredine izbegava dve krajnosti — Scilu pohlepnog i nemilosrdnog eksploatiranja prirode, i Haribdu poštovanja prirode kao nekog božanstva“ (Perišić, 2010). U tom duhu, koncept održivog razvoja je podržan, pored svjetovnih, i od strane mnogih religijskih institucija, pa tako i od strane pravoslavnog hrišćanstva, pa je u tom kontekstu značajno pomenuti dokument Ruske pravoslavne crkve, pod nazivom „Osnove socijalne koncepcije Ruske Pravoslavne Crkve“, koji je nastao kao rezultat institucionalnog rada Crkve odnosno praktične djelatnosti na polju rješavanja ekološke krize i zaštite životne sredine (Stajić, 2011; Krstić, 2012). „Hrišćanska, posebno pravoslavna, društvena misao u zaštiti životne sredine nastupa dvojako. Prvo, postavlja se hipoteza da je za narod važna zaštita prirode i nacionalnog bogatstva radi omogućavanja preživljavanja naroda, i drugo, sprečiti zagađenje čovekove mentalne sredine, sfere njegove svijesti i duha“ (Milošević, 2004, str. 41).

Nadalje, još 2021. godine, pred okupljanje svjetskih lidera i pregovarača o klimi, povodom 26. konferencije UN o klimatskim promjenama u Glazgovu (Škotska), na kojoj je trebalo da se postigne dogovor o smanjenju emisija ugljenika, da bi se globalno zagrijavanje zadržalo na 1,5 stepeni Celzijusa, najveći hrišćanski lideri, papa Franja, kenterberijski nadbiskup Džastin Velbi i vaseljenski patrijarh Vartolomej I (poznatiji i kao „zeleni patrijarh“, prema Stajić, 2011), uputili su **prvo zajedničko saopštenje** odnosno apel delagatima UN samita, izražavajući zabrinutost za Planetu i čovječanstvo zbog klimatskih promjena, za koje smatraju da nisu samo izazov budućnosti već trenutno i hitno pitanje opstanka, budući da ekstremne vremenske (ne)prilike i prirodne katastrofe sve češće uzimaju danak u ljudskim životima: „Ovo je prvi put da se nas trojica osećamo primoranim da zajedno rešimo hitnost održivosti životne sredine, njen uticaj na uporno siromaštvo i važnost globalne saradnje“ (Kurir, 2021).

stemskih problema Vatikana, u kontekstu optužbi za zlostavljanje djece i časnih sestara. Da se uskraćivanje pravde ne bi i dalje dešavalo u ključnim oblastima života, Klajn podsjeća na značaj intersekcionalnog pristupa društvenim i političkim promjenama, jer samo holistički pristup, koji ne žrtvuje nijedno od egzistencijalnih pitanja radi bilo kog drugog pitanja, može donijeti duboku transformaciju koja je potrebna.

ZAKLJUČCI

Sekularizacijom se označavaju viševjekovni minuli procesi marginalizacije i periferizacije crkve i hrišćanstva iz centra društvenog života, u evropskim društvima, što je za posljedicu imalo emancipaciju društva od crkve i potiskivanje hrišćanstva u sferu privatnosti. Kao posljedica, nastaje pluralističko društvo, u kojem postoje različite vrijednosti, različite društvene grupe, ali ne i zajednički principi koji bi ih strukturisali i homogenizovali, što je osnovna razlika u odnosu na prethodna tradicionalna, patrijarhalna društva, homogenizovana hrišćanstvom, kao ujediniteljskim principom. Kad ne postoji zajednički princip, to ostavlja prostora za prijetnju i opasnost relativizma, usljed koga je teško ili gotovo nemoguće odrediti šta je dobro, a šta zlo u savremenim društvima. Stoga, vjera ostaje naša lična, privatna stvar i ne širi se na društvo, koje funkcioniše na potpuno sekularizovanim osnovama i principima. Sekularizacija je, pored marginalizacije crkve, dovela i do ekskultuiranja tj. stvaranja životnih formi koje više nisu zasnovane na hrišćanstvu, budući da je pomjeranjem hrišćanstva na marginu ostavljen prostor da neka druga forma djeluje u centru. Tako se stvara nova kultura, kao sistem duhovnih dostignuća, ali i svakodnevnog načina života, od jutra do mraka, na individualnom i kolektivnom planu. Jedna od ekskultuiranih formi je konzumerizam odnosno kultura potrošnje, koja dominira na svakodnevnom nivou jer hrišćanstvo više ne igra suštinsku ulogu i ne oblikuje svakodnevni život. S obzirom na to, postavlja se pitanje kako kulturu potrošnje u granicama Božijeg djela, a u kontekstu uticaja desekularizacijskih procesa, oplemeniti, pomiriti sa hrišćanstvom, tako da ona ne bude destruktivna, pa otuda i demonizovana, već preobražena, transformisana, u skladu s idejom održivosti života na Planeti. *Kako kupovati i konzumirati odgovorno, na održiv način, tako da ne dovedemo u pitanje ni sebe ni opstanak drugih pripadnika ljudskog svijeta, biljnog i životinjskog, takođe, odnosno cjelokupne životne sredine?* Komparativno se pokušao naći odgovor iz teorijske, sociološko-pravoslavne i sociološko-protestantske perspektive odnosno na osnovu etičko-ekoloških principa njihovog društvenog i religijskog nauka. Ekološko pitanje povezano je s (neo)liberalizmom, koji je produkt protestantske reformacije hrišćanstva, racionalizma, odnosno naučnog pogleda na svijet. Tehničko-ekonomska ideologija je iznjedrila tehnološku revoluciju, a ova ekološku krizu. (Neo)liberalizam je donio 'tržišnu privredu' i u sferi duhovnosti, što je izazvalo miješanje 'duhovnosti' i njihovog sudara, zagađujući mentalnu sredinu. I zagađenje mentalne sredine je neizbježno u potrošačkom društvu. Postmodernost ili kasna modernost je društvo bez središta, pluralističko društvo u kome je i sekularizam samo jedna od mnogih opcija na pozornici duhovnog tržišta. To bi, nakon marginalizacije u epohi moderne, značilo fazu zaokreta od linearno pojmljenog istorijskog razvoja ka cikličnom, pošto se i religija vratila na javnu scenu, kao ravnopravni partner sa svim ostalim društvenim činionicima.

Postmodernost, svojom nesigurnošću, plaši čoveka, pa i vjernika, a reakcija na strah bi mogla da bude refleksivno promišljanje integralnog rješenja problema antagonizma vjere i kulture (potrošnje).

Intencija ovog rada bilo je postavljanje nekoliko centralnih istraživačkih pitanja, i s njima povezanih potpitanja, u vezi s temom istraživanja, a u cilju traganja za odgovorima, bez pretenzije da ti odgovori budu proglašeni konačnima ili jedinim rješenjima.

Na kojim vrijednostima se zasniva konzumerizam? Konzumerizam je oblik društvene svijesti, orijentisane ka potrošnji, koja nadilazi elementarne ljudske potrebe, a pretežno se zasniva na materijalističkom sistemu vrijednosti: pohlepe, nevelikodušnosti i zavisti. Granice (prepreke) ovako definisanog univerzalnog potrošačkog stila (konzumerizma) predstavljaju globalno siromaštvo i ne-potrošačke vrijednosti.

Kako se konzumerizam manifestuje na društvenim mrežama? Konzumerizam se najizraženije manifestuje na društvenim mrežama (Instagram, Fejsbuk, itd.) na način da ono

što vidimo o drugima na društvenim mrežama utiče na nas da kupujemo, ali kupujemo i zbog onoga što želimo da drugi vide o nama, kako bismo imali više lajkova, pratilaca i pretplatnika na društvenim mrežama, kako bismo za to bili nagrađeni

Kako konzumerizam utiče na virtualne zajednice? Virtualne zajednice su kulturne grupe koje nastaju kada se dovoljno ljudi dovoljno često sastaje u sajber prostoru radi društvene interakcije. To nisu zajednice zajedničke lokacije, već zajedničkih interesa. Pristalice virtualnih zajednica, poput Rejngolda, veze uspostavljene na mreži naziva dubokim društvenim odnosima, koji su isti kao i odnosi u stvarnosti, pri čemu je jedina razlika u tome što članovi onlajn zajednica komuniciraju riječima na ekranima kompjutera. Kritičari ovih zajednica, Fenerbek i Tomson, smatraju da je njihov efekat na širu društvenu koheziju negativan, da kompjuterska komunikacija vodi ka dezintegraciji društva kroz novu vrstu društvene diferencijacije odnosno stratifikacije.

Da li su virtualne zajednice pseudozajednice? Meklelan virtualne društvene grupe naziva pseudozajednicama, tvrdeći da one stvaraju iluziju društvene povezanosti i da predstavljaju marketinški trik kompjuterskih korporacija, poput IBM-a ili Majkrosofta, koje su svojim korisnicima ponudile virtualne zajednice kao „lijek protiv otuđenost ljudi u savremenom svijetu, kroz formiranje novog tipa „zajednica“, uprkos činjenici da se u sajber svijetu društveni odnosi rijetko ostvaruju i da oni koji se uspostavljaju pripadaju grupi slabih društvenih veza.

Koja je distinktivna razlika između virtualnih i realnih zajednica? Značajna razlikovna karakteristika sajber-kulture u odnosu na stvarnu, ali i jedan od elemenata razlikovanja zajednica unutar sajber-prostora, jeste jezik kompjuterske komunikacije, čiji su osnovni elementi skraćenice i simboli za osjećanja (emotikoni – emocionalne ikone).

Koja su pravila virtualnih zajednica i njihovih korisnika? Pravila obično uključuju zabranu: vulgarnog izražavanja; rasne, vjerske, rodne i druge vrste diskriminacije; vrijeđanje drugih članova društva; „preplavljanje“ ekrana porukama, a postoji i skup nepisanih i neformalnih pravila, koja predstavljaju specifičnu etiku računarske mreže („netetiku“), koja, između ostalog, nalaže da se na mreži ne koristi kompjuterski nadimak drugog korisnika, već uvijek isti nadimak, da bi se stvorilo trajno i prepoznatljivo ime, virtualni identitet.

Koje su karakteristike (fluidnosti) virtualnog identiteta? Virtualni društveni identitet se odnosi na željenu projekciju sebe odnosno idealno-tipski izraz, koji upućuje na to kakvi treba da budemo i kakvi bismo željeli postati. Fluidnost virtualnog identiteta njihovih članova treba izdvojiti kao suštinsku karakteristiku onlajn društvenih grupa jer je u sajber svijetu čovjek ono što priča o sebi, a ovaj svijet omogućava da se upusti u „igre identiteta“. Zbog toga se može govoriti o fragmentisanom identitetu, jer ljudi više nemaju jedinstvenu predstavu o tome ko su, budući da posjeduju više identiteta, kat-kad i protivrječnih.

Na kojim vrijednostima se zasniva religija? Religija se zasniva na post-materijalističkim vrijednostima: skromnosti; velikodušnosti, altruizmu i zahvalnosti.

Zašto se vjerske zajednice mogu smatrati idealno-tipskim modelom djelanja i vrijedno-racionalnim djelanjem? Zbog svih ovih postmaterijalističkih vrijednosti i racionalnih ciljeva (komunikacija, stvaranje društvenih interakcija i odnosa, poboljšanje društvene kohezije, izgradnja identiteta, pronalaženje spasa itd.) religija (hrišćanstvo) i njene religijske zajednice i akcije mogu biti definisani kao idealno-tipski model zajednice i vrijedno-racionalnog djelanja. Veber je pokazao da religija nužno postoji u društvu, smatrajući hrišćanstvo kao religiju spasenja jer propovijeda o vjerovanju da se ljudi mogu „spasiti“ ako prihvate i podržavaju moralne principe religije. Važne idealno-tipske propozicije religije, naročito pravoslavlja, dobrotvorni su mentalitet, kao oblik solidarnosti, volonterski životni stil (etos služenja), kao izraz autentičnosti hrišćanske vjere, te vaspitanje za hrišćanske vrijednosti, sve u cilju izgrađivanja i zalaganja za društvo solidarnosti, te obraćanja pažnje na marginalizovane društvene grupe radi pomoći im.

Koje su karakteristike virtuelnih vjerskih zajednica? Postoji razlika između religije onlajn i onlajn religije, jer religija onlajn označava informacije o religiji na Internetu, dok onlajn religija označava religijsko iskustvo i praksu putem Interneta. Upitnim se smatra održavanje bilo kojeg obreda na internetu, jer bi se tako gubila „svetost“, kao suština vjere odnosno religije.

Kako je moguće povezati djelanje vjerskih zajednica i održivog, ekološkog, zelenog konzumerizma? Važan je doprinos religije oplemenjivanju prostog konzumerizma radi njegove održivije forme – ekološko-etičkog konzumerizma, kao sinteze religijskih i ekoloških principa. Srž ekoloških problema je pozitivistički paradigmatički pristup stvarnosti kojim se vrši obesvećenje prirode, protiv koje je sve, u tom slučaju, dozvoljeno.

U cilju integralnog, naučno-religijskog, pristupa ekološkim problemima, Svjetski fond za prirodu je 1986. godine u Asiziju, u Italiji, okupio predstavnike hrišćanstva, budizma, hinduizma, jevrejstva i islama u cilju rasprave o problemima zaštite čovjekove životne sredine iz ugla religijskih tradicija, a kao rezultat dijaloga je nastala Deklaracija iz Asizija. Hrišćanska, posebno pravoslavna, društvena misao u zaštiti životne sredine nastupa dvojako: da bi se zaštitila priroda i nacionalno bogatstvo radi omogućavanja preživljavanja naroda i da bi se spriječilo zagađenje čovjekove mentalne sredine, tj. njegove svijesti i duha. Hrišćanski lideri, papa Franja, kenterberijski nadbiskup Džastin Velbi i vaseljenski patrijarh Vartolomej I (poznatiji i kao „zeleni patrijarh“) uputili su prvo zajedničko saopštenje odnosno apel delagatima UN samita, izražavajući zabrinutost za Planetu i čovječanstvo zbog klimatskih promjena, a u cilju približavanja idealima održivog razvoja života čovječanstva na Zemlji.

Radeći na pomirenju naizgled nespojivih pitanja o vjeri odnosno religiji i kulturi (konzumerizmu), moguće je ustanoviti njihovu dodirnu dijalošku tačku, a to su ekološki problemi, kao suštinski duhovni problemi, s pretežno materijalnim ispoljavanjima čovjekovog odnosa prema Bogu i nepravilne upotrebe tvorevine, koju mu je Bog povjerio na staranje, a ne na prisvajanje. Otuda postojanje hrišćanstva, kao religijske društvene činjenice, u vremenskom okviru od tri milenijuma odnosno osam vijekova (u slučaju pravoslavlja), ma koliko, iako skrajnuto (marginalizovano) sa istorijske pozornice, bilo prepoznato kao prepreka savremenom potrošačkom načinu života (konzumerizmu), ne može biti neutralisano jer je faktor dugog istorijskog trajanja, zbog čega je vjerovatniji scenario koegzistencije ove dvije društvene činjenice, pa čak i transformacije konzumerizma, u skladu s ekološko-etičkim religijskim principima, u održiviju i prihvatljiviju varijantu, kako za hrišćanski habitus Evropljana, tako i za opstanak životne sredine. Prema tome, od odnosa prema vjeri odnosno religiji zavisice i odnos prema konzumerizmu jer će istinski, a ne tradicionalni, vjernici, držeći do vjerskih kodeksa, nastojati istima prilagoditi i svoj stil potrošnje, tako da ona bude prihvatljiva za okruženje, njih same i druge ljude, u svim svojim manifestacijama.

LITERATURA

- Adair-Totef, C. (2015). *Fundamental Concepts in Max Weber's Sociology of Religion*. UK: Palgrave Macmillan.
- Albrow, M. (1990). *Max Weber's Constuction of Social Theory*. New York: St. Martin's Press.
- Allen, K. (2004). *Max Weber: A Critical Introduction*. London: Pluto Press.
- Bruun, H. H.&Whimster, S. (2012). *Max Weber: Coolected Methodological Writings*. London: Routledge.
- Critical Art Ensemble. (2006). *Electronic Civili and Other Disobedience Unpopular Ideas*. Critical Art Ensemble (critical-art.net)
- Cvitković, I. (2016). *Religija u zrcalu teorija*. Sarajevo: Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini.
- Derman, J. (2012). *Max Weber in Politics and Social Thought: From Charisma to Canonization*. New York: Cambridge University Press.

- Fernback, J. & Thompson, B. (2015). *Virtual Communities: Abort, Retry, Failure?* Virtual Communities: Abort, Retry, Failure? (well.com)
- Gane, N. (2002). *Max Weber and Postmodern Theory: Rationalization versus Re-enchantment*. New York: Palgrave.
- Gerth, H.H. & Mills, C. W. (1946). *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Ghosh, P. (2014). *Max Weber and The Protestant Ethic: Twin Histories*. UK: Oxford University Press.
- Giddens, A. (1971): *Capitalism and Modern Social Theory: An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. UK. Cambridge University Press.
- Haralambos, M. & Holborn, M. (2002): *Sociologija – teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Klein, N. (2019): *On Fire: The (Burning) Case for a Green New Deal*. Canada: Alfred A. Knophf Canada, <http://grouperlavigne.free.fr/klein2019.pdf>
- Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., et al. (1998): Internet Paradox: A Social Technology That Reduces Social Involvement and Psychological Well-Being? *American Psychologist*, 53, 1017-1031. <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.53.9.1017>
- Lachmann, L. (1971): *The Legacy of Max Weber*. Berkeley: The Glendessary Press.
- Löwith, K. (1993): *Max Weber and Karl Marx*. London: Routledge.
- Manson, R. (2019): *Tesla: Pronalazač modernog*. Beograd: Laguna.
- Poggi, G. (1983): *Calvinism and the Capitalist Spirit: Max Weber's Protestant Ethic*. London: The Macmillan Press.
- Rheingold, H. (1993): *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Roach, B., Goodwin N. & Nelson, J. (2019): *Consumption and the Consumer Society*. Tufts University: Global Development and Environment Institute.
- Royce, E. (2015): *Classical Social Theory and Modern Society: Marx, Durkheim, Weber*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Savić, D. (2015): *Aktuelnost Veberove metodološke koncepcije*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.
- Schluchter, W. (1979): *The Rise of Western Rationalism: Max Weber's Developmental History*. London: University of California Press.
- Slijepcevic, D. (2019): *Konzumerizam kao totalna društvena pojava*. (neobjavljen master rad). Banja Luka: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
- Swedberg, R. & Agevall, O. (2016): *The Max Weber Dictionary: Key words and Central Concepts*. California: Stanford University Press.
- Вејновић, Д., Слијепчевић, Д. (2023): Утицај дигиталне цивилизације на друштво и појединце: Високо-технолошка (хај-тек) култура и (не)сигурност у: *Зборник радова са истраживања међународне научне конференције "Савремени изазови и истраживања безбедносних наука"*, стр. 217–241. Бањалука: Факултет безбедносних наука Универзитета у Бањој Луци.
- Крстић, З. (2012): *Православље и модерност. Теме истраживачких истраживања*. Београд: Службени гласник.
- Милошевић, З. (2004): *Транзиција и српска црква: О истраживачким моделима екуменизма, демократије, образовања и културе у Српској Православној Цркви*. Београд: Институт за политичке студије.
- Пајин, Д. (1991): *Религија и екологија*. "Културе Истока", бр 29, стр. 5–9, Београд, https://www.rastko.rs/filosofija/dpajin/dpajin-ekologija_c.html [02/08/2023]
- Пера, М. (2010): *Зашто се морамо звати хришћани: Либерализам, Европа, етика, са исмом Бенедикта XVI*. Београд: Службени гласник.
- Перишић, В. (2010): *Са истраживачких истраживања*. Београд: ПБФ–ИТИ, 112–117. <https://teologija.net/sigurnost-i-zivotna-sredina/> [02/08/2023]
- Трнинић, Д. (2018): *Религија у оштећеном времену*. Бањалука: Удружење за филозофију и друштвену мисао.
- Вотсон, Р. (2016): *Будући умови: Како дигитално доба мења наш ум*. Београд: ПЛАТО.
- Slijepcevic, D., Dabrowska-Prokopowska, E. & D. Vejnovic. (2022): Green Agenda and Green Consumerism in the Function of Plural Society in the Bosnia and Herzegovina and its Energy Security. *International Scientific Journal Security & Future*. Vol. 6(2)/Dec. 2022. pp. 47 – 50
- Slijepcevic, D., Dabrowska-Prokopowska, E. & Vejnovic, D. (2023): The impact of digital civilization on society and the (consumer) identity of individuals. *INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL "INDUSTRY 4.0"*. WEB ISSN 2534-997X; PRINT ISSN 2534-8582. YEAR VIII, ISSUE 2, pp. 60-64. https://www.researchgate.net/publication/369305399_The_impact_of_digital_civilization_on_society_and_the_consumer_identity_of_individuals_INTERNATIONAL_SCIENTIFIC_JOURNAL_INDUSTRY_40_SOCIAL

- ETY_INDUSTRY_40_YEAR_VIII_ISSUE_2_PP_60-64_2023 [07/08/2023].
- Стajiћ, A. (12.12.2011.): *Еколошко-етички принципи у православлу*. http://arhiva.spc.rs/sr/ekoloshkoetichki_principi_u_pravoslavlju.html [02/08/2023].
- Radio Vatikan. (18.06.2015.). *Laudato si' - sažetak nove Papine enciklike*, <https://laudato.hr/Novosti/Vatikan/LAUDATO-SI-sazetak-nove-Papine-enciklike.aspx> [02/08/2023].
- Energetski portal. (04.04.2019.). *Hrišćanstvo i ekologija i klimatske promene – hipoteza ili naučna činjenica?* <https://energetskiportal.rs/hriscanstvo-i-ekologija-i-klimatske-promene-hipoteza-ili-naucna-cinjena/> [02/08/2023].
- Kurir. (08.09.2021.). *Poslušajte vapaj Zemlje i spasite je: Vaseljenski patrijarh, papa i kanterberijski nadbiskup zajedno poručili svetskim liderima*, <https://www.kurir.rs/planeta/3763159/poslusajte-vapaj-zemlje-i-spasite-je-vaseljenski-patrijarh-papa-i-kanterberijski-nadbiskup-zajedno-porucili-svetskim-liderima> [01/08/2023].
- Agencije. (01.08.2023.). *Vukovi u Andaluziji proglašeni izumrlom vrstom*. Vukovi u Andaluziji proglašeni izumrlom vrstom (rtrs.tv) [03/08/2023].
- TANJUG. (09.04.2023.). *Тигрови спасени са ивице изумирања*, Тигрови спасени са ивице изумирања (ВИДЕО) (rtrs.tv) [03/08/2023].

RELIGION AND CONSUMERISM

Towards eco-ethical consumerism

Author: DUŠANKA SLIJEPČEVIĆ

e-mail: dusanka.slijepcevic@fpn.unibl.org

Mentor: Prof. Duško Trininić

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: The research subject is the relationship between religion and consumerism as current issues of everyday life, state, and society. The research problem is Christianity as a spiritual obstacle to consumerism. The main research assumption is that Christianity is an obstacle to the spread of consumerism in all corners of the world. An auxiliary assumption is that the formation of religious groups or virtual religious communities on social networks is a response to consumerism, which is most conspicuously manifested on social networks.

Aim: The scientific goals are, in addition to the description of key phenomena or concepts, an understanding, causal explanation, and prediction of the importance of religious communities for the establishment of ecological awareness and sustainable consumerism.

Materials and Methods: Weber's method of ideal types will be used to conceptualize the religious community as an ideal-type model of community and value-rational action and to compare it with the characteristics of a virtual religious community in order to determine whether there are deviations from some ideal-typical propositions. Weber's method of interpretation will be used, too.

Results: The research asked several questions and sub-questions in order to search for answers: On what values is consumerism based? How does consumerism affect virtual communities? What is the distinctive difference between virtual and real communities? What values is religion based on? Why can religious communities be considered an ideal-typical model of action and value-rational action? How is it possible to connect the actions of religious communities and sustainable consumerism?

Conclusion: The attitude towards consumerism will also depend on the attitude towards religion because true believers, adhering to religious codes, will try to adapt their consumption style to them so that it is acceptable to the environment, themselves, and other people in all its manifestations.

Keywords: religion; (de)secularization; pluralism; exculturation; consumerism; sustainable development

ANALIZA PARTIJSKOG POZICIONIRANJA SRBIJI – SOCIJALNI I POLITIČKI RASCEPI

Autor: ELA ZEKOVIĆ

e-mail: zekovicela@gmail.com

Mentor: Prof. dr Dušan Spasojević

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu

Uvod: U ovom radu biće primenjen sociostrukturalni pristup izučavanju partijskih sistema kako bi se objasnilo partijsko organizovanje u Srbiji. Kroz teorije socijalnih i političkih rascepa, biće analiziran razvoj partijskog sistema i objašnjeno kako su se značajna pitanja i podele menjali od uspostavljanja višepartizma do izbora 2022. godine.

Cilj: Cilj jeste da se utvrde pitanja oko kojih se razlikuju partije u Srbiji, kako su se ona menjala i koje teme su najznačajnije tokom izbora 2022. godine, kao i događaji koji slede posle.

Materijal i metode: Analiza naučne literature o partijskim sistemima, socijalnim i političkim rascepima, kao i izvori o rezultatima izbora u Srbiji. Korišćeni su rezultati terenskog i anketnog istraživanja o protestu „Srbija protiv nasilja“.

Rezultati: Linije rascepa u Srbiji se poklapaju sa rascepima u ostalim postkomunističkim društvima. Menjaju se kroz značajne političke promene tako da neke gube, a druge dobijaju na važnosti. Značaj izbora 2022. godine ogleda se u tome da birači počinju da odvajaju opozicione stranke po linijama rascepa.

Zaključak: Utvrđeno je da, iako su se linije rascepa menjale, podela između modernista i tradicionalista ostaje najvažnija. Stranke su ideološki distancirane, pri čemu su stranke opozicije podeljene na dva pola, a stranke vlasti se nalaze oko centra. Primetno je da stranke građanske opozicije razvijaju međusobnu saradnju bez poboljšanja odnosa sa partijama nacionalnog bloka. Zbog jačanja Srpske napredne stranke i autoritarnih tendencija, potrebno je pratiti dalji razvoj partijskog sistema.

Ključne reči: Partijski sistem; rascepi; Srbija; izbori; 2022

UVOD

Političke partije imaju važnu ulogu u proučavanju demokratskih sistema. One se tumače kao najvažniji institucionalni kanali kroz koje se predstavljaju interesi i vrednosti određenih društvenih grupa jer one „artikulišu, promovišu, filtriraju i usklađuju političke interese različitih društvenih grupa kao osnov upravljanja društvom“ (Pavlović, 2011, str. 145). Ispitivanje i vrednovanje partija i izbora posebno je važno za hibridne režime, kakav je i Srbija, radi ispitivanja pravca u kojem će se politički sistem kretati.

Kroz pregled literature o socijalnim i političkim rascepima, u radu će biti primenjen sociostrukturalni pristup proučavanju partijskih sistema sa ciljem objašnjenja partijskog organizovanja u Srbiji. Prvo će biti predstavljeni teorijski modeli rascepa. Drugi deo se odnosi na pitanje koji rascepi su važni u Srbiji danas i kako se partije pozicioniraju u odnosu na iste. Poseban fokus stavlja se na izbore 2022. godine. Ovaj izborni ciklus izabran je zbog povratka pluralizma u parlament, koji je nakon izbora 2020. godine bio nazivan „parlamentom bez opozicije“. Biće razmotreni i aktuelni protesti „Srbija protiv nasilja“

kroz rezultate istraživanja javnog mnjenja i stavova učesnika protesta koje je sprovela CRTA¹ od 10. do 15. juna 2023. godine. Prethodnim izvorima i literaturi dodaje se i analiza aktuelnih političkih promena kako bi se odgovorilo na pitanje kakav je trenutni odnos među partijama.

TEORIJSKI MODELI RASCEPA

Stiven Volinec tvrdi da su partijski sistemi bili ključni faktor u istraživanju političkih partija i široj komparativnoj analizi. Njihovo istraživanje je posebno značajno pri analizi demokratskih sistema zbog povezanosti sa organizovanjem i kontrolom vlade, te je bitno razumeti vrste partijskih sistema, njihove uzroke i posledice (Wolinetz, 2006, str. 51).

Treba napomenuti da partijski sistem nije jednostavan zbir partija, već podrazumeva „mrežu konkurentskih odnosa između partija. [...] On je, [...] konkurencija između tih partija u okviru jednog političkog režima i sistem konkurencije (partijski sistem) je to što daje demokratskim partijama jedinstvenu važnost” (Rae, 1967, str. 47). Volinec partijski sistem definiše kao takmičenje među partijama za izborne funkcije i kontrolu vlade. Broj stranaka koji učestvuje na izborima određuje broj opcija između kojih građani biraju, dok broj stranaka koje osvoje mandate u parlamentima utiče na to kako će se formirati vlade u parlamentarnim sistemima (Wolinetz, 2006, str. 51–52).

Politička sociologija uviđa da je partijski sistem određen društvenim okruženjem tako da međupartijske odnose i dinamiku tumači kao produkte širih društvenih podela i sukoba. Sociostrukturalni pristup proučavanju oslanja se na teorije društvenih rascepa, odnosno „temeljnih strukturnih podela na kojima se formira polje politike” (Stojilković, 2014, str. 416). Rascepi se objašnjavaju kao „društvene podele koje dele ljude, na osnovu socijalno-strukturnih karakteristika kao što su zanimanje (poziv), status, religija i etnicitet” (Gallagher et al., 2005, str. 264). Da bi se rascepi oslikali na partijski sistem, oni moraju biti organizaciono predstavljeni tako da partije mogu da se tumače kao „zavisne varijable koje reflektuju socijalne rascepe i socijalnu stratifikaciju“ (Sartori, 1990, prema Orlović, 2019, str. 308).

Lipset i Rokan započinju proučavanje socijalnih rascepa na primeru formiranja partija u Zapadnoj Evropi. Autori tvrde da je ekspresivna uloga partija da predstave razlike unutar društva (Lipset & Rokkan, 1967, str. 5). Najvažnije razlike nastale su kao produkt nacionalne i industrijske revolucije. Dva rascepa koja proizilaze iz nacionalnih revolucija jesu: centar – periferija, oko pitanja centralizacije nacionalne države ili otpora različitih delova društva u provincijama; država – crkva, oko pitanja mere u kojoj crkva treba da utiče na društveni život. Preostala dva jesu produkti industrijske revolucije: selo – grad, odnosno konflikt između onih koji poseduju zemlju i rastuće klase industrijskih preduzetnika; rad – kapital, između radnika sa jedne strane i vlasnika i poslodavaca sa druge (Lipset & Rokkan, 1967, str. 13–14). Trajnost rascepa objašnjava se kroz hipotezu zamrzavanja, tvrdnjom da su socijalni rascepi šezdesetih godina dvadesetog veka slični rascepima dvadesetih godina (Lipset & Rokkan, 1967, str. 50).

U slučaju Istočne i Centralne Evrope potrebne su određene modifikacije radi primene teorije socijalnih rascepa. Iako su birači na ovom prostoru svrstani duž određenih linija podela, stranke se nakon pluralizacije društva nisu organizovale po liniji društvenih rascepa, već se vidi da „postkomunističke stranke nastaju više kao projekti političkih elita (partije naslednice) i intelektualnih elita i disidentskih krugova (nove partije), nego iz društvenih pokreta i dubljih društvenih rascepa” (Orlović, 2011, str. 12). Na četiri pomenuta rascepa, Bajme dodaje Inghartovu skalul materijalizam – postmaterijalizam, kao i tri

¹ Dostupno na: <https://cрта.rs/wp-content/uploads/2023/08/Protesti-protiv-nasilja-avgust-2023.pdf> (pristupljeno 29. 8. 2023).

rascepa karakteristična za postkomunistička društva: stari poredak – prototransformacijski poredak, centralizam – decentralizam i okcidentalizam (modernizam) – nacionalizam (tradicionalizam). Treba napomenuti da stranke nisu nastajale kao parovi na osnovu osam rascepa, odnosno rezultat rascepa nije bilo šesnaest različitih stranaka, tako da za svaku stranu rascepa postoji po jedna partija. Neki polovi su bili povezani, dok su drugi vremenom gubili na važnosti (Beyme, 2002, str. 83–85).

Pored socijalnih, pri proučavanju rascepa u postkomunističkim društvima koristi se i pojam političkih rascepa koje Kičelt definiše kao „rascep[e] obeležen[e] strankama koje nude konkurišuće poruke i obraćaju se grupama birača podeljenim svojim položajem u društvenoj strukturi, svojim ideološkim shvatanjem i spremnošću da politički deluju“ (Kitschelt, 1992, str. 11). Razlika u odnosu na socijalne rascepe jeste što su manje ukorenjeni u društvu, ali je i dalje prisutan određeni stepen povezanosti partija i društvenih grupa (Spasojević 2011, 106). U slučaju da su socijalni rascepi jasno politički artikulisani, oni postaju politički rascepi. Partije su akteri koji vrše artikulaciju, tako da one istovremeno određuju sadržaj političkih konflikata u društvu. Kičelt razlikuje rascepe na osnovu tri pitanja. Prvo jeste ko su igrači i ono oslikava rascep kosmopolitsko – partikularističko (građansko – nacionalno). Drugo jeste kakva su pravila igre i oblik kolektivnog odlučivanja koji reflektuje rascep liberalno – autoritarno. Poslednji se zasniva na pitanju kakva je dobit igrača, to jest raspodela resursa i predstavlja rascep državna redistribucija – tržišna alokacija (Kitschelt, 1992, str. 11–12).

Nenad Zakošek kombinuje Lipset-Rokanov model sa Kičeltovim kroz tri linije rascepa. Rascep centar – periferija, kao teritorijalno-kulturni rascep, formuliše se oko procesa formiranja nacionalnih država, odnosno pitanja unutrašnje organizacije ili izdvajanja iz nje – unitarista, federalista i slično. Ideološko-kulturni rascep odnosi se na određenja sociokulturnih identiteta – dominantne kulture, pitanja religijskog naspram sekularnog, građanskog nasuprot nacionalnog, tradicionalnog prema modernističkom. Poslednji jeste socioekonomski rascep kao rezultat ekonomskih i političkih promena. On odgovara na pitanja *status quo* ili promene, tržišna alokacija ili državna redistribucija, dobitnici ili gubitnici tranzicije (Zakošek, 1998 prema Orlović, 2011, str. 20).

Još jednu podelu socijalnih, političkih i partijskih rascepa sa naših prostora nude Komšić, Pantić i Slavujević (2003) kroz četiri modela rascepa:

1. Socioekonomski rascep određen socioekonomskim položajem i socioekonomskim karakteristikama: polom, mestom stanovanja, starosnom dobi, stepenom obrazovanja, zanimanjem, prihodima po članu domaćinstva, klasnoj pripadnosti i sl.
2. Istorijsko-etnički rascep ogledao se i kroz konflikte pripadnika različitih etničkih grupa. Za njegovu analizu koriste se indikatori etničke distance. Rascep poseduje vertikalnu dimenziju koja dobija izgled rascepa između nacionalističke i građanske orijentacije tako da se meri kroz odnos prema pravima i slobodama (za prvenstvo kolektivnih ili individualnih prava), prirodu države (nacionalnu ili građansku), odnos prema srpskom nacionalnom pitanju (državno ili demokratsko pitanje) itd.
3. Kulturno-vrednosni rascep koji se najbolje ogleda kroz dimenziju tradicionalizam – modernizam u okviru koje se posmatra niz vrednosnih orijentacija birača: temeljne vrednosti, jednakosti položaja polova, međunarodnoj zajednici, širim integracijama itd.
4. Ideološko-politički rascepi odgovaraju na pitanja o društvenom i političkom uređenju i globalnim pravcima razvoja društva pri čemu se ispituju preferencije tipa društva (komunizam/socijalizam naspram kapitalizmu), dominantnog tipa svojine i slično (Slavujević, 2003, str. 13–15).

Rascep koji je važan za sve autore jeste rascep modernizam – tradicionalizam (građansko-nacionalni, ideološko-kulturni ili kulturno-vrednosni rascep), tako da će u nastavku biti objašnjeno koliko je taj rascep uticao na grupisanje partija u Srbiji.

RASCEPI U SRBIJI

Pre svega, potrebno je naglasiti da su se značajni rascepi u Srbiji, kao i u drugim postkomunističkim društvima, vremenom menjali. Devedesetih značajne podele su bile komunizam – antikomunizam, monarhija – republika i rat – mir (Orlović, 2011, str. 38). Osnivanjem Demokratske opozicije Srbije, najznačajniji rascep jeste podela na stari i novi poredak. Nakon raspada ovog saveza, stvara se prostor za uvećanje broja političkih aktera. Politički identiteti i interesi su slabi zbog ekonomskih i društvenih promena koje pogađaju društvo. Neizvesnost u vezi sa političkim rascepima stvara priliku za nastajuće političke aktere, a pošto je političko tržište otvoreno, mnogi su tražili svoj deo podrške (Bielasiak, 1997, str. 36). Podela se stvara na liniji modernizam – tradicionalizam, u vezi sa osnovnim političkim identitetima i vrednostima. Društvo može da bira između retraditionalizacije, pri čemu bi se „vratilo sebi“ ili okretanja ka procesu evropskih integracija, što se označuje kao „povratak Evropi“. Drugi politički rascep javio se u vezi sa stepenom liberalizacije ekonomskih odnosa i uloge države u ekonomskom polju. Kao što je slučaj u drugim postkomunističkim društvima, partije su se grupisale prema linijama protržišno-liberalni pol prema antitržišno-autoritarni pol (Spasojević, 2011, str. 109–110). Ovako se kombinuju Bajmeovi rascepi stari poredak – prototransformacijski poredak i okcidentalizam – nacionalizam. Kako je sam autor tvrdio, podela na okcidentaliste (moderniste) i nacionaliste (tradicionaliste) jeste „najvažnija za celu istočnoevropsku regiju [...] jer je reč o duboko ukorenjenoj podeli“ (Markus, 1996, prema Stojiljković 2014, str. 438).

Stojiljković (2003, str. 115) tvrdi da „ključnu ulogu u razvrstavanju partija, pa i biračkog tela, imaju, međutim, podele na osnovu istorijsko-etničkih i kulturno-vrednosnih rascepa“. Empirijski je utvrđeno da postoji korelacija između osa nacionalno – građansko (kao vertikalne linije istorijsko-etničkog rascepa) i tradicionalizam – modernizam, tako da se nacionalno preklapa sa tradicionalnim, a građansko sa modernim. Rezultat toga jeste da je moguće govoriti o jedinstvenoj osi tradicionalni (konzervativni) nacionalizam – građanski modernizam, tako da će u nastavku rada biti izjednačeni tradicionalni i nacionalni polovi sa jedne, i građanski i modernistički polovi sa druge strane.

Kada se ispituje ideološka pozicija stranaka, Spasojević i Stojiljković (2020) tvrde da je opozicija grupisana u blokove duž skale modernizam-tradicionalizam. Dodaju i linije koje se tiču populističkog izazova, odnosno podele između novih i starih partija, kao i odnosa prema vlasti. Tvrde da bi u tradicionalističkom bloku bile Srpska radikalna stranka, Demokratska stranka Srbije, Dveri i Srpski patriotski savez². U modernističku stranu ubrajaju Demokratsku stranku, Socijaldemokratsku stranku, Pokret slobodnih građana, Građanski front, Liberalno-demokratsku partiju i Ligu socijaldemokrata Vojvodine. Za ostale partije – Narodnu partiju, Stranku slobode i pravde, Pokret za preokret, Dosta je bilo i Stranku moderne Srbije tvrde da su između ova dva bloka (str. 121).

Jakšić i Kovačević (2022) ističu da je rascep nacionalno nasuprot građanskom najvažniji i tome dodaju rascep na pro-EU i anti-EU stranke. Zaključuju da u okviru vlasti postoji jedna sveobuhvatna partija, Srpska napredna stranka, koja ima različite partnere (predizborne – SDPS, PUPS, SNP, PS, SPO i postizborne – SPS i JS) (str. 75–76). Treba dodati da tokom vlasti SNS-a, partijski sistem Srbije se pretvara u sistem sa dominantnom partijom (Kovačević, 2020, str. 362–363) koji karakteriše partija koja dugo ostaje na vlasti tako da ne dolazi do promena već ona osvaja većinu mesta u parlamentu (Sartori, 2005, str. 173).

Njihovo istraživanje utvrdilo je tri faktora izvedena iz proučavanja stranačkih evaluacija birača. Prvi jeste građanska opozicija u koju spadaju Pokret slobodnih građana, Stranka slobode i pravde, Ne davimo Beograd, Narodna stranka, Demokratska stranka i Ekološki

² Bivša politička stranka koju je vodio Aleksandar Šapić do spajanja sa Srpskom naprednom strankom.

ustanak, koje autori definišu kao stranke „grupisane oko liberalnih, demokratskih, proevropskih, levih i zelenih ideologija“ (Jakšić & Kovačević, 2022, str. 80). Drugi faktor nosi naziv stranke režima gde se ubrajaju SNS, SPS, i SRS, koja ne vrši vlast. Treći jeste nacionalna opozicija koja okuplja stranke koje su „opredeljene za nacionalističke i konzervativne politike i protive se evrointegracijama“ i tu spadaju Dveri, Suverenisti, Demokratska stranka Srbije i Zavetnici (Jakšić & Kovačević, 2022, str. 80). Faktori građanske i nacionalne opozicije odgovaraju rascepu tradicionalno nasuprot modernom.

Primetno je da su građani svrstali Narodnu stranku i Stranku slobode i pravde u građansku opoziciju, dok se ideološki one pozicioniraju između modernog i tradicionalnog pola. U nastavku će biti ispitano da li nakon izbora 2022. godine stanje postaje jasnije.

IZBORI 2022. I PROTESTI „SRBIJA PROTIV NASILJA“ 2023. GODINE

Prvo je potrebno osvrnuti se na kontekst izbora 2022. godine. Oni se održavaju kao vanredni izbori nakon bojkotovanih izbora 2020. godine. Neki od uzroka bojkota jesu manipulacije vlasti, veliki broj „kombi“ stranaka, odnosno prorežimske opozicije koja dobija prostor u medijima, kao i napadi na demokratsku opoziciju (Vladislavljević, 2020, str. 18–19). Posledica ovih izbora bio je „parlament bez opozicije“. Odluka o bojkotu donekle homogenizuje opoziciju (sem PSG-a koji izlazi na izbore). Ipak, posle bojkota jačaju linije podele koje su postojale i pre izbora, a neki od razloga su raspuštanje Saveza za Srbiju, udaljavanje Dveri od ostatka saveza i vođenje pregovora oko izbornih uslova tako da je jedna grupa stranaka pristala na posredstvo Evropske unije, a grupa desničarskih i evro-skeptičnih partija učestvovala je u pregovorima pod pokroviteljstvom Ivice Dačića, tadašnjeg predsednika Narodne skupštine (Spasojević, 2022, str. 19–20).

Drugi značajni faktori jesu epidemija virusa korona, ekološki protesti protiv iskopavanja litijuma, referendum o promeni Ustava sa početka 2022. godine, kao i rat u Ukrajini. Ovi događaji su nametnuli partijama pitanja značajna za izbornu kampanju. Tako, na primer, političke posledice pandemije najbolje se ogledaju kroz proteste nakon predsednikove najave uvođenja policijskog časa. Sedmog jula dešava se sukob demonstranata i policije, a sledećeg dana broj okupljenih građana raste. Protesti nisu dugo trajali, ali su se istakli kao tačka koja je okupila one koje su se protivili kovid merama, kao stranke krajnje desnice, i stranke koje su insistirale na odgovornosti vlasti za popuštanje mera tokom predizborne kampanje. Ekološke teme kao značajne za izbornu kampanju su pokrenuli protesti usmereni protiv Rio Tinta i iskopavanja litijuma. Po pitanju promene ustava, desne i evroskeptične stranke su se protivile promenama, uokvirivši ih kroz šire programske stavove. Ne davimo Beograd, Pokret slobodnih građana i Nova stranka pozivaju birače da glasaju protiv, dok SSP i DS ne učestvuju aktivno u kampanji, a Narodna stranka poziva građane da sami odaberu da li će glasati (Spasojević, 2022, str. 22–27). Velike teme su stavljene u drugi plan, pa evropske integracije i pitanje Kosova nisu značajno uticali na izbornu kampanju. Primetno je da među strankama nije bilo mnogo slaganja po ovim pitanjima, a desnica je iskoristila period između izbora da jasno iskaže svoje stavove i aktuelizuje ih kroz spomenute teme, što pokazuje da se jedina ističe po stabilnoj ideološkoj poziciji (Spasojević, 2022, str. 31–32).

Na parlamentarnim izborima učestvovalo je devetnaest partija, od kojih osam manjinskih. Partije sa ukupno dvanaest izbornih lista stekle su parlamentarni status (pet manjinskih). Primetna je značajna promena u odnosu na saziv posle izbora 2020. godine, kada je u parlamentu bilo svega sedam partija, od kojih su četiri bile manjinske. U parlamentu je trenutno prisutno sedamnaest poslaničkih grupa. Kao glavna opoziciona lista istakli su se Ujedinjeni za pobjedu Srbije sa Marinikom Tepić na čelu liste i Zdravkom Ponošem kao predsedničkim kandidatom. Koaliciju čine Stranka slobode i pravde, Narodna stranka,

Demokratska stranka i Pokret slobodnih građana. Na parlamentarnim izborima, ova koalicija je osvojila oko 13% glasova, u odnosu na SNS koji dobija skoro 43%. Ostatak opozicije bio je organizovan kroz nekoliko koalicija Dveri – POKS, NADA (DSS – POKS), Moramo (Ne davimo Beograd, Ekološki ustanak, Zajedno), ili izlaze samostalno kao Zavetnici, SRS i Suverenisti. Na redovnim predsedničkim izborima učestvovalo je osam kandidata, a pobjedu je odneo Aleksandar Vučić sa skoro 60% osvojenih glasova, dok je drugoplasirani bio Zdravko Ponoš, za koga je glasalo nešto više od 18% birača.

Posle izbora, važno pitanje za stranačko pozicioniranje jesu bili protesti „Srbija protiv nasilja“ koji su otpočeli kao reakcija na dva masovna ubistva 3. i 4. maja u Osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“ i u okolini Mladenovca. Prvi protest održan je 8. maja na platou ispred Narodne skupštine povodom reakcije države na pomenute događaje. Poziv građanima uputile su Demokratska stranka, Narodna stranka, Ne davimo Beograd, stranka Zajedno, Stranka slobode i pravde, Pokret slobodnih građana, Sindikat Sloga, uz objašnjenje da protest nije stranački³. Od tada, protesti se održavaju svake nedelje u više gradova i opština u Srbiji. Lideri desničarskih stranaka isticali su kako su protesti iznad stranačkih borbi iako nisu učestvovali u pozivima na protest⁴.

Kroz istraživanje javnog mnjenja, CRTA⁵ je utvrdila da podrška protestima „probija političke barijere“ jer dve trećine građana kojima nisu bliske partije vlasti ili opozicije podržavaju proteste, ali i 20% građana kojima su bliže partije vlasti. Uz to, dva od sedam predloženih zahteva podržava većina ispitanika koji su bliži partijama vlasti – gašenje tabloida koji objavljuju lažne vesti i krše novinarski kodeks i zabrana rijaliti programa sa nasilnim sadržajem na televizijama. Posledica samih protesta jeste smanjen procenat neopredeljenih građana – u martu 2023. godine, dakle pre početka protesta, 56% ispitanih je tvrdilo da nisu bliski niti partijama vlasti, niti partijama opozicije, dok je u junu taj broj smanjen na 47%. Terensko istraživanje sa protesta pokazuje da ispitanici smatraju da uloga opozicije treba da ostane na nivou logističke podrške kako bi protesti ostali građanski. Njih 14% tvrdi da nisu izlazili na izbore ali planiraju da izađu na sledeće, što opoziciji ostavlja dalji prostor da privuče građane.

Uz proteste, pri proučavanju partija treba uzeti u obzir i rad anketnog odbora osnovanog da bi ispitao odgovornost za pomenute događaje. Dogovor vlasti i opozicije bio je da za predsednika bude odabran poslanik iz najveće opozicione grupe. Međutim, Boško Obradović, lider stranke Dveri, predložio je poslanika desnice iz kluba NADA – Novi DSS – POKS Ljubinka Đurkovića⁶, uz tvrdnje da iza odluke o izboru Marinike Tepić za predsednicu stoji dogovor Stranke slobode i pravde i Srpske napredne stranke. Obradović je na konferenciji za novinare rekao da se njegova partija trudila da održi dobre odnose sa prozapadnom opozicijom, ali je Marinikino „samoproглаšenje“ za predsedavajuću Odbora „kap koja je prelila čašu“⁷. Iako je prva sednica održana 18. jula, već 21. jula objavljeno je da se obustavlja rad anketnog odbora, i to bez izjašnjavanja poslanika. U objavi Narodne skupštine navedeno je da je razlog molba punomoćnika porodica žrtava zločina u Osnovnoj školi „Vladislav Ribnikar“⁸.

³ Dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/politika/protest-srbija-protiv-nasilja-bez-govora-i-obracanja-politicara-i-organizatora-ispred-skupstine-srbije/> (pristupljeno 29. 8. 2023).

⁴ Dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/politika/zasto-opoziciona-desnica-nije-medju-organizatorima-protesta-srbija-protiv-nasilja/> (pristupljeno 19. 8. 2023).

⁵ Dostupno na: <https://crt.rs/wp-content/uploads/2023/08/Protesti-protiv-nasilja-avgust-2023.pdf> (pristupljeno 29. 8. 2023).

⁶ Dostupno na: <https://www.slobodnaevropa.org/a/anketni-odbor-skupstina-srbija-masovna-ubistva/32508615.html> (pristupljeno 19. 8. 2023).

⁷ Dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/politika/bosko-obradovic-marinika-tepic-za-predsedavajuću-anketnom-odboru-zbog-dogovora-sns-i-ssp/> (pristupljeno 29. 9. 2023).

⁸ Dostupno na: <https://n1info.rs/vesti/skupstina-obustavila-dalji-rad-anketnog-odbora/> (pristupljeno 29. 9. 2023).

Posebno treba dodati da su 30. avgusta Demokratska stranka, stranka Srbija Centar (SRCE) Zdravka Ponoša i stranka Zajedno, uz stranku rumunske manjine, potpisale Deklaraciju o zajedničkom delovanju. Biljana Stojković, kopredsednica stranke Zajedno, navela je da stranke nisu „ideološki potpuno jednake, ali mi smo ponovo, kao devedesetih godina, prinuđeni da se prvo borimo za političko društvo, a da tek onda možemo da suprotstavljamo svoje politike.“ Zdravko Ponoš je dodao da „ovo još nije koalicija jer se o koalicijama priča kada se raspišu neki izbori.“⁹ U Deklaraciji se ističe se da stranke „polaze[...] od činjenice da su slobode, ljudska prava i demokratija u Srbiji obezvređeni autoritarnim vlašću Aleksandra Vučića.“ Ostavljena je mogućnost priključenja drugih stranaka.¹⁰

Na osnovu pomenutih događaja možemo da primetimo da opozicija ostaje blokovski podeljena bez značajne saradnje u organizaciji protesta, kao i na pomenutoj sednici odbora. Kao jedini stalni rascep ostaje linija građansko – nacionalno. Uz to, treba naglasiti da se po prvi put dešava da sami birači odvajaju građansku i nacionalno orijentisanu opoziciju, u odnosu na ranije rezultate kada je glavna linija razdvajanja bila vlast – opozicija (Jakšić & Kovačević, 2022, str. 90).

Naznačeno je da za Stranku slobode i pravde i Narodnu stranku postoje neslaganja oko toga kako su ideološki pozicionirane i kako ih glasači vide. Stranka slobode i pravde istakla se kao predvodnica liste Ujedinjeni za pobedu Srbije koju su činile druge partije svrstane u modernistički blok. Zbog razdvajanja Narodne stranke i najave formiranja posebnog pokreta pod vođstvom Miroslava Aleksića¹¹, ostaje da se ispita u kom pravcu će se kretati pomenuti akteri. Ove partije učestvuju u organizaciji protesta, te je jasno da trenutno ostvaruju veću saradnju sa partijama građanske opozicije. Slično važi i za stranku Srbija centar, koju je osnovao Zdravko Ponoš nakon napuštanja Narodne stranke¹². Na kulturno-vrednosnoj skali pripada desnici¹³, ali kroz Deklaraciju o saradnji trenutno ostvaruje veze sa modernističkim blokom.

Spasojević i Stojilković (2020) su ponudili nekoliko pravaca u kojima bi dalji razvoj partijskog sistema mogao da se kreće. Prvi jeste „stabilokratski *status quo*“ koji podrazumeva „srednjoročnu nepromenljivost situacije, odnosno situaciju poput Mađarske u kojoj vladajuća stranka suštinski nije ugrožena od opozicionih aktera“. Ova situacija bi bila ostvarena ako ne bi bilo većih međunarodnih pritisaka na SNS, a glavna opoziciona koalicija ne pređe 25% glasova. Drugi scenario jeste „radikalizacija naprednjaka“, što bi značilo povratak ka starim radikalnim idejama. Treći jeste „stvaranje novog DOS-a“, odnosno ujedinjenje opozicije u široku koaliciju. Preduslovi ove opcije bili bi stvaranje režimskog rascepa poistovećivanjem Vučićeve i nekadašnje Miloševićeve pozicije, kao i neke zajedničke vrednosti. Poslednji jeste „dve kolone“ i podrazumeva podelu opozicije na dva ideološka bloka – tradicionalistički i modernistički (str. 123–125).

Trenutno stanje partijskog sistema oslikava prvi scenario. Glavna opoziciona koalicija na izborima 2022. godine – Ujedinjeni za pobedu Srbije, osvojila je oko 13% glasova, što je i dalje nedovoljno da bi se partijski sistem svrstao u neki drugi model. Međutim, navedeno je da, usled protesta „Srbija protiv nasilja“ dolazi do mobilizacije birača tako da

⁹ Dostupno na: <https://n1info.rs/vesti/ds-srce-zajedno-i-rumunska-partija-potpisali-deklaraciju-o-saradnji/> (pristupljeno 31. 9. 2023).

¹⁰ Dostupno na: <https://n1info.rs/vesti/tekst-deklaracije-koju-potpisuje-deo-opozicije-pozvali-i-druge-stranke/> (pristupljeno 31. 8. 2023).

¹¹ Dostupno na: <https://nova.rs/vesti/politika/uzivo-miroslav-aleksic-saopstava-odluku-o-osnivanju-novog-pokreta-i-napustanju-narodne-stranke/> (pristupljeno 19. 8. 2023).

¹² Dostupno na: <https://n1info.rs/vesti/zdravko-ponos-napustio-narodnu-stranku/> (pristupljeno 31. 8. 2023).

¹³ Dostupno na: <https://n1info.rs/vesti/zasto-raste-podrska-desnici-gde-sansu-vidi-levica-i-kako-je-sns-zauzeo-centar/> (pristupljeno 31. 8. 2023).

strankama opozicije ostaje prostor da uvećaju broj glasova na narednim izborima. Pošto od pomenutih izbora i birači počinju da uviđaju razjedinjenost u opoziciji, situacija dve kolone deluje najverovatnije u pogledu daljeg razvoja.

ZAKLJUČCI

Razumevanje socijalnih i političkih rascepa važno je za proučavanje partijskog sistema, pre svega jer oni dovode do različitih grupisanja i podela između samih partija, kao i do predstavljanja dijametralno suprotnih interesa. Od uspostavljanja višepartizma u Srbiji možemo da primetimo prvi značajni rascep koji je bio između starog i novog režima, što je slično iskustvu i drugih postkomunističkih zemalja. Nakon ovog rascepa, tokom razvoja višepartizma vidljivi su rascepi koji su se ticali pristupa Evropskoj uniji kao i uloge države u ekonomiji, ali kao najznačajniji rascep ipak ostaje onaj na liniji građansko prema nacionalnom. Poslednji izbori koji su se održali 2022. godine pokazuju da i sami birači prepoznaju da se stranke opozicije razlikuju po pitanju ovog rascepa. Stranke opozicije zauzimaju širok prostor u ideološkom spektru, pri čemu među njima ostaje razjedinjenost. Pokazano je da ovakvi odnosi opstaju kroz 2023. godinu i organizaciju protesta „Srbija protiv nasilja“, koji, iako su najmasovniji protesti od pada Slobodana Miloševića,¹⁴ nisu uspeali da ujedine opozicione stranke u borbi protiv vlasti. Ipak, treba naglasiti da je u radu predstavljeno da stranke koje se nalaze na modernističkom kraju ostvaruju saradnju kroz organizaciju pomenutih protesta i deklaraciju o saradnji, što vodi predviđanju o zajedničkom izlasku na izbore. Njihovi odnosi sa strankama koje pripadaju tradicionalnom bloku ostaju takmičarski, što se najbolje ogleda u radu odbora Narodne skupštine.

S obzirom na činjenicu da je partijski sistem svrstan u tip sistema sa predominantnom strankom, i usled trenda opadanja kvaliteta demokratije u Srbiji¹⁵, partijama opozicije je neophodan plan kako da iskoriste situaciju velike motivisanosti građana i iskoriste njihovu mobilizaciju na predstojećim izborima. I pored masovnosti i višemesečnog trajanja protesta „Srbija protiv nasilja“, ostaje da se vidi kako će stranke opozicije raditi na ostvarivanju zahteva kroz institucije, da li će moći da se ujedine kroz pritiske na vlast i kako će iskoristiti mobilizaciju građana na sledećim izborima koji se najavljuju već za 2024. godinu¹⁶. Važno je pratiti dalji razvoj partijskog sistema, mogućnost osnivanja većih koalicija i dalju (ne)saradnju između građanske i nacionalne opozicije.

LITERATURA

- Bielasiak, J. (1997). Substance and process in the development of party systems in East Central Europe. *Communist and Post-Communist Studies*, vol. 30, no. 1, str. 23–44.
- Gallagher, M., Laver, M., & Mair, P. (2005). *Representative government in modern Europe*. New York City: McGraw Hill.
- Jakšić, I., & Kovačević, D. (2022) Struktura i prediktori stranačkih evaluacija za vreme izbora 2022. godine u Srbiji, *Politički život: časopis za analizu politike*, vol. 2022, no. 23, str. 71–100.

¹⁴ Dostupno na: <https://direktno.rs/vesti/drustvo-i-ekonomija/473680/protest-srbija-protiv-nasilja-gardijan.html> (pristupljeno 20. 8. 2023).

¹⁵ Dostupno na: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf (pristupljeno 31. 8. 2023).

¹⁶ Dostupno na: <https://www.euronews.rs/srbija/politika/89782/septembar-kraj-godine-ili-prolece-2024-pitanje-kada-ce-srbija-na-glasanje-i-dalje-jednacina-sa-vise-nepoznatih-vest> (pristupljeno 29. 8. 2023).

- Kitscelt, H. (1992). The Formation of Party Systems in East-Central Europe, *Politics & Society*, vol. 20, no. 1, str. 7–50.
- Kovačević, D. (2020). Uticaj potpunih i parcijalnih društvenih rasepa na partijske sisteme–uporedna analiza zemalja bivše SFRJ. *Sociologija*, vol. 62, no. 3, str. 354–377.
- Orlović, S. (2011). Partijski sistem Srbije. *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*. Beograd: Fondacija Friedrich Ebert Stiftung, str. 11–70.
- Orlović, S. (2019). *Politička sociologija*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Pavlović, V. (2011). Programski identiteti političkih partija. *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*. Beograd: Fondacija Friedrich Ebert Stiftung, str. 137–151.
- Rae, D. (1967). *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven and London: Yale University Press.
- Rokkan, S., & Lipset, S. M. (1967). Cleavage structures, party systems, and voter alignments: An introduction. New York: The Free Press.
- Sartori, G. (2005). *Parties and party systems: a framework for analysis*. Colchester: ECPR press.
- Slavujević, Z. (2003). Uvod, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd: FES i IDN.
- Spasojević, D. (2011). Dinamika političkih rasepa u Srbiji 2000–2010. *Partije i izbori u Srbiji: 20 godina*. Beograd: Fondacija Friedrich Ebert Stiftung, str. 105–118.
- Spasojević, D. (2022). Čudno da čudnije ne može biti – Kontekst opštih izbora u Srbiji 2022. godine. *Srpska politička misao*. vol. 2022, no. 4, str. 15–34.
- Spasojević, D., & Stojilković, Z. (2020). *Između uverenja i interesa. Ideologija i organizacija stranaka u Srbiji*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Stojilković, Z. (2011). Partijske ideologije, evropski politički prostor i Srbija. *Godišnjak FPN*, (6), str. 105–118.
- Stojilković, Z. (2014). Partijski sistemi. *Politička sociologija savremenog društva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 415–460.
- Vladislavljević, N. (2020). Izbori, demokratija i takmičarski autoritarizam u Srbiji (1990–2020). *Kako, zašto i koga smo birali–Izbori u Srbiji od 1990. do 2020. godine*. Beograd: Službeni glasnik.
- Von Beyme, K. (2002). *Transformacija političkih stranaka*. Zagreb: Fakultet političkih nauka.
- Wolinetz, S. B. (2006). Party systems and party system types. *Handbook of party politics*. London: SAGE Publications, str. 51–62.

Internet linkovi

- Protest „Srbija protiv nasilja“ bez obraćanja političara, u 18 časova, ispred Skupštine Srbije, biće okončan šetnjom do zgrade vlade. (8. maj 2023). *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/politika/protest-srbija-protiv-nasilja-bez-govora-i-obraćanja-politicara-i-organizatora-ispred-skupstine-srbije/>.
- Zašto opoziciona desnica nije među organizatorima protesta „Srbija protiv nasilja“? (22. maj 2023). *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/politika/zasto-opoziciona-desnica-nije-medju-organizatorima-protista-srbija-protiv-nasilja/>.
- Protesti protiv nasilja: istraživanje javnog mnjenja i stavova učesnika protesta – avgust 2023. *Crta*. URL: <https://crta.rs/wp-content/uploads/2023/08/Protesti-protiv-nasilja-avgust-2023.pdf>.
- Formiran Anketni odbor u Skupštini Srbije zbog masovnih ubistava. (18. jul 2023). *Slobodna Evropa*. URL: <https://www.slobodnaevropa.org/a/anketni-odbor-skupstina-srbija-masovna-ubistva/32508615.html>.
- Boško Obradović: Marinika Tepić za predsedavajuću Anketnom odboru zbog dogovora Đilasa i Vučića. (17. jul 2023). *Danas*. URL: <https://www.danas.rs/vesti/politika/bosko-obradovic-marinika-tepic-za-predsedavajuću-anketnom-odboru-zbog-dogovora-dilasa-i-vucica/>.
- Skupština obustavila dalji rad Anketnog odbora. (21. jul 2023). *NI*. URL: <https://n1info.rs/vesti/skupstina-obustavila-dalji-rad-anketnog-odbora/>.
- DS, SRCE, Zajedno i Rumunska partija potpisali Deklaraciju o saradnji. (30. avgust 2023). *NI*. URL: <https://n1info.rs/vesti/ds-srce-zajedno-i-rumunska-partija-potpisali-deklaraciju-o-saradnji/>.
- Tekst Deklaracije koju potpisuje deo opozicije: Pozvali i druge stranke. (30. avgust 2023). *NI*. URL: <https://n1info.rs/vesti/tekst-deklaracije-koju-potpisuje-deo-opozicije-pozvali-i-druge-stranke/>.
- Miroslav Aleksić napustio Narodnu stranku, osniva Narodi pokret Srbije. (6. avgust 2023). *Nova RS*. URL: <https://nova.rs/vesti/politika/uzivo-miroslav-aleksic-saopstava-odluku-o-osnivanju-novog-pokreta-i-napustanju-narodne-stranke/>.
- Zdravko Ponoš napustio Narodnu stranku. (5. april 2022). *NI*. URL: <https://n1info.rs/vesti/zdra>

[vko-ponos-napustio-narodnu-stranku/](#).

- Zašto raste podrška desnici, gde šansu vidi levica i kako je SNS zauzeo centar. (6. decembar 2022). *N1*. URL: <https://n1info.rs/vesti/zasto-raste-podrska-desnici-gde-sansu-vidi-levica-i-kako-je-sns-zauzeo-centar/>.
- Gardijan: Protesti „Srbija protiv nasilja“ najveći još od Miloševićevog pada. (3. jun 2023). *Direktno*. URL: <https://direktno.rs/vesti/drustvo-i-ekonomija/473680/protest-srbija-protiv-nasilja-gardijan.html>.
- FREEDOM IN THE WORLD 2022: The Global Expansion of Authoritarian Rule. (February 2022) *Freedom House*. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2022-02/FIW_2022_PDF_Booklet_Digital_Final_Web.pdf.
- Septembar, kraj godine ili proleće 2024: Pitanje kada će Srbija na glasanje i dalje jednačina sa više nepoznatih. (12. jun 2023). *Euronews*. URL: <https://www.euronews.rs/srbija/politika/89782/septembar-kraj-godine-ili-prolece-2024-pitanje-kada-ce-srbija-na-glasanje-i-dalje-jednacina-sa-vise-nepoznatih/vest>.

ANALYSIS OF PARTY POSITIONING IN SERBIA—SOCIAL AND POLITICAL CLEAVAGES

Author: ELA ZEKOVIĆ

e-mail: zekovicela@gmail.com

Mentor: Full Prof. Dušan Spasojević

Faculty of Political Science, University of Belgrade

Introduction: This paper will apply the sociostructural approach to studying party systems to explain party positioning in Serbia. Through theories of social and political cleavages, the development of the party system will be analyzed, and it will be explained how critical issues and divisions changed from establishing multi-partyism to the 2022 elections.

Aim: This paper aims to determine the issues on which the parties in Serbia differ, how those issues have changed, and which topics were the most important during the 2022 elections, as well as the events that followed them.

Materials and Methods: An analysis of scholarly literature on party systems, social and political cleavages, as well as sources on election results in Serbia. The results of the field and survey research on the “Serbia against violence” protests were used.

Results: The cleavages in Serbia coincide with the cleavages in other post-communist societies. Through significant political changes, some lose, and others gain importance. The significance of the 2022 elections is reflected in the fact that voters are beginning to separate opposition parties along cleavage lines.

Conclusion: It was found that although the lines of cleavage have shifted, the division between modernists and traditionalists remains the most important. The parties are ideologically distant, where the opposition parties are divided into two poles, and the government parties are located around the center. It is noticeable that the civil opposition parties are developing mutual cooperation without improving relations with the parties of the national bloc. Due to the strengthening of the Serbian Progressive Party and authoritarian tendencies, it is necessary to monitor the further development of the party system.

Keywords: party system; cleavages; Serbia; elections; 2022

NASLJEDNI STATUT – MJERODAVNO PRAVO ZA NASLJEĐIVANJE

Autor: FILIP NOVAKOVIĆ, Maja Macura

e-mail: filipnovakovic.iur@gmail.com

Mentor: Prof. dr Predrag Raosavljević

Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu

Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Fenomen nasljeđivanja nešto je što zaokuplja pravnike od davnina. Pitanje uređivanja nasljednopravnih odnosa mori pravnike još od antičkih vremena. Danas je logično pretpostaviti da je ovo pitanje riješeno. Međutim, razvojem tehnologija, procesom globalizacije i otvaranjem granica dolazi do ubrzanog kretanja ljudi, roba i kapitala. Samim tim mnogi subjekti se nalaze na teritorijama sa kojima nemaju formalnu vezu u vidu državljanstva. U takvom svijetu nerijetko se dešava da osobe nakon svoje smrti ostave imovinu na teritoriji više suvereniteta, što dodatno komplikuje pitanje nasljeđivanja.

Cilj: U ovom radu autori nastoje sintetički predočiti fenomen nasljeđivanja s međunarodnim aspektom, kao i njegovo reguliranje u domaćem pravu, uz kratki pregled novih tendencija u razvoju međunarodnog nasljednog prava.

Materijal i metode: Autori su se prilikom izrade ovog rada koristili domaćom i stranom naučnom i stručnom literaturom, pravnim spomenicima, kao i domaćim, evropskim i međunarodnim izvorima prava – zakonima, izvorima prava Evropske unije i međunarodnim sporazumima. U procesu izrade rada korišteni su sljedeći metodi: pravno-istorijski, komparativno-pravni, normativni, konceptualni i dijalektički.

Rezultati: Unazad nekoliko decenija primjećujemo sve veću pokretljivost ljudi različitih grupa i uzrasta, te se dešava da mnogi od njih stižu i ostavljaju imovinu u različitim državama. U ovakvim situacijama suočeni smo sa različitim pristupom rješavanju pitanja vezanih za nasljeđivanje, odnosno određivanju mjerodavnog prava u ovoj oblasti. Ovo je upravo razlog tome da su se na međunarodnom planu uložili određeni napori da bi se uklonile razlike u kolizionim normama u ovoj oblasti i izvršila njihova unifikacija.

Zaključak: Nasljedno pravo prošlo je istorijski kroz različite faze, te je u različitim državama bilo različito regulisano, a taj problem se najviše ogledao u situacijama rješavanja ovih odnosa sa međunarodnim elementom. U pogledu izvora međunarodnog nasljednog prava, od značaja su, pored nacionalnih, međunarodni izvori, a kao najznačajnije od njih javljaju se dva multilateralne sporazuma: Haška konvencija o mjerodavnom pravu za oblik testamentarnog raspolaganja iz 1961. godine i Vašingtonska konvencija o jednoobraznom zakonu o obliku međunarodnog testamenta iz 1973. godine. Naši ZMPP ovu materiju reguliše u članovima 30. i 31. Prije svega, bavi se pitanjem zakonskog nasljeđivanja za koje predviđa primjenu prava države državljanstva ostavioca u vrijeme smrti. Kada je riječ o testamentu, ZMPP kao mjerodavno pravo predviđa lex nationalis testatora u trenutku sačinjavanja testamenta, jer da bi testament proizvodio pravno dejstvo, lice koje ga je sastavilo mora imati aktivnu testamentarnu sposobnost.

Ključne riječi: Nasljedni statut; nasljeđivanje; testament; jednoobrazni zakon; Uredba Rim IV

UVODNA RAZMATRANJA

Nasljedno pravo bavi se nizom složenih pravnih odnosa koji nastaju poslije smrti određenog lica, u kojima dolazi do izražaja mnoštvo različitih pitanja kao što su: svojstva određenih lica, izjave volje, predmet nasljeđivanja, pokloni učinjeni prije smrti, bračna i vanbračna veza, dugovi ostavioca, valjanost forme posljednje volje i mnoga druga. Međutim, ako dodamo i činjenicu da su navedena pitanja povezana sa dvije ili više država, odnosno da su u trenutku otvaranja nasljeđa poveznice sa tim državama nepoznate i podložne izmjenama, onda se može razumjeti kompleksnost kolizionog rješavanja (Pak, 1998: 786). Društveni značaj nasljeđivanja tradicionalno se ogleda u očuvanju imovine i ekonomske osnove jedne porodice. O značaju instituta nasljeđivanja govori činjenica da se pravo na nasljeđivanje tretira kao jedno od osnovnih ljudskih prava (u sklopu prava na imovinu), a ima i mišljenja da ništa ne odražava kulturni identitet jednog pravnog sistema od pravne definicije odnosa pojedinca i smrti (Kostić-Mandić, 2017, str. 354). Pitanje nasljeđivanja u ranijim periodima čovjekove prošlosti je bilo vezano isključivo za jedan pravni sistem. Međutim, došlo je do razvoja civilizacije na svim poljima i u svim sferama, a pogotovo u sferi tehnologije. Ovaj razvoj doveo je do pojave slobodnijeg kretanja ljudi, pa i njihovog liberalnijeg preseljenja sa teritorije jednog suvereniteta, odnosno nastanjivanja na drugi suverenitet. Samim tim, nasljeđivanje i nasljedno pravo je, prateći razvoj čovječanstva i nove pravce u kojima se ono kretalo, dobilo i svoju međunarodnu dimenziju.

Da bi uopšte došlo do pojave nasljeđivanja i do raspravljanja zaostavštine, potrebno je da se ostvare određene pretpostavke: (1) smrt fizičkog lica; (2) postojanje zaostavštine (ostavine); (3) postojanje nasljednika i (4) osnov pozivanja na nasljeđe (Momčilović, Živanović, 2003, 27–33). U različitim državama, ili bolje rečeno na različitim pravnim područjima ili u različitim porodicama prava, na različite načine se uređuju pitanja pretpostavki za nasljeđivanje, što u slučaju nasljeđivanja sa elementom inostranosti nedvosmisleno dovodi do određenih zabuna prilikom primjene prava, ali i u nekim slučajevima do poprilično nepovoljnih i nepravednih rješenja.

Prava različitih država uređuju na različite načine određivanja kruga nasljednika i na različite načine ograničavaju slobodu raspolaganja imovinom u slučaju smrti, što za posljedicu ima pojavu da je ostavljena mogućnost primjene dva različita prava. Pored ovih pitanja, kao sporna pitanja znaju se pojaviti i neka druga pitanja koja imaju naročit značaj za oblast međunarodnog nasljednog prava.¹ Ta pitanja su sljedeća: osnov pozivanja na nasljeđe, nasljedni redovi, veličina nasljednih udjela, moment prelaska zaostavštine, uzrast za sastavljanje testamenta, forma testamenta, razlozi za isključenje iz nasljeđa, ograničenje slobode testiranja, pravne posljedice odricanja od nasljeđa, odgovornost nasljednika za dugove, odnos između sunasljednika, status imovine bez nasljednika, legat i drugo (Šaula, 2019, str. 167).

Krupne razlike između nacionalnih zakonodavstava postoje u pogledu ustanove nužnog dijela. Na primjer, neka prava i ne poznaju ustanovu nužnog dijela, te je sloboda testatora u tom pogledu apsolutno neograničena. Doduše, ovakvi slučajevi su rijetki, i većina prava predviđa postojanje ustanove nužnog dijela, ali na različite načine shvata prirodu te ustanove, različito određuje krug lica koja imaju pravo na nužni dio i na različit način određuje veličinu nužnog dijela.

¹ Međunarodno nasljedno pravo predstavlja skup pravila kolizionog i materijalnog karaktera (bez obzira da li se radi o međunarodnim ili nacionalnim pravnim pravilima), ali ovdje se ne radi o nekom nadnacionalnom, internacionalnom pravu ili korpusu opšteobavezujućih pravila za sve ili većinu država, nego se radi o pravilima za rješavanje sukoba zakona u materiji nasljeđivanja sa elementom inostranosti (Garb & Wood, 2010; Ibdah, 2021). Zbog toga u uporednoj literaturi možemo pronaći jednostavniji naziv „sukob zakona” ili „sukob prava” (engl. *conflict of laws*) za ovu granu prava.

Forma testamenta predstavlja čest povod za već pomenutu pojavu postojanja više prava koja mogu da se primijene na konkretan slučaj. U trenutku raspravljanja o punovažnosti testamenta, države nastoje postaviti zahtjeve u pogledu oblika izjave posljednje volje određenog lica s ciljem obezbjeđenja autentičnosti. Takođe, postoji težnja za izbjegavanjem pretjerano strogih formalnih zahtjeva kako se ne bi stvarale neopravdane teškoće pri realizaciji volje ostavioca. Ovo su razlozi zbog kojih zakonodavci definisanju forme testamenta prilaze sa puno pažnje, te pokušavaju naći kompromis između zahtjeva za pravnom sigurnošću i zahtjeva za održavanjem testamenta (*in favorem testament*) (Varadi *et al.*, 2010, str. 338). U pogledu uzrasta za sastavljanje testamenta ne postoje ujednačena rješenja u svim zemljama. Neka prava izjednačavaju godine potrebne za sastavljanje testamenta sa godinama za sticanje opšte poslovne sposobnosti, dok je u drugim pravima ta granica niže postavljena (npr. 16, 15, 14, 12 godina).

Značajna specifičnost nasljeđivanja sa međunarodnim elementom u odnosu na nasljeđivanje bez inostranog elementa jeste česta primjena opštih instituta međunarodnog privatnog prava. Tako se, nerijetko, javlja situacija da na osnovu primjene kolizionih normi stranog mjerodavnog prava dođe do uzvraćanja na domaće pravo, odnosno upućivanja ili prepućivanja na prava trećih zemalja (*renvoi*). U ovoj oblasti često se javlja i problem pravne kvalifikacije (npr. da li će se na određeno raspolaganje lica za slučaj smrti primijeniti mjerodavno pravo za nasljedne ili ugovorne odnose). U praksi se često javlja i pitanje primjene instituta prethodnog pitanja (npr. mjerodavno pravo za nasljeđivanje predviđa da ostavioca nasljeđuju njegova supruga i djeca, ali se kao prethodno pitanje može javiti pitanje valjanosti braka i da li su djeca bračna ili vanbračna) (Pak, 1989, str. 787). Takođe, može se javiti potreba za primjenom opšteg instituta prilagođavanja (npr. na koji način će domaće pravo tretirati institut iz stranog mjerodavnog prava koji ne ono ne poznaje). Kod nasljeđivanja sa inostranim elementom može doći do primjene instituta javnog poretka i to u onim situacijama kada se želi otkloniti primjena stranog mjerodavnog prava čija dejstva očigledno vrijeđaju nacionalni pravni poredak (npr. ako strano mjerodavno pravo kao nasljednike isključuje žensku djecu, što kontrira Ustavu Bosne i Hercegovine, koji zabranjuje diskriminaciju po bilo kom osnovu, pa tako i polnom). Takođe, vodi se računa o primjeni instituta izigravanja zakona (*fraus legis*), odnosno o slučajevima ukoliko subjekt promijeni tačku vezivanja sa namjerom buduće primjene njemu podobnijeg prava. Razlike postoje i u pogledu pravila za isključenje iz nasljeđa, kao i po pitanju određivanja sistema nasljednih redova. O ovim ali i mnogim drugim pitanjima biće govora u nastavku teksta, a autori će posebnu pažnju posvetiti i pozitivnopravnoj regulativi u Bosni i Hercegovini.

ISTORIJSKO-PRAVNI RAZVOJ

Svaka pojava uslovljena je određenim društvenim i ekonomskim kretanjima, razvojem proizvodnih i drugih posredujućih društvenih odnosa, kao i razvojem tehnološke i naučne misli. Ni pravo, a međunarodno privatno pravo, nije izuzetak. Poznavanje određenih uslovljenosti društvenih odnosa pretpostavka je za razumijevanje njihove suštine, a samim tim i suštine pravnih pojava.

Prava lica da budu nasljednici, ili da se zaostavština određenih lica raspravlja u državama koje nisu države, sa kojima imaju određenu trajniju vezu dugo vremena nisu ni postojala (pojedinci ta prava nisu imali ni u sopstvenoj državi, npr. žene). Prava da lica budu subjekti nasljednopravnih odnosa nisu bila priznavana u robovlasničkim društvima. Naime, negacija tih prava bila je konzumirana u institutu *ius albanagii*, odnosno u pravu na konfiskaciju imovine stranaca od strane države u kojoj se ta imovina nalazila (Jezdić, 1972, str. 51). Razvojem pravnonaučne misli, a naročito teorije međunarodnog privatnog

prava, *ius albanagii* potpuno iščezava (Weiss, 2010, str. 349).²

Stranci u antičkom periodu nisu uživali nikakva prava na teritoriji pod kontrolom drugog suvereniteta. Na prostoru antičke Grčke, konkretno u Atini, stranac je morao biti pod zaštitom domaćeg državljanina (koji se nazivao proksenon) (Sajko, 1996, str. 10). Vremenom, grčki polisi (gradovi-države) počeli su zaključivati ugovore kako bi regulisali odnose između svojih građana. Ti ugovori su se uglavnom odnosili na pitanje odgovornosti za štetu nastalu iz obligacionopravnih odnosa, dok je domaće pravo imalo prednost u drugim privatnopravnim odnosima.

Poslije osvajanja Male Azije, Perzije, Mesopotamije i Egipta od strane Aleksandra Makedonskog dolazi do miješanja grčke sa drugim bliskoistočnim i sjevernoafričkim kulturama čime započinje razdoblje helenizma. U ovom periodu interesantno nam je posmatrati područje egipatske države na kome se primjenjivalo pravo kako antičkih grčkih polisa (za Grke), tako i Egipta (za Egipćane), i postojali su posebni „grčki“ i egipatski sudovi koji su primjenjivali to pravo. Dakle, uočavamo primjenu principa *lex personalis* za privatnopravne odnose, što je predstavljalo pozitivan pomak. Vremenom, razlike između ova dva prava se gube i dolazi do miješanja. Time se položaj Grka i Egipćana izjednačava.

Stranac u Starom Rimu nije imao nikakva prava (barem po *ius civile*) ukoliko ugovorom sa državom njegovog porijekla nije drugačije ugovoreno. Stranci u Rimu su se nazivali peregrinima i na njihove odnose se primjenjivalo njihovo pravo (po principu „svako se služi svojim zakonom“, *suis legibus uti*), a za rješavanje potencijalnih sporova bio je nadležan *praetor peregrinus*. Peregrinski pretor je, pored primjene prava stranaca, vremenom počeo stvarati posebna pravila koja su važila samo za strance i koja su spadala u oblast pod nazivom *ius gentium*. *Ius gentium* je pravo koje je uređivalo kako obligacione, tako i porodične i nasljednopravne odnose (Horvat, 1974, 22–23).

Velika seoba naroda dovela je do kraha Rimske države. Na području bivšeg Rimskog carstva naselilo se mnoštvo različitih naroda koji sa sobom donijeli svoja običajna pravila, odnosno običajno pravo. Tako se, npr. na području današnje sjeverne Italije primjenjivalo pravo langobarskog plemena kao opšte zemaljsko pravo, dok se bilo kakvo drugo pravo primjenjivalo samo izuzetno. Međutim, uticaj rimskog prava bio je toliki da su određeni instituti prodrli i u prava germanskih plemena. Time započinje primjena starog rimskog prava na Rimljane koji su živjeli na teritorijama germanskih država. Prethodno opisano pravno stanje Franci su opisali na sljedeći način: svako treba da živi po pravu svog plemena (Sajko, 1996: 11). Dakle, na npr. Alemane ili Sase koji su se našli na teritoriji Franačke primjenjuje se njihovo pravo (princip *lex personalis*).

Od XII vijeka pa nadalje, sve više prevladava shvatanje da se treba odustati od krutog pravila primjene isključivo domaćih pravnih pravila na sve pravne odnose. Značajan doprinos tome dale su škole statuta čiji su predstavnici isticali očigledno nepravilna rješenja koja su se pojavljivala u praksi. Npr. pripadnici italijanske škole statuta (Accursius, De Ubaldi, De Saxoferato) smatrali su da treba da se primjenjuju sljedeći principi: (1) *lex rei sitae* (pravo mjesta gdje se stvar nalazi), (2) *lex loci contractus* (pravo mjesta zaključenja ugovora) i (3) pravičnost (ako domaći statut sadrži očigledno nepovoljno rješenje, neće se primijeniti). Na sličnom stanovištu bila je i francuska škola statuta (Domoulin i d'Argentre). Naime, francuska teorija statuta iste dijeli na: (1) realne statute (koji se odnose na pitanja nekretnina i nasljednopravnih odnosa), (2) personalne statute (koji se odnose na pokretne stvari i na lica) i (3) mješovite (istovremeno se odnose i na lica i na stvari, a po prirodi se smatraju realnima). Kasnija teorija međunarodnog privatnog prava (holandsko-flamanska škola i druga novija učenja) smatraju da se za određene odnose treba primjenjivati pravo najbliže veze (Šaula, 2019, str. 22).

² Smatra se da je razvoj kapitalističkih proizvodnih odnosa uslovljen nestankom pojedinih arhaičnih pravnih instituta kao što je *ius albanagii*.

IZVORI MEĐUNARODNOG NASLJEDNOG PRAVA

Uopšteno, izvore prava, pa tako i nasljednog prava sa međunarodnim elementom možemo klasifikovati na različite načine. Tako prije svega razlikujemo materijalne (društvene snage koje su dovele do stvaranja određenih normi u određenom trenutku) i formalne (oblici u kojima se pravne norme izražavaju i gdje se one nalaze) izvore prava, a zatim i međunarodne, koji se donose na međunarodnom planu od strane više suvereniteta, i unutrašnje, koje donosi zakonodavac na nacionalnom nivou. Ova druga podjela je za naš rad daleko važnija.

U oblasti nasljeđivanja sa međunarodnim elementom postoji više bilateralnih i multilateralnih ugovora, konzularnih konvencija, izvora komunitarnog prava i konvencija o pravnoj pomoći. Dvije su multilateralne konvencije od naročitog značaja za ovu materiju: (1) Haška konvencija o mjerodavnom pravu za oblik testamentarnog raspolaganja iz 1961. godine i (2) Vašingtonska konvencija o jednoobraznom zakonu o obliku međunarodnog testameta iz 1973. godine. U nastavku će biti više govora o sadržini pomenutih konvencija.

Što se nacionalnih izvora tiče, ovo pitanje je isprva bilo regulisano zakonima koji uređuju oblast nasljeđivanja (na saveznom nivou, kada govorimo o bivšoj Jugoslaviji, npr. Zakonom o nasljeđivanju SFRJ iz 1955. godine, te bilateralnim sporazumima koje je Jugoslavija zaključila sa drugim državama) da bi, po donošenju amandmana na Ustav SFRJ iz 1971. godine, formalno prestala važnost tih kolizionih normi sve do donošenja Zakona o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima (u daljem tekstu: Zakon o međunarodnom privatnom pravu, ZMPP). Od ustavnih amandmana iz 1971. godine, nadležnost za uređivanje statusnih, porodičnih i nasljednopravnih odnosa prenesena je sa saveznog na nivo republika i pokrajina, koje su svoje zakone usaglasili za osnovnim zakonima na saveznom nivou, kao i međunarodnim ugovorima kojima je Jugoslavija pristupila (Živković, Stanivuković, 2006, str. 35–79). Nakon disolucije Jugoslavije i osamostaljivanja njenih federalnih jedinica, nije došlo do značajnijih promjena u ovoj oblasti. Bivše republike su naslijedile rješenja koja uređuju ovu oblast, te ih nisu ili su ih vrlo malo izmijenile (npr. pojedine države su donijele nove zakone o međunarodnom privatnom pravu, kao što su to Republika Srbija i Republika Hrvatska, ili su pristupile EU, kao Republika Slovenija, dok su neke zadržale stari ZMPP iz 1983. godine, kao što je to slučaj u Bosni i Hercegovini). U Bosni i Hercegovini primjenjuju se rješenja sadržana u Zakonu o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima (svaki entitet ima svoj zakon identičnog naziva i sadržine, kao i Distrikt Brčko) i zakonu ili zakonima o nasljeđivanju (na entitetskim nivoima i na nivou Distrikta).³

KONCEPCIJE O ODREĐIVANJU MJERODAVNOG PRAVA ZA NASLJEĐIVANJE

Pogledom na uporedno, odnosno komparativno pravo, možemo uočiti da postoje dva osnovna koncepta za određivanje mjerodavnog prava za nasljednopravne odnose: (1) koncept (sistem) jedinstvene zaostavštine (ostavine) i (2) koncept (sistem) podijeljene zaostavštine (ostavine).

Prvi, sistem ili koncept jedinstvene zaostavštine, odnosi se na to da li se prilikom raspravljanja zaostavštine primjenjuje jedno pravo na cjelokupnu zaostavštinu, nezavisno od toga da li se radi o nepokretnim ili pokretnim stvarima i nezavisno od toga da li se svi dijelovi zaostavštine nalaze na teritoriji jedne ili više država (Kostić-Mandić, 2017, str. 356). Pristalice ovog stanovišta se zalažu za primjenu personalnog prava ostavioca (*lex*

³ Zakon o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima, „Službeni list SFRJ“, br. 43/082 i 72/82 – 164, „Službeni list Republike Bosne i Hercegovine“, br. 2/92-5 i 13/94-189, „Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 21/92 i „Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, br. 53/10.

personalis). Kao glavni argument navode da je ostavilac centralna figura nasljeđivanja i da je sasvim logično da ćemo primijeniti pravo sa kojim je on u najbližoj vezi. Nasljednika može biti mnogo i oni mogu pripadati različitim državama, a zaostavština, upravo iz razloga mobilnosti savremenog čovjeka, može se nalaziti na teritoriji više suvereniteta. Bez obzira na to, pristalice sistema jedinstvene zaostavštine primat daju ostaviocu, jer nasljednopravni odnos ne možemo urediti činjenicama koje su vezane za nasljednike koji pripadaju različitim državama. Slično je i sa imovinom koja ulazi u zaostavštinu, jer ako bismo kao osnov za uređivanje ovog odnosa uzeli imovinu koja se nalazi na više suvereniteta, to bi dovelo do primjene više prava (po principu *lex rei sitae*), što je sa stanovišta teoretičara i zastupnika sistema jedinstvene zaostavštine apsolutno neprihvatljivo. S tim u vezi, kao odlučujuće tačke vezivanja uzimaju se: državljanstvo ostavioca, njegovo prebivalište ili boravište (*Ibid.*). Državljanstvo je tradicionalna tačka vezivanja koji je prihvatilo i komunitarno pravo u Uredbi o nasljeđivanju koja se primjenjuje u najvećem broju članica EU (o ovoj Uredbi i njenoj sadržini će biti više govora u zasebnom dijelu rada). Pristalice ovog shvatanja smatraju da se sistem jedinstvene zaostavštine može ispoštovati i primjenom principa *lex fori*, odnosno primjene prava suda. Međutim, primjena ovog principa može dovesti do povrede interesa međunarodne saradnje, tako da većina autora ipak daje primat primjeni personalnog prava ostavioca (Varadi *et al.*, 2010: 185). Koncept jedinstvene zaostavštine danas prihvataju, npr. Austrija, Italija, Burkina Faso, Rumunija, Turska i druge države. Zakonodavac/ci u Bosni i Hercegovini su prihvatili sistem jedinstvene zaostavštine, što znači da se u BiH primjenjuje personalno pravo ostavioca, bez obzira gdje se imovina koja čini zaostavštinu nalazi (Šaula, 2019, str. 170).

Drugi, sistem ili koncept podijeljene zaostavštine temelji se na primjeni različitih prava na različite dijelove zaostavštine. Zastupnici ovog shvatanja smatraju da se u pogledu nepokretnosti treba ispoštovati princip *lex rei sitae*, odnosno da se treba primijeniti pravo gdje se nepokretnost nalazi. U tom slučaju, ako ostavilac ima imovinu koja se nalazi na teritoriji više različitih država, primjenjivaće se pored njegovog personalnog prava (za pokretnu imovinu) i pravo države gdje se (nepokretna) imovina nalazi (Dutta, 2009, str. 556–561). Koncept podijeljene zaostavštine uglavnom je zastupljen u zemljama koje pripadaju anglo-saksonskoj, odnosno anglo-američkoj porodici prava (*common law*), kao npr. SAD, UK, Kanada (izuzev Kvebeka), Indija, Australija, novi Zeland i druge. Od zemalja koje pripadaju kontinentalnoj porodici prava (*civil law*), koncept podijeljene zaostavštine usvojile su: Francuska, Madagaskar, Rumunija, Belgija i druge.

U bivšoj Jugoslaviji koncept jedinstvene zaostavštine imao je značajnu prevagu. Međutim, postojali su i određeni izuzeci. Ukoliko suverene države kao subjekti međunarodnog javnog prava odluče svoje međusobne odnose urediti na drugačiji način (pa i odnose između svojih državljana), one to mogu učiniti potpisivanjem bilateralnog međunarodnog ugovora. U našoj pravnoj tradiciji to su ugovori zaključeni između Jugoslavije i Mongolije i Jugoslavije i SSSR-a, u kojima je prihvaćen koncept podijeljene zaostavštine. Pored ovog slučaja, odstupanje od koncepta jedinstvene zaostavštine postoji i kod pitanja zaostavštine bez nasljednika (*hereditas jacens*) (Pak, 1989, str. 788–789). Međutim, ovaj izuzetak opet vrijedi u slučajevima rješavanja odnosa između subjekata koji pripadaju određenim državama koje su potpisale odgovarajući međunarodni ugovor sa bivšom Jugoslavijom. Na primjer, u ugovorima sa bivšim SSSR-om, Mongolijom, bivšom Čehoslovačkom i Rumunijom stoji da će svu pokretnu i nepokretnu imovinu lica koji nema nasljednika naslijediti država državljanstva ostavioca. S druge strane, postoje i kombinovana rješenja. Primjerice, u međunarodnim ugovorima koje je Jugoslavija zaključila sa Bugarskom i Mađarskom navodi se da će se pokretne stvari ostavioca koji nema nasljednika naslijediti po principu *lex personalis*, a da će se na nepokretnosti primjenjivati pravo države na čijoj se teritoriji nepokretnost nalazi (Varadi *et al.*, 2010, str. 341).

NASLJEDNI STATUT U PRAVU BOSNE I HERCEGOVINE

ZMPP materiju nasljeđivanja sa elementom inostranosti reguliše u članovima 30. i 31. Naime, zakon se prije svega bavi pitanjem zakonskog nasljeđivanja za koje predviđa primjenu prava države čiji je ostavilac bio državljanin u vrijeme smrti. U slučaju da je ostavilac u vrijeme smrti bio bipatrid (polipatrid), odnosno da je bio državljanin dvije ili više država u trenutku smrti, primijenit ćemo pravila iz članova 11. i 12. ZMPP-a. Dakle, ako je lice državljanin Bosne i Hercegovine i ima državljanstvo neke druge države, u konkretnom slučaju. uzećemo da je državljanin samo Bosne i Hercegovine jer je to izričito predviđeno ZMPP (čl. 11, st. 1). Međutim, ako se radi o licu koje ima dva ili više stranih državljanstava, primijenit ćemo zakon države državljanstva ostavioca u kojoj je on imao prebivalište (čl. 11, st. 2, ZMPP). Od ovog pravila postoji izuzetak, a to je da ukoliko lice nema prebivalište ni u jednoj državi u kojoj ima državljanstvo, smatraće se da ima državljanstvo one države s kojom je u najtješnjoj vezi, a samim tim primijenit će se pravo te države (čl. 11, st. 3, ZMPP). Ukoliko se radi o licu bez državljanstva (apatrid) ili se državljanstvo ostavioca ne može utvrditi, kao mjerodavno pravo uzećemo pravo njegovog prebivališta (čl. 12, st. 1 ZMPP). Međutim, ako ostavilac nema prebivalište, ili se ono ne može utvrditi, kao mjerodavno pravo uzećemo pravo države u kojoj ima boravište (čl. 12, st. 2 ZMPP), ali ako lice nema boravište ili se njegovo boravište ne može utvrditi, primijenit će se pravo Bosne i Hercegovine, odnosno njenih entiteta ili Distrikta Brčko (princip *lex fori*) (čl. 12, st. 3, ZMPP).

Da bi došlo do nasljeđivanja, neophodno je da se ostvare određene pravne činjenice. Radi se o relevantnim činjenicama za nasljeđivanje koje predstavljaju pretpostavke da bi uopšte došlo do primjene nasljednopravnih pravila, odnosno da bi došlo do mogućnosti za raspravljanje zaostavštinom (Antić, 2007, str. 46). Već smo napomenuli da se radi o sljedećim pretpostavkama: (1) smrt ostavioca (delacija), (2) postojanje zaostavštine, (3) postojanje nasljednika i (4) osnov pozivanja na nasljeđe.

Osnovna pretpostavka koja mora biti ispunjena da bismo uopšte govorili o fenomenu nasljeđivanja jeste prestanak fizičkog lica/ostavioca, odnosno smrt fizičkog lica i proglašenje nestalog lica za umrlo, koje ima istovjetna pravna dejstva. U slučajevima proglašenja lica za umrlo nećemo primjenjivati pravo mjerodavno za nasljeđivanje (*lex causae*), bez obzira što su te činjenice od naročitog značaja za ta pravna pravila, nego pravo koje uređuje lični status lica (*lex personalis*) (Dika, Knežević, Stojanović, 1991, str. 102), odnosno u našem slučaju odredbe člana 16. ZMPP-a. Naš zakonodavac je, određujući jednu poveznicu (državljanstvo) za zakononsko nasljeđivanje, prihvatio koncept jedinstvene zaostavštine, prema kome se primjenjuje jedno pravo za cjelokupnu zaostavštinu bez obzira gdje se ona nalazi ili od kojih se stvari sastoji, kao i bez obzira koje je personalno pravo nasljednika (Šaula, 2019, str. 170). Pored delacije, značajno pitanje jeste postojanje imovine koja je pogodna za nasljeđivanje, odnosno postojanje zaostavštine. Ni u ovom slučaju nećemo primjenjivati *lex causae* za nasljednopravne odnose, nego pravo koje je mjerodavno za određeno imovinsko pravo (npr. pitanje ugovornih obaveza, vanugovornih odnosa, bračni imovinski režim i drugo). U pogledu sposobnosti za nasljeđivanje, odnosno kada cijenimo da li su određena lica sposobna da budu nasljednici, da li dostojna za nasljeđivanje kada pokušavamo odgovoriti na pitanje vezano za postojanje *nasciturusa* i druga, mišljenja su podijeljena. Tako jedan dio autora smatra da primjenjujemo kao mjerodavno pravo ono koje uređuje status fizičkih lica, dok drugi smatraju da se trebamo pridržavati prava koje uređuje nasljeđivanje (Eisner, 1956, str. 352–356; Dika *et al.*, 1991, str. 101–103). Mi smatramo da se prilikom ocjene da li je određeno lice sposobno ili dostojno biti nasljednikom, kao i da li vidimo postojanje *nasciturusa* ili ne, treba konsultovati pravo mjerodavno za nasljeđivanje, jer se najčešće ova pitanja uređuju zakonima o nasljeđivanju (ili posebnim dijelovima građanskih kodifikacija koje se tiču nasljednopravnih odnosa). Posljednja, ali

ništa manje važna, pretpostavka jeste osnov za pozivanje na nasljeđe. Ovu pretpostavku cijenimo prema *lex causae* za nasljeđivanje (utvrđujemo da li se radi o nasljeđivanju po osnovu zakona, testamenta ili drugih dopuštenih oblika raspolaganja za slučaj smrti). U slučaju zakonskog nasljeđivanja, osnov za nasljeđivanje jeste sami zakon. U zakonu se definiše ko su zakonski nasljednici, odnosno koja lica mogu biti pozvana na nasljeđe, koji su zakonski nasljedni redovi, ko pripada kojem nasljednom redu, veličina nasljednih dijelova, trenutak sticanja nasljeđa (da li po samom zakonu – *ipso iure* ili je potrebno da nasljednik izjavi da se prihvata nasljeđa), isključenje iz nasljeđa, odricanje nasljedstva, odnosi sunasljednika, odgovornost za ostaviočeve dugove, da li se radi o vakantnoj zaostavštini i drugo (*Ibid.*). U slučajevima nasljeđivanja sa elementom inostranosti primjenom mjerodavnog prava cijenimo da li postoji određena veza (i ako postoji, da li je ta veza valjana, odnosno podobna) između ostavioca i lica koje stiče status nasljednika. Tako, na primjer, cijenimo da li bračni supružnik, vanbračni partner, usvojenici mogu biti nasljednici i drugo. Međutim, pravo koje je mjerodavno jeste pravo kojim se uređuje veza između ostavioca i prethodno pobrojanih lica (Varadi *et al.*, 2010, str. 345–346).

Testament, kao jednostrani pravni akt *mortis causae*, putem kojeg ostavilac raspolaže svojom imovinom za slučaj smrti, mora zadovoljiti određene uslove da bi proizvodio pravno dejstvo. Te uslove dijelimo na: (1) uslove koji se tiču testamentarne sposobnosti, (2) materijalne uslove (uslovi u pogledu sadržine testamenta) i (3) formalne uslove (uslovi koji se tiču forme testamenta) (Momčilović, Živanović, 2000, str. 145–147).

Da bi testament proizvodio pravno dejstvo, lice koje ga je sastavilo mora imati aktivnu testamentarnu sposobnost. To je sasvim logično zbog toga što pravni poreci subjektima prava postavljaju određene subjektivne i objektivne uslove u pogledu pravne relevantnosti njihovih izjava volja (npr. sposobnost za rasuđivanje kao subjektivni ili određena starosna granica kao objektivni uslov) (Blagojević, Antić, 1986, str. 252–254). Prema odredbi sadržanoj u članu 30. stav 2. ZMPP-a, mjerodavno je *lex nationalis* testatora u trenutku sačinjavanja testamenta. Ovom kolizionom normom obuhvaćeno je i pitanje minimalne starosne granice za raspolaganje imovinom, odnosno sačinjavanje testamenta i sposobnost za rasuđivanje testatora. Ova pitanja nisu od malog značaja ako uzmemo u obzir da različita zakonodavstva na različit način određuju starosnu granicu za sačinjavanja posljednje pisane izjave volje i obim raspolaganja u zavisnosti od dobi. Tako je, primjerice, u nekim državama, kao što je Velika Britanija, ta granica uvezana sa granicom za sticanje opšte poslovne sposobnosti (dakle, 18 godina života), dok neka prava tu granicu postavljaju nešto niže (npr. 14, 15 ili 16 godina) ili je vezuju za određenu pravnu činjenicu (npr. sticanje poslovne sposobnosti prije punoljetstva). Francusko pravo, primjerice, ograničava obim raspolaganja imovinom za slučaj smrti prije punoljetstva, pa tako maloljetno lice starije od 16 godina može slobodno raspolagati samo sa polovinom svoje imovine, odnosno do polovine njene vrijednosti (Dika *et al.*, 1991, str. 103). Posebno osjetljivo pitanje jeste ono koje se odnosi na sposobnost za rasuđivanje. Naime, sudbina testamenta zavisice od vremena u kojem on sačinjen. To znači da će testament ostati valjan ako je u trenutku njegovog sačinjavanja testator po svom pravu (princip *lex personalis*) imao odgovarajuću sposobnost za raspolaganje imovinom za slučaj smrti. Promjena tačke vezivanja (npr. državljanstva) neće imati uticaja ako je raspolaganje učinjeno prije nastupanja te činjenice. Testamentarna sposobnost se postavlja kao pitanje i predstavlja ozbiljan kolizionni problem i u slučajevima kada dolazi do promjene sadržine ili opozivanje testamenta.

Drugi, materijalni uslovi jesu uslovi koji se tiču sadržine testamenta (pitanje slobode raspolaganja, ograničenje kruga lica pozvanih na nasljeđe, isključenje lica iz nasljeđa, pitanje uslova, roka ili naloga i slično). Naši ZMPP ne pravi razliku između osnova pozivanja na nasljeđe, te s tim u vezi, primjenjujemo opšte pravilo sadržano u članu 30. stavu 1. ZMPP-a, odnosno primjenjujemo pravo države čiji je testator bio državljanin u trenutku smrti (Šaula, 2019, str. 170). Međutim, u praksi se zna desiti situacija da testator ima dva

ili čak više državljanstava. U tom slučaju ćemo primijeniti pravila sadržana i članovima 11. i 12. ZMPP-a.

Moderno međunarodno privatno pravo teži promociji principa *in favorem testament*, odnosno teži postaviti više alternativno određenih mjerodavnih prava kojima se cijene formalni uslovi kako bi testament ostao na snazi. Smatra se da je ovo razumno rješenje, shodno tome da različiti pravni sistemi postavljaju mnoštvo različitih uslova po kojima se cijeni vjerodostojnost date izjave. S druge strane, u praksi može doći do izrazito nepravednih rješenja ako testament ne ispunjava uslove barem jednog prava sa kojim je testator u vezi. Naše pravo sadrži rješenje iz bivše države koje je bilo inspirisano Haškom konvencijom o mjerodavnom pravu za oblik testamentarnih raspolaganja iz 1961. godine. Jugoslavija je ratifikovala ovu Konvenciju godinu dana poslije, a stupila je na snagu 1964. godine kada ju je ratifikovao dovoljan broj država. Značajna karakteristika ove Konvencije je to što se ona primjenjuje bez obzira na reciprocitet, što znači da se Konvencija primjenjuje kao mjerodavno pravo i pravu država koje nisu potpisnice. Prema tome, ova Konvencija je postala dio opšteg kolizionog prava Jugoslavije, a danas je dio opšteg kolizionog prava Bosne i Hercegovine. Po stupanju Konvencije na snagu prestaju važiti sva pravila koja se poklapaju sa rješenjima iz Konvencije, izuzev onih koji predviđaju da će testament ostati na snazi ako je sačinjen u obliku koji je propisan u nekom od prava koje se ne nalaze među pravima koja alternativno propisuje Konvencija (Varadi *et al.* 2010, str. 347). Pored toga, prema članu 3. Konvencije, zakonodavci država mogu proširiti listu prava po kojima će se alternativno cijeliti forma testamenta. Naše pravo sadrži samo jednu odredbu koju ne propisuje Konvencija, a to je *lex fori*, odnosno primjena našeg domaćeg prava. Konvencija maksimalno promovise princip *in favorem testament*, što se vidi u dugoj listi alternativno određenih prava. Pored toga, Konvencija precizira koje će državljanstvo biti relevantno ukoliko ostavilac ima dva ili više državljanstva. Po rješenju sadržanom u Konvenciji, relevantno je državljanstvo koje je testator imao u trenutku sačinjavanja testamenta i u trenutku smrti (što opet ide u prilog opstanku testamenta). Konvencija ukratko govori i o opozivu testamenta, te koja su to pitanja obuhvaćena u kategoriji pod nazivom „forma (oblik) testamenta“ (Matić, 1982, str. 82–83).

Prema članu 31. ZMPP-a, alternativno su određena mjerodavna prava po kojima će se cijeliti punovažnost forme (oblika) testamenta:

1. *Lex loci actus*: pravo mjesta gdje je testament sačinjen (pravo države na čijoj je teritoriji testament sastavljen);
2. *Lex patriae (lex nationalis)*: pravo države čiji je državljanin bio ostavilac u trenutku sastavljanja testamenta ili u trenutku smrti;
3. *Lex domicilia*: pravo države u kojoj je ostavilac imao prebivalište (bilo u vrijeme sastavljanja testamenta, bilo u vrijeme smrti);
4. *Lex residentiae*: pravo države u kojoj je ostavilac imao boravište (bilo u vrijeme sastavljanja testamenta, bilo u vrijeme smrti);
5. *Lex fori*: pravo Bosne i Hercegovine (entiteta i Distrikta Brčko);
6. *Lex rei sitae*: za nekretnine pravo mjesta gdje se nekretnina nalazi (kompromis između *common law* i *civil law* sistema, primjenjuje se izuzetno jer narušava koncept jedinstvene zaostavštine).

Ovo posljednje (6) alternativno postavljeno pravo predstavlja određeno prihvatanje principa podijeljene zaostavštine, jer se primjenjuje pravo države na čijem se teritoriju nalazi nepokretnost. Time se može doći do situacije da se prema pravu gdje se nepokretnost nalazi testament može smatrati punovažnim, a prema ostalim alternativno postavljenim pravima ne. Drugim riječima, testament će važiti samo u odnosu na određenu nepokretnost, ali ne i za ostatak zaostavštine određene testamentom, dok je situacija prema ostalim pravilima oprečna. Pored toga, možemo zaključiti da je Konvencija odredila širok krug alternative (plus rješenje našeg domaćeg prava), te će testament biti punovažan ako

je punovažan samo po jednom od alternativno postavljenih prava.

Pored Haške konvencije, bivša SFRJ je ratifikovala i Vašingtonsku konvenciju o jednoobraznom zakonu o obliku međunarodnog testamenta iz 1973. godine i time preuzela obavezu da svoje interno zakonodavstvo usaglasi sa rješenjima iz Konvencije, odnosno da u svoj pravni sistem uvede rješenje iz Vašingtonskog jednoobraznog zakona. S tim u vezi, ako testament zadovoljava zahtjeve iz navedenog dokumenta smatraće se formalno valjanim u svim državama ugovornicama, bez obzira na to gdje je sastavljen (Šaula, 2019, str. 172). U skladu sa Konvencijom, pod *međunarodnim testamentom* smatra se testament lica koji nije državljanin države na čijoj je teritoriji sačinjen testament, ili mu je prebivalište u inostranstvu ili se imovina koja ulazi u sastav zaostavštine nalazi u inostranstvu, ili njegovi nasljednici nisu državljani države na čijoj je teritoriji testament sačinjen ili imaju prebivalište u inostranstvu, ili je sam testament sačinjen u inostranstvu ili je međunarodni element izražen u nekom drugom obliku. Dakle, međunarodni testament je punovažan u pogledu oblika bez obzira na mjesto gdje je sastavljen, gdje se imovina nalazi i bez obzira na državljanstvo, prebivalište ili boravište testatora, sve dok je sastavljen u skladu sa Jednoobraznim zakonom (Marković, 1981, str. 252). Ovo ukazuje na univerzalni karakter ove forme testamenta. Što se prirode međunarodnog testamenta tiče, ona se ogleda u sljedećem: (1) međunarodni testament je dobio naziv po svojoj formi, a ne po nužnosti postojanja međunarodnog elementa, (2) on je univerzalan (testament je unutrašnjeg prava i istovremeno međunarodni testament) i smanjuje potrebu za iznalaženjem mjerodavnog prava (što je njegova najznačajnija prednost), (3) njegovo unutrašnje dejstvo je apsolutno, dok je njegovo međunarodno dejstvo eventualno (za međunarodnog dejstvo ovog oblika testamenta nije neophodno da element inostranosti postoji u trenutku sačinjavanja testamenta, no se može javiti i nakon toga) i (4) upotreba međunarodnog testamenta nije obligatorna, to je samo mogućnost (testator se može slobodno odlučiti i za neku drugu formu testament, ali postoji opasnost da on ne proizvede dejstvo u nekoj drugoj državi) (*Ibid.*, 252–254).

Međunarodni testament treba biti sačinjen u pisanom obliku, što je kategorično određeno članom 3, stavom 1 Jednoobraznog zakona.⁴ Dakle, forma međunarodnog testamenta je solemnitetska, odnosno bez pismene forme nema ni međunarodnog testamenta (naravno, u teoriji možemo postaviti pitanje da li postoji usmeni međunarodni testament, u principu usmeni međunarodni testament ne postoji, bez obzira da li su ispunjeni uslovi i da li su ostvarene okolnosti predviđene nacionalnim zakonima). Testament može biti sačinjen na bilo kojem jeziku, može biti napisan rukom ili upotrebom nekog mehaničkog sredstva (npr. računar ili pisaća mašina). Ono što je važno jeste to da ga testator mora svojom rukom potpisati (Šaula, 2019, str. 172).

U vezi sa sastavljanjem međunarodnog testamenta, nužno je učešće ovlaštenog lica za sastavljanje testamenta. Svaka država ugovornica Konvencije je u obavezi u roku od šest mjeseci od dana stupanja na snagu Konvencije imenovati ovlašteno lice za postupanje u vezi sa pravljjenjem međunarodnog testamenta. Država ugovornica mora odrediti lice nadležno za učešće u sastavljanju međunarodnog testamenta unutar njene teritorije, a može za to ovlastiti i pripadnike diplomatsko-konzularne mreže, naravno ukoliko se država prijema tome ne protivi (član 2. Konvencije). Svojestvo lica ovlaštenog za učešće u sačinjavanju međunarodnog testamenta priznaje se i na teritorijama drugih država ugovornica (član III Konvencije). Funkcija ovlaštenog lica se sastoji u sljedećem: (1) primanje izjave testatora da je testament njegov i da je upoznat sa njegovom sadržinom, (2) da u njegovom prisustvu testator potpiše testament, (3) da se on potpiše na testament, (4) da stavi datum na testament, (5) da izda testatoru potvrdu o međunarodnom testamentu (ova isprava

⁴ Trebamo napomenuti da je Jednoobrazni zakon o obliku međunarodnog testamenta (u daljem tekstu: JZ) prilog uz Konvenciju.

potvrđuje da su ispunjene sve formalnosti koje traži Jednoobrazni zakon). Kao ovlaštena lica, prema našem pravu, pojavljuju se: (1) sudija osnovnog/opštinskog suda, (2) notar, (3) konzularni, odnosno diplomatski predstavnik (Bosne i Hercegovine) koji vrše konzularne poslove i (4) zapovjednik broad (Gavella, 1986, str. 167–170).

U pogledu sastavljanja međunarodnog testamenta postoje tri osnovna pravila: (1) testament mora biti sastavljen u pismenom obliku, (2) testator ne mora vlastoručno napisati testament i (3) testament može biti napisan na bilo kojem jeziku, a ne samo na jeziku koji testator poznaje (na njemu je izbor na kojem će jeziku izraziti svoju posljednju volju). Testator u prisustvu ovlaštenog lica i dva svjedoka mora dati izjavu da je: (1) testament njegova poslednja volja i (2) da je upoznat sa njegovom sadržinom. Izjava testatora mora biti data lično, usmeno i na službenom jeziku ovlaštenog lica. Kao što smo već napomenuli, izjavi testatora moraju prisustvovati dva svjedoka i ovlašteno lice, koji toj izjavi moraju prisustvovati istovremeno. Prisustvo svjedoka je bitno jer povreda ovog zahtjeva vodi ka ništavosti testamenta. Uslove koje svjedoci moraju ispunjavati države ugovornice određuju svojim unutrašnjim propisima. Isto važi i za tumače. Međutim, važno je napomenuti da svojstvo stranca ne predstavlja smetnju da neko bude svjedok međunarodnom testamentu, naravno sve dok ispunjava druge uslove propisane unutrašnjim pravom (član V Konvencije).

Pored testatora, na međunarodni testament se potpisuju i svjedoci, kao i ovlašteno lice (član 5. stav 3 Konvencije). Oni to treba da učine ispod potpisa testatora, a to čine prvo svjedoci, pa tek onda ovlašteno lice. Potpisi testatora, svjedoka ili ovlaštenog lica oslobođeni su svake ovjere ili slične formalnosti (član VI Konvencije). Svaki list međunarodnog testamenta može biti obilježen brojem (član 6. stav 2 JZ). Međunarodni testament mora na sebi imati datum. Datum upisuje ovlašteno lice i to čini na kraju testamenta, a sam datum je bitan element forme međunarodnog testamenta (član 7. stav 2 JZ). Naposljetku, ovlašteno lice izdaje potvrdu testatoru, propisanog sadržaja, kojom se potvrđuje da su ispoštovane sve formalnosti sadržane u Konvenciji. Sadržinu potvrde propisuje Jednoobrazni zakon i ona sadrži: (1) ime, adresu i zvanje lica ovlaštenog za postupanje, (2) ime, adresu, datum i mjesto rođenja testatora, (3) ime, adresu, datum i mjesto rođenja svjedoka, (4) izjavu testatora da je priloženo pismeno njegov testament i da je upoznat sa njegovom sadržinom i (5) izjavu ovlaštenog lica da je testator u njegovo prisustvu i u prisustvu svjedoka potpisao ili priznao i potvrdio već stavljeni potpis za svoj, odnosno da je ovlastio drugo lice da ga potpiše, (6) izjavu ovlaštenog lica da su on i svjedoci potpisali testament, (7) izjavu testatora u pogledu čuvanja testamenta, (8) mjesto, datum, potpis testatora, svjedoka i ovlaštenog lica i pečat (član 10. JZ). Ova potvrda proizvodi pravno dejstvo na teritoriji svake države članice Konvencije (član IV Konvencije).

U pogledu čuvanja međunarodnog testamenta, Konvencija sadrži dva pravila. Prvo, čuvanje međunarodnog testamenta se reguliše zakonom prema kojem je ovlašteno lice određeno (član VII Konvencije). Naime, radi se o domaćem zakonu svake države ugovornice. Drugo, ovlašteno lice je dužno da, ako ne postoji propis koji uređuje imperativnim normama čuvanje testamenta, upita testatora da li želi da da izjavu za čuvanje testamenta. U tom slučaju, i na izričit zahtjev testatora, određuje se mjesto gdje će se čuvati testament, što će se pribilježiti i u potvrdi koji izdaje ovlašteno lice (član 8. JZ).

Međunarodni testament podliježe redovnim propisima o opozivanju testamenta (član 14. JZ). Ovu su odredbu preuzeli zakoni republika i pokrajina u SFRJ, a istu i sadrže i današnji zakoni o nasljeđivanju u Bosni i Hercegovini. U suštini, ovo znači da se opozivanje međunarodnog testamenta reguliše internim pravom svake države ugovornice i tom pogledu važe opšta pravila o opozivanju drugih oblika testamenta u unutrašnjem pravu (Marković, 1981, str. 260).

Tumačenje međunarodnog testamenta je nešto drugačije u odnosu na tumačenje ostalih oblika testamenata. U vezi sa tim, tumač međunarodnog testamenta treba naročito

voditi računa o njegovom međunarodnom obilježju i o potrebi njegovog jednoobraznog tumačenja (član 15. JZ).

Kako je Bosna i Hercegovina složena država koja sadrži dvije federalne jedinice – entitete: Federaciju BiH i Republiku Srpsku, kao i jednu jedinicu lokalne samouprave sa posebnim statusom – Brčko Distrikt BiH, postoji određena podjela nadležnosti u pogledu regulacije privatnog prava. Tako se pitanje nasljednopravnih odnosa reguliše na nivou entiteta, odnosno Distrikta. S tim u vezi, u Bosni i Hercegovini postoje tri zakona o nasljeđivanju koji regulišu materiju međunarodnog testameta na gotovo identičan način: Zakon o nasljeđivanju Federacije BiH (čl. 82–102), Zakon o nasljeđivanju Republike Srpske (čl. 83–98) i Zakon o nasljeđivanju Brčko Distrikta BiH (čl. 86–102).

NOVE TENDENCIJE U RAZVOJU MEĐUNARODNOG NASLJEDNOG PRAVA

Posljednjih decenija dolazi do porasta kretanja ljudi svih društvenih i starosnih grupa. Dešava se da mnogo putnika, migranata i drugih stiče pokretnu i nepokretnu imovinu u državama gdje idu na godišnji odmor, rade, školuju se i slično. Ovome su naročito doprinijele evropske integracije i stvaranje zajedničkih tržišta i različitih unija (i to ne samo na prostoru Evrope, nego i drugih kontinenata). To dovodi do toga da se lica zaposle u državama iz kojih ne potiču.

U uslovima takvih društvenih kretanja, nerijetko se dešava da lica, nakon svoje smrti, ostave imovinu u više različitih zemalja. Upravo iz tog razloga, mnoge države su se odlučile na pokušaj stvaranja uniformnog nasljednog prava koje će važiti u svim ili većini država svijeta. Naročiti značaj za stvaranje takvog korpusa pravila ima rad Haške konferencije za međunarodno privatno pravo. Naime, pod okriljem ove organizacije pripremljen je nacrt Konvencije o mjerodavnom pravu za nasljeđivanje imovine umrlih lica (*Convention of 1 August 1989 on the Law Applicable to Succession to the Estates of Deceased Persons*). Ova konvencija još uvijek nije stupila na snagu, a potpisale su je Švajcarska, Argentina i Luksemburg (Šaula, 2019, str. 174).

Osnovna karakteristika ove Konvencije je to da se bazira na principu jedinstvene zaostavštine i uvodi jedan objektivni vezni faktor prema kojem se vrši izbor mjerodavnog prava za cjelokupnu zaostavštinu. Konvencija predviđa da je za nasljeđivanje mjerodavno pravo države u kojoj je ostavilac imao svoje redovno boravište u vrijeme smrti, pod uslovom da je istovremeno bio državljanin te države. Ako ostavilac nije državljanin date države, primijeniće se pravo mjesta njegovog redovnog boravišta, pod uslovom da je u tom mjestu boravio najmanje pet godina prije svoje smrti (tzv. klauzula za bijeg, engl. *escape clause*) (Šaula, 2003, str. 102–113). Kao primjer možemo uzeti situaciju da je ostavilac u vrijeme smrti bio državljanin Francuske, ali je osam godina prije svoje smrti redovno boravio u Belgiji. Tako će se, u slučaju raspravljanja njegove zaostavštine, prema Konvenciji, uzeti pravo Belgije. Međutim, ako je ostavilac u Belgiji samo radio, a centar njegovog života se nalazio u Francuskoj (npr. tu mu je porodica, djeca se školuju, veći dio imovine), možemo zaključiti da je rješenje po kome primjenjujemo belgijsko pravo neodgovarajuće, te bi trebalo primijeniti pravo države sa kojom je on u tješnjoj vezi, odnosno, u ovom slučaju, pravo Francuske, što je izuzetak od osnovnog pravila sadržanog u Konvenciji. Ali ako je ostavilac samo u bližoj vezi sa Francuskom, a npr. državljanin je Brazila, primijeniće se belgijsko pravo. Od ovog pravila postoji još jedan izuzetak, a to je, ako je ostavilac u trenutku smrti bio u bližoj vezi sa državom državljanstva (odnosno sa Brazilom), primijeniće se to pravo, prema članu 3, stavu 3 Konvencije.

Konvencija predviđa jedno neortodoksno rješenje koje se odnosi na autonomiju volje ostavioca, odnosno koje derogira do sada propisivane imperativne norme. Tako se u članu 5. Konvencije predviđa da ostavilac može odrediti pravo koje će regulisati njegovu cjelo-

kupnu zaostavštinu. Ostavilac tako može odrediti da se njegova zaostavština raspravlja po pravu njegovog državljanstva u trenutku raspolaganja ili u trenutku smrti ili po pravu redovnog boravišta u trenutku raspolaganja ili u trenutku smrti.

Konvencija ostavlja mogućnost da ostavilac odredi dva ili više različitih prava koja će regulisati pojedine dijelove njegove zaostavštine. Naravno, Konvencija je kao ograničenje ovog „rascjepkavanja prava“ postavila jedno ograničenje. To ograničenje predstavljaju imperativne norme prava države koje je mjerodavno prema prethodno pomenutom principu. Izjava ostavioca treba da bude precizna i izričita kako ne bi došlo do određenih poteškoća oko utvrđivanja stvarne volje ostavioca, a samim tim i mjerodavnog prava. Međutim, ukoliko ipak dođe do određenih poteškoća, nejasnoća ili nepreciznosti, koje mogu dovesti do pitanja stvarne volje ostavioca, primijenije se osnovno pravilo za nasljeđivanje sa međunarodnim elementom sadržano u Konvenciji, a o čemu je već bilo govora.

Konvencija predviđa mogućnost sklapanja nasljednopravnih ugovora (što znači da sadrži i supstancijalne, pored kolizionih normi), koji se na taj način klasifikuju kao nasljednopravna pitanja na koja se primjenjuje Konvencija. Nasljednopravni ugovori o nasljeđivanju predstavljaju institut koji je nepoznat u većini svjetskih prava, a neka ga prava čak i izričito zabranjuju, kao što je slučaj u nasljednom pravu Republike Srpske. Zato je ostavljena mogućnost državama koje žele pristupati ovoj Konvenciji da istaknu određene rezerve. Pored toga, u teoriji ne postoji konsenzus da li ugovori nasljednog prava pripadaju oblasti nasljednog, statusnog ili obligacionog prava, pa samim tim ne postoji ni unifikovano ili, barem, većinski prihvaćeno shvatanje koja se pravna pravila u konkretnom slučaju imaju primijeniti. U kontekstu Bosne i Hercegovine, ovo pitanje zavisi od prebivališta ostavioca, odnosno zavisi da li ima prebivalište na teritoriji Federacije BiH, Republike Srpske ili Brčko Distrikta, shodno tome da ZoN RS ne poznaje nasljedne ugovore, dok ih ZoN FBiH i ZoN BDBiH poznaju, ali ih reguliše veoma restriktivno.

Važno je napomenuti da ova Konvencija uvodi i ograničenu mogućnost izbora mjerodavnog prava i mogućnost sklapanja ugovora o nasljeđivanju (naravno, u pravima u kojima su takvi ugovori dopušteni) (Šaula, 2019, str. 176). Iz polja primjene Konvencije isključena su pitanja forme testamenta, testamentarne sposobnosti, bračnoimovinski režimi i nasljednopravni poslovi *inter vivos* (*Ibid.*, str. 175). Pravo koje je konvencijom određeno, primjenjuje se bez obzira na to da li se radi o pravu države ugovornice, što znači da Konvencija ima univerzalno polje primjene. Ova Konvencija predstavlja kompilaciju različitih kompromisnih rješenja iz mnoštva različitih pravnih sistema.

Na nivou Evropske unije od 2012. postoje jedinstvena kolizionna pravila. Organi Unije su te godine donijeli Uredbu br. 650/2012 o nadležnosti, mjerodavnom pravu, priznanju i izvršenju odluka i javnih isprava u oblasti nasljeđivanja i uspostavljanje Evropske potvrde o nasljeđivanju (u daljem tekstu: Uredba Rim IV). Ona je, dakle, usvojena 2012. godine, a njena primjena je počela 2015. godine. Ovaj izvor sekundarnog zakonodavstva EU vrijedi za većinu država članica (izuzev Danske i Irske, gdje se ne primjenjuje) (Mandić-Kostić, 2017, str. 361).

Uredba Rim IV uređuje oblast zakonskog i testamentarnog nasljeđivanja, a sadrži i odredbe koje se odnose na nasljednopravne ugovore. Ona detaljno reguliše ne samo mjerodavno pravo nego i druga značajna pitanja u vezi sa prenosom imovine, prava i obaveza u slučaju smrti (npr. nadležnost, priznanje i izvršenje odluka i drugo). Kako ne bi došlo do određenih zabuna, Uredba iz polja svoje primjene isključuje sva ona pitanja koja ne spadaju u nasljeđivanje u užem smislu, daje definicije određenih pojmova i precizira polje primjene mjerodavnog prava (čl. 1, 3. i 23. Uredbe). Pisci ovog pravnog akta opredijelili su se da redovno (uobičajeno) boravište ostavioca u vrijeme smrti bude osnovno rješenje kako za nadležnost, tako i za mjerodavno pravo. Time se želi postići puna realizacija jedne od temeljnih sloboda EU, a to je sloboda kretanja, zaposlenja i slobodnog nastanjivanja. Time se u slučaju nasljeđivanja sa međunarodnim elementom primjenjuje pravo mjesta gdje se

nalazi centar svih životnih i radnih aktivnosti ostavioca, koji se smatraju izražajem principa najbliže veze (Šaula, 2019, str. 117). Dakle, kao osnovnu tačku vezivanja Uredba Rim IV uzima posljednje redovno boravište ostavioca⁵, čime zauzima prilično liberalan stav po tom pitanju. Pored toga, Uredba predviđa mogućnost ograničene kolizionopravne autonomije volje. Odredbe Uredbe Rim IV imaju univerzalan karakter, što će reći da se primjenjuju bez obzira da li je država u kojoj se primjenjuju članica ili ne (član 20. Uredbe). To implicira da članica Evropske unije primjenjuje pravo čak i ako se radi o državi koja nije članica, pod uslovom da je sukladno Uredbi relevantno. Na primjer, relevantno pravo je pravo Bosne i Hercegovine, dok odluku donosi sud u Hrvatskoj. Taj sud je obavezan primijeniti jedan od zakona o nasljeđivanju Bosne i Hercegovine. Međutim, iz formulacije rečenice u radu proizlazi da bi čak i sud Bosne i Hercegovine bio obavezan primijeniti Uredbu. Uredba prihvata koncept jedinstvene zaostavštine, pa se mjerodavno pravo posljednjeg redovnog boravišta ostavioca primjenjuje na sve dijelove njegove zaostavštine. Pored ovog opšteg pravila, Uredba sadrži i posebna pravila vezana za komorijente i za zaostavštinu bez nasljednika. Uredba, u svom članu 23, detaljno navodi opseg primjene (od pitanja mjesta i vremena otvaranja nasljeđa, preko nasljednih redova, legada, isključenja iz nasljeđa, pa do uračunavanja nasljednih dijelova i podjele nasljeđa).

Kao što smo već napomenuli, Uredba zauzima donekle liberalan stav po pitanju autonomije volje ostavioca, te dopušta da on sam, pod određenim ograničenjima, odredi mjerodavno pravo. U tom smislu, ostavilac može da izabere između: (1) prava države čiji je državljanin u vrijeme izbora prava i (2) prava države državljanstva u vrijeme smrti. Ako je ostavilac bipatrid ili polipatrid, može izabrati bilo koje od prava država čije državljanstvo ima u vrijeme izbora prava ili u vrijeme smrti (Kostić-Mandić, 2017, str. 363). Izbor prava može biti izričit ili prešutan. Ako je izbor prava izričit, on mora biti učinjen u formi predviđenoj za raspolaganje imovinom za slučaj smrti (npr. testament), dok prešutan izbor prava proizilazi iz odredaba takvog raspolaganja (npr. ostavilac je u testamentu koristio termine i izraze koji su specifični za jedno određeno zakonodavstvo). Postojanje i materijalna punovažnost samog čina izbora prava cijeniti će se prema izabranom pravu, a valjanost testamenta po opštim pravilima (pravu redovnog boravišta ili po pravu državljanstva, ako je načinjen izbor i slično).

Uredba Rim IV predviđa koja se pitanja istražuju prilikom pravne valjanost testamenta. Tako se u članu 26. Uredbe navodi: testamentarna sposobnost, posebni razlozi koji zabranjuju ostaviocu raspolaganje u korist određenih lica, dopustivost zastupanja, tumačenje raspolaganja, mane volje (prevara, prisila, zabluda) i ostala pitanja koja se odnose na pristanak ili namjeru lica koje raspolaze. Uredba sadrži i neke opšte institute međunarodnog privatnog prava, kao što su uzvraćanje i prepućivanje (*renvoi*), norme neposredne primjene, opštu klauzulu odstupanja, javni poredak, prilagođavanje i drugo (Kostić-Mandić, 2011, str. 23).

Opšta nadležnost sudova država članica EU, po Uredbi, utvrđuje se na osnovu redovnog boravišta ostavioca u vrijeme smrti i važi za cjelokupnu zaostavštinu (član 4. Uredbe). Osnovno pravilo za zasnivanje posebne nadležnosti za raspravljavanje zaostavštine u cijelosti je mjesto nalaženja imovine u državi članici (član 10 Uredbe). Shodno tome da je jedan od osnovnih ciljeva Uredbe podvrgavanje cjelokupne zaostavštine nadležnosti suda redovnog (uobičajenog) boravišta i primjeni prava redovnog boravišta ostavioca za vrijeme smrti, to se reflektuje i na sporazum o izboru nadležnosti (čl. 5, 7. i 9. Uredbe). Naime, predviđa se da sporazumni izbor nadležnosti suda ili sudova države članice može imati karakter isključive nadležnosti kada se stranke koje su izabrale mjerodavno pravo te iste zemlje tako

⁵ Uredba ne sadrži određenje pojma posljednjeg redovnog boravište, ali više odredaba Preambule ukazuju na pobliže određivanje ove činjenice i olakšavaju primjenu Uredbe. Ukoliko se ukaže potreba za dodatnim pojašnjenjima ili tumačenjima Uredbe, u skladu sa članom 267. Ugovora o funkcionisanju EU, za to će biti nadležan Evropski sud pravde.

dogovore. Autori smatraju da je ovdje forma bitan element punovažnosti sporazuma (Mandić-Kostić, 2017, str. 365). Uticaj sporazumijevanja oko izbora nadležnosti ima, ogleda se i u zadržavanju nadležnosti suda čije je pravo izabrano kao mjerodavno u slučaju da se stranka koja nije učestvovala u sporazumu o izboru suda upusti u postupak bez isticanja prigovora nenadležnosti (*Ibid.*, str. 356–366). Posebnu novinu predstavlja i mogućnost da se na zahtjev stranke sud opšte ili posebne nadležnosti može proglasiti nenadležnim ako procjeni da će sudovi čije je pravo izabrano kao mjerodavno bolje odlučiti o nasljeđivanju na osnovu činjenica kao što su redovno boravište ostavioca ili mjesto nalaženja stvari (član 6 Uredbe). Članom 11. Uredbe predviđena je i mogućnost zasnivanja izuzetne nadležnosti (*forum necessitates*). Značajnu pažnju Uredba posvećuje i pitanjima pokretanja postupka, litipendencije, ispitivanju nadležnosti, povezanim postupcima, privremenim mjerama i provjeri dopuštenosti (*Ibid.*, str. 366).

Posebno poglavlje (IV) posvećeno je priznanju i izvršenju sudskih odluka i odluka drugih organa. Osnovno pravilo Uredbe je da se odluke donesene u jednoj državi članici EU automatski priznaju i u drugoj državi članici bez nekog posebnog postupka. Međutim, članom 40, Uredba predviđa i slučajeve kada je moguće odbiti priznanje. Ti slučajevi su: (1) javni poredak, (2) povreda prava odbrane, (3) ako je odluka nespojiva sa sudskom odlukom donesenom između istih stranaka u državi članici u kojoj se odluka treba priznati i ako je odluka nespojiva sa ranije donijetom sudskom odlukom u drugoj državi članici ili trećoj državi između istih stranaka u sporu o istom zahtjevu, (4) ukoliko ranije odluka ispunjava pretpostavke za priznanje u državi članici u kojoj se priznanje traži. Naredno, V poglavlje, odnosi se na priznanje i izvršenje javnih isprava. Naime, članom 59. Uredbe predviđa se da će se javne isprave sastavljene u jednoj državi članici priznati i u drugim državama članicama, osim ako je njihova punovažnost osporena u državi članici porijekla i ako priznanje nije očigledno protivno javnom poretku države članice u kojoj se priznanje traži.

Najznačajnija novina koju Uredba Rim IV uvodi jeste evropska potvrda o nasljeđivanju (u daljem tekstu: EPN) (poglavlje VI Uredbe). Precizira se da EPN predstavlja dokaz o položaju nasljednika ili legatara, kao i ovlaštenjima izvršioca testamenta ili trećeg lica kao administrator (član 63. Uredbe). Međutim, primjena EPN-a nije obavezna (član 62. Uredbe). Naposljetku, EPN proizvodi pravno dejstvo u svim državama članicama i ne zahtijeva se poseban postupak priznanja (u tom slučaju bi se moglo postaviti pitanje svrhe Uredbe), dok bi se u Bosni i Hercegovini priznanje moralo izvršiti.

ZAKLJUČCI

Velike migracije ljudi i značaj međunarodnog prometa roba i novca čini određivanje mjerodavnog prava za nasljedne odnose jednom od kompleksnijih oblasti međunarodnog privatnog prava. Složenost ove materije ispoljava se i kroz činjenicu da države na različit način regulišu sukob zakona i sukob nadležnosti, polazeći od principa jedinstvene ili podijeljene zaostavštine. Nasljedno pravo prošlo je istorijski kroz različite faze, te je u različitim državama bilo različito regulisano, a taj problem se najviše ogledao u situacijama rješavanja ovih odnosa sa međunarodnim elementom. U pogledu izvora međunarodnog nasljednog prava, od najvećeg značaja su, pored nacionalnih, međunarodni izvori, a kao najznačajnije od njih javljaju se dva bilateralna sporazuma: Haška konvencija o mjerodavnom pravu za oblik testamentarnog raspolaganja iz 1961. godine i Vašingtonska konvencija o jednoobraznom zakonu o obliku međunarodnog testamenta iz 1973. godine. Naši ZMPP ovu materiju reguliše u članovima 30. i 31. gdje se prije svega bavi pitanjem zakonskog nasljeđivanja za koje predviđa primjenu prava države čiji je ostavilac bio državljanin u vrijeme smrti, dok kada je riječ o testamentu ZMPP kao mjerodavno pravo predviđa *lex nationalis* testatora u trenutku sačinjavanja testamenta, jer da bi testament proizvodio

pravno dejstvo, lice koje ga je sastavilo mora imati aktivnu testamentarnu sposobnost. Unazad nekoliko decenija primjećujemo sve veću pokretljivost ljudi različitih grupa i uzrasta, te se dešava da mnogi od njih stižu i ostavljaju imovinu u različitim državama. U ovakvim situacijama suočeni smo sa različitim pristupom rješavanju pitanja vezanih za nasljeđivanje, odnosno određivanje mjerodavnog prava u ovoj oblasti. Ovo je upravo razlog tome da su se na međunarodnom planu uložili određeni naponi da bi se uklonile razlike u kolizionim normama u ovoj oblasti i izvršila njihova unifikacija.

U posljednjim decenijama, globalna mobilnost ljudi i imovine doseže neviđene visine, oblikujući društva i gospodarstva širom svijeta. Migracije, putovanja zbog posla, obrazovanja i turizma često dovode do situacija gdje pojedinci stižu imovinu u državama različitim od svoje zemlje podrijetla. Ovaj trend je naročito pojačan procesima evropskih integracija i stvaranjem zajedničkih tržišta unutar Evropske unije i drugih integrativnih unija širom sveta. U takvim okolnostima, često se dešava da pojedinci ostavljaju imovinu u više zemalja nakon svoje smrti. Kako bi se olakšalo rješavanje ovih međunarodnih nasljedstava, mnoge države su iskazale interes za uspostavljanje uniformnog nasljednog prava koje bi bilo primjenjivo na globalnom nivou. Haška konferencija za međunarodno privatno pravo je na ovom polju odigrala značajnu ulogu, predstavljajući nacrt Konvencije o mjerodavnom pravu za nasljeđivanje imovine umrlih lica. Osnovna karakteristika ove Konvencije je usmjerenje ka principu jedinstvene zaostavštine i uvođenje objektivnih kriterija za odabir mjerodavnog prava. Prema Konvenciji, mjerodavno je pravo države u kojoj je ostavilac imao redovno boravište u trenutku smrti, pod uslovom da je bio državljanin te države. Osim toga, ostavilac može autonomno odrediti pravo koje će regulirati njegovu cjelokupnu zaostavštinu. U istom kontekstu, institucije Evropske unije su uvele Uredbu br. 650/2012 o nadležnosti, mjerodavnom pravu, priznanju i izvršenju odluka u oblasti nasljeđivanja. Ova uredba ima za cilj regulaciju zakonskog i testamentarnog nasljeđivanja, pružajući okvir za olakšano pravno rješavanje pitanja nasljedstva u međunarodnom kontekstu. Posebna inovacija je uvođenje evropske potvrde o nasljeđivanju (EPN) kao dokaza o nasljednim pravima. Ovi razvoji ukazuju na važnost harmonizacije pravnih pravila nasljedstva u kontekstu sve veće globalne mobilnosti i povezanosti između država. Globalna zajednica mora nastaviti raditi na razvoju i primjeni uniformnih pravnih standarda kako bi se osigurala pravna zaštita nasljednika u međunarodnom okruženju. U zaključku, međunarodno pravo nasljedstva je od ključnog značaja u savremenom globaliziranom društvu. Evolucija međunarodnih pravila nasljedstva, poput Konvencije o mjerodavnom pravu za nasljeđivanje imovine umrlih lica i Uredbe Rim IV, predstavlja pozitivan korak ka stvaranju jasnih i ujednačenih normi. Ovi pravni okviri omogućuju pojedincima da upravljaju svojom imovinom unutar međunarodnih granica, olakšavajući pravno rješavanje nasljedstava u multikulturnim i globaliziranim društvima.

LITERATURA

- Blagojević, B. T., Antić, O. B. (1986). *Nasledno pravo u Jugoslaviji, XVII izmenjeno i dopunjeno izdanje*. Beograd: Savremena administracija.
- Dika, M., Knežević, G., Stojanović, S. (1991). *Komentar zakona o međunarodnom privatnom i procesnom pravu*. Beograd: Nomos.
- Dutta, A. (2009). Succession and Wills in the Conflict of Laws on the Eve of Europeisation, *The Rebels Journal of Comparative and International Private Law*, 73/2009: 547–606.
- Eisner, B. (1956). *Međunarodno privatno pravo, II. Knjiga*. Zagreb: Školska knjiga.
- Garb, L., Wood, J. (2010). *International Succession*. Oxford: Oxford University Press.
- Gavella, N. (1986). *Nasljedno pravo*. Zagreb: Informator.
- Horvat, M. (1974). *Rimsko pravo, Osmo izdanje*. Zagreb: Školska knjiga.
- Ibdah, M. (2021). *Introduction to Inheritance Law, Comparative Legal and Historical Study of Inheritance Law*. Amazon Digital Services.

- Jezdić, M. (1972). *Međunarodno privatno pravo II*. Beograd: Naučna knjiga.
- Kostić-Mandić, M. (2011). Predlog Uredbe Evropskog parlamenta i Savjeta i nadležnosti, mjerodavnom pravu, priznanju i izvršenju presuda i autentičnih instrumenata u oblasti nasljeđivanja i stvaranja evropskog sertifikata o nasljeđivanju, *Evropsko zakonodavstvo*, 37-38/2011:
- Kostić-Mandić, M. (2017). *Međunarodno privatno pravo*. Podgorica: Pravni fakultet Univerziteta Crne Gore.
- Marković, S. (1981). *Nasledno pravo*. Beograd: Službeni list SFRJ.
- Matić, Ž. (1982). *Međunarodno privatno pravo, Posebni dio*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Momčilović, R., Živanović, M. (2000). *Nasledno pravo, Drugo izdanje neizmenjeno*. Novi Sad: Prosveta.
- Momčilović, R., Živanović, M. (2003). *Nasledno pravo, Treće izmenjeno i dopunjeno izdanje*. Beograd-Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Pak, M. (1989). *Međunarodno privatno pravo*. Beograd: Naučna knjiga.
- Sajko, K. (1996). *Međunarodno privatno pravo, Opći dio*. Zagreb: Informator.
- Šaula, V. (2003). Nasljeđivanje s međunarodnim elementom – savremene tendencije, *Glasnik pravde*, 10-11/2003: 102–113.
- Šaula, V. (2019). *Osnovi međunarodnog privatnog prava Republike Srpske*. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Varadi, T., Bordaš, B., Knežević, G., Pavić, V. (2010). *Međunarodno privatno pravo, Dvanaesto izdanje*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Weiss, A. (2010). *Traite Theorie Et Pratique de Droit International Prive: Le Droit de L'Etranger*. Paris: Nabu Press.
- Živković, M., Stanivuković, M. (2006). *Međunarodno privatno pravo*. Beograd: Javno preduzeće „Službeni glasnik“.
- Haška konvencija o mjerodavnom pravu za oblik testamentarnih raspolaganja, dostupno na: <https://assets.hcch.net/docs/b67e23f7-bcf7-4cc6-aea9-26ea825c56c4.pdf>, (25. 5. 2022).
- Nacrt Konvencije o mjerodavnom pravu za nasljeđivanje imovine umrlih lica, dostupno na: <https://assets.hcch.net/docs/5af01fa4-c81f-4e99-b214-64421135069f.pdf>, (25. 5. 2022).
- Uredba Evropskog parlamenta i Vijeća o nadležnosti, mjerodavnom pravu, priznanju i izvršenju presuda i autentičnih instrumenata u oblasti nasljeđivanja i stvaranja evropske potvrde o nasljeđivanju, dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32012R0650>, (25. 5. 2022).
- Washingtonska konvencija o jednoobraznom zakonu o obliku međunarodnog testameta, dostupno na: <https://www.unidroit.org/instruments/international-will/#>, (25. 5. 2022).
- Zakon o nasljeđivanju Brčko Distrikta BiH („Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH“, br. 36/2017).
- Zakon o nasljeđivanju Federacije BiH („Službene novine Federacije BiH“, br. 80/2014).
- Zakon o nasljeđivanju Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 1/2009, 55/2009 – ispr., 91/2016, 28/2019 – odluka US i 82/2019).
- Zakon o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima („Službeni list SFRJ“, br. 43/1982 i 72/1982, „Službeni list Republike BiH“, br. 2/1992-5 i 13/1994–189).
- Zakon o rješavanju sukoba zakona sa propisima drugih zemalja u određenim odnosima („Službeni list SFRJ“, br. 43/1982 i 72/1982, „Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 21/1992).

INHERITANCE STATUTE—APPLICABLE LAW FOR INHERITANCE

Author: FILIP NOVAKOVIĆ, Maja Macura

e-mail: filipnovakovic.iur@gmail.com

Mentor: Prof. Predrag Raosavljević

Faculty of Law, University of Banja Luka

Faculty of Law, University of Sarajevo

Introduction: The phenomenon of inheritance has occupied lawyers since ancient times. The issue of regulating inheritance legal relations has plagued lawyers since ancient times. Today, in the era of modern and “perfected law”, it is logical to assume that the issue has been resolved. However, with the development of technology, the process of globalization, and the opening of borders, there is an accelerated movement of people, goods, and capital. As a result, many entities are located in territories with no formal connection in the form of citizenship. In such a world, it often happens that after their death, people leave property in the territory of higher sovereignty, further complicating inheritance.

Aim: In this paper, the authors want to present the phenomenon of inheritance with an international element as succinctly as possible and how the same issue is regulated in domestic law with a brief review of new trends in the development of international inheritance law.

Materials and Methods: During research, the authors used domestic and foreign scientific and professional literature, legal monuments, domestic, European, and international sources of law—laws, sources of law of the European Union, and international agreements. In creating the paper, the following methods were used: historical, comparative, normative, conceptual, and dialectical.

Results: For several decades, we have noticed an increasing mobility of people of different groups and ages, and many of them acquire and leave property in different countries. In these situations, we face different approaches to solving issues related to inheritance, that is, determining the applicable law in this area. That is precisely why certain efforts have been made at the international level to remove the differences in conflicting norms in this area and unify them.

Conclusion: Inheritance law has historically gone through different phases and was regulated differently in different countries, and this problem was mostly reflected in resolving these relations with an international element. In terms of sources of international inheritance law, in addition to national sources, international ones are of the greatest importance. The most significant are two multilateral agreements: the Hague Convention on the Conflicts of Laws Relating to the Form of Testamentary Disposition from 1961 and the Convention Providing a Uniform Law on the Form of an International Will from 1973. Our Law on International Conflict of Laws regulates this matter in its articles 30 and 31, where it first deals with the issue of legal inheritance, which provides for the application of the law of the state whose citizen the decedent was at the time of death. In contrast, when it comes to a will, the Law on International Conflict of Laws provides *lex nationalis* of the testator as the applicable law at the moment of making a will because for a will to produce a legal effect, the person who made it must have active testamentary capacity.

Keywords: inheritance statute; inheritance; will; uniform law; Rome IV Regulation

ODKB KAO OKVIR BEZBJEDNOSTI NA PROSTORU CENTRALNE AZIJE

Autor: LAZAR KARALIĆ

e-mail: swbarlazarevo@gmail.com

Mentor: Prof. dr Miloš Šolaja

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Rad izlaže nastanak, strukturu i način djelovanja Organizacije ugovora o kolektivnoj bezbjednosti (ODKB), njenu poziciju na strateški važnom prostoru Centralne Azije. Istorijski, prostor je još od antičkog vremena bio važan za tadašnje sile, pri čemu posebnu ulogu dobija od kraja 18. vijeka, zbog čega se na ovom prostoru vodi „Velika igra“ između Velike Britanije i tadašnje Ruske imperije oko prevlasti nad istim. Po stvaranju Sovjetskog Saveza, Centralna Azija postaje dio sovjetske države do njenog raspada, nakon čega se ponovo vraća pod interesnu sferu Ruske Federacije, koja teži da zadrži sferu uticaja, što kroz saradnju sa centralnoazijskim republikama što kroz ODKB.

Cilj: Cilj rada je ponuditi odgovore da li je ODKB dovoljno kompetentna organizacija koja može da uspostavi okvir bezbjednosti na prostoru Centralne Azije.

Materijal i metode: Analiza dokumenata organizacije i spoljnopoličkih aktivnosti organizacije i njenih država članica, izučavanje naučno-stručne literature iz oblasti međunarodnih odnosa, bezbjednosti, diplomatije i međunarodnog prava, te druge dostupne literature na navedenu temu.

Rezultati: Djelovanje Organizacije ugovora o kolektivnoj bezbjednosti (ODKB) je relevantan okvir za obezbjeđivanje bezbjednosti na prostoru Centralne Azije.

Zaključak: Nakon analize dokumenata koji se tiču osnovnih geografskih podataka, istorije bezbjednosti ovog prostora i nastanka i djelovanja organizacije, dolazimo do zaključka da ODKB kao međunarodna regionalna organizacija može da pruži zaštitu svojim članovima, kao i da obezbijedi mir, kao i prostor Centralne Azije.

Ključne riječi: ODKB; bezbjednost; geopolitika; Centralna Azija; međunarodni odnosi.

UVOD

U ovom radu se bavimo nastankom, načinom rada i djelovanja Organizacije ugovora o kolektivnoj bezbjednosti (ODKB) na prostoru Centralne Azije. Prostor Centralne Azije je poprilično velika geografska oblasti, koja je kroz cijelu svoju istoriju bila isprepletana interesima velikih sila koje su težile da uspostave svoju dominaciju na ovom prostoru. Na tom prostoru egzistira pet centralnoazijskih republika: Kazahstan, Kirgistan, Tadžikistan, Turkmenistan i Uzbekistan, od čega su tri aktivne članice organizacije, dok je jedna bila članica.

Prostor Centralne Azije je raznolik, uključuje visoke planine i prevoje, pustinje i stepe bez drveća, pri čemu je većina prostora suva, neravan i kao takav je loš za poljoprivredu. Vodene površine Centralne Azije su Aralsko i Balhaško more, koji čine zapadno-centralnoazijski basen, zajedno sa Kaspijskim morem.

Centralna Azija je bila uvijek važan geopolitički i strateški prostor što za Rusku Federaciju, koja je kroz istoriju, a posebno od raspada Sovjetskog Saveza, težila uspostavljanju svoje sfere uticaja, što se ogleda i kroz čvrstu saradnju sa centralnoazijskim republikama

kroz Organizaciju ugovora o kolektivnoj bezbjednosti (ODKB), tako i za države čiji se interesi u posljednje vrijeme prepliću na ovom prostoru kao što su Turska, Islamska Republika Iran, Narodna Republika Kina, kao i Sjedinjene Američke Države.

Rad će ponuditi nastanak, razvoj i organizacionu strukturu Organizacije, te istorijski pregled bezbjednosti na prostoru Centralne Azije, uz poseban osvrt na stratešku poziciju Centralne Azije kroz prizmu ove Organizacije, kao potvrdom da je ista okvir za regionalnu i međunarodnu bezbjednost ovog prostora.

OSNOVNE INFORMACIJE O PROSTORU CENTRALNE AZIJE

Centralna Azija je prostor koji je vijekovima bio prepreka velikim silama, kao i poprište velikih borbi i političkih nadmetanja. Još od starog vijeka, to je prostor puta svile i razvoja međunarodne trgovine i raznih kultura. Etnička i kulturna raznolikost naroda su osnovna karakteristika ovog prostora. Sve do današnjeg vremena, Centralna Azija igra veliku ulogu u spoljnopolitičkim ciljevima velikih sila.

Najveći uticaj ima Ruska Federacija, koja usko saraduje sa centralnoazijskim republikama, međutim, postoje i druge države koje na svoj način projektuju svoju moć na taj prostor, kao što su Turska, Narodna Republika Kina, Islamska Republika Iran, kao i Sjedinjene Američke Države. Puna kontrola spoljnih granica današnjih centralnoazijskih republika je do 1991. godine bila pod Sovjetskim Savezom, a prije nastanka pod carskom Rusijom, ali se može reći da je Rusija konstantno imala dodira sa ovim regionom. Granice nekadašnje carske Rusije, pa i Sovjetskog Saveza bile su teško zamislive bez prostora Centralne Azije (Zhussipbek, 2017, str. 9).

Centralna Azija je strateški prostor zbog blizine par velikih sila koje gravitiraju oko ovog prostora, pri čemu je kroz istoriju uvijek bilo dio nekog velikog carstva. U posthladnoratovskom periodu, Centralna Azija je postala prostor što etničkih, što političkih nestabilnosti, zbog čega do projektovanja uticaja na ovaj prostor i centralnoazijske države dolazi, osim iz Rusije i iz Kine, Irana, Turske, Indije, Pakistana, kao i iz SAD. Ruska Federacija nastavlja da moć projektuje kroz Centralnu Aziju i Kavkaz, gdje održava dobre odnose sa svim centralnoazijskim republikama, dok Kina vrši uticaj po pitanju energetske politike, ali i kroz Šangajsku organizaciju za saradnju. Iran i Turska se vežu za Centralnu Aziju kroz istorijske uloge nekadašnjeg Persijskog carstva, kao i Osmanskog carstva, odnosno danas najviše kulturološki i lingvistički teže vršenju uticaja, ali i kroz naftnu politiku, gasovode koji prolaze kroz ove države. Indija se posmatra kao regionalna protivteža Kini i Pakistanu, koji je, iako je nestabilna država, godinama pomagao talibanima u Avganistanu. Uticaj SAD-a se ogleda kroz vojnu intervenciju u Avganistanu i kroz pokušaj vršenja dominantne nafte i energetske politike na prostoru Centralne Azije.

Geografski, ne postoji jasna definicija granica Centralne Azije jer se taj prostor proteže od Kaspijskog jezera na zapadu, do centralne Kine na istoku, Rusije na sjeveru, a Indije na jugu. Za potrebe rada će se koristiti prostor Centralne Azije koji obuhvata pet centralnoazijskih republika, te Avganistan i Islamsku Republiku Iran, koji se zavisno od autora i stručnjaka nekad ubrajaju u ovaj region.

Uopšteno, to je prostor velikih planina, travnatih stepa i pustinja, dok je mogućnost za razvoj poljoprivrede izuzetno niska, pri čemu treba obratiti pažnju na veliki resurs ovog regiona, a to su rude obojenih metala. Značajnije rijeke su Amu Darja i Sir Darja, dok se kao bitna strateška pozicija može navesti Ferganska dolina (obuhvata prostor između Kirgistana, Tadžikistana i Uzbekistana). Demografski, Centralna Azija ima veliki broj stanovnika, gdje se smatra da živi nešto manje od 79 miliona stanovnika, od čega oko 35 miliona stanovnika živi samo u Uzbekistanu.¹ Dominantna religija u regionu Centralne

¹ <https://www.worldometers.info/world-population/central-asia-population/> (pristupljeno 11. 10. 2023).

Azije jeste islam (sunitski), a u svakoj od država postoji i Ruska pravoslavna crkva.

KRATKA ISTORIJA BEZBJEDNOSTI U CENTRALNOJ AZIJI

Bezbjednost na ovom prostoru je kroz historiju uvijek bila nestabilna, dešavala su se razna osvajanja i takmičenja među velikim silama. Rusija već od sredine 18. vijeka počinje da širi svoju imperiju, osvajajući tadašnje kazačke stepe, prisajedinjuje Turkmenistan, Pamir (Tadžikistan) i druge regione, čime je izbila do granica Avganistana, tada granica britanskog uticaja u ovom regionu. Od 19. vijeka pa skoro do 20. vijeka, na ovom prostoru se dešavala tzv. „Velika igra“, naziv koji se koristi da bi se opisalo političko, diplomatsko i vojno takmičenje između carske Rusije i Velike Britanije za kontrolu nad Centralnom Azijom.² Osnovna prijetnja za Veliku Britaniju je bila ta da će Rusija pokrenuti invaziju na Indiju, nakon što je osvojila sve teritorije do Avganistana. Njihova težnja je bila da osiguraju Indiju tako što bi pod kontrolom držali Avganistan i na taj način bi napravili tampon zonu, ali i da bi spriječili izlazak Rusije na more u Persijskom zalivu.³

Ubrzo dolazi do prvog sukoba, odnosno, prvog anglo-avganistanskog rata 1838. godine, kada su Britanci htjeli da u potpunosti uspostave kontrolu nad tim prostorom, međutim, došlo je do preokreta zbog kojeg su morali da se povuku. Već 1878. godine dolazi do drugog anglo-avganistanskog rata da bi se minimizovao uticaj Rusije u Avganistanu, koji je već tada bio poprilično veliki. Tu se nije zaustavila borba između dvije sile po pitanju Avganistana, treći rat je izbio 1919. godine, u kojem su Avganistanci uspjeli da izdejstvuju mir i dobiju nezavisnost države, te da prekinu aspiracije Britanaca prema Avganistanu. Veliku igru su obilježila djelovanja obavještajnih službi, kao i diplomatskih aktivnosti, kojima se došlo do niza raznih sporazuma, od kojih se kao najznačajniji može izdvojiti Anglo-ruska konvencija iz 1907. godine, koja se smatra krajem klasične „Velike igre“, gdje je došlo do *de facto* podjele zona uticaja na prostoru Centralne Azije, posebno Avganistana, čije se pitanje rješava 1919. godine kako bi se zatvorila mogućnost za druge države da šire svoj uticaj. Tada se, u suštini, završava „Velika igra“.

Nakon boljševičke revolucije dolazi do potpune administrativno-teritorijalne reorganizacije Centralne Azije. Uspostavlja se Turkestanska Autonomna Sovjetska Socijalistička Republika 1919. godine, a za njom i Kirgiska (pokrivajući teritoriju današnjeg Kazahstana), da bi se 1925. godine preimenovala u Kazahstansku Autonomnu Sovjetsku Socijalističku Republiku. Za njom su nastajale Uzbečka, Tadžička i Turkmenska SSR, a 1936. i Kirgiska SSR, te dolazi do kreiranja sovjetske nacionalne politike, kulture, industrijalizacije i urbanizacije (Zhussipbek, 2017, str. 25). Tokom Drugog svjetskog rata došlo je do evakuacija stanovnika Sovjetskog Saveza u republike Centralne Azije zbog relativne bezbjednosti, pri čemu treba uzeti u obzir da je prostor postao bitan faktor u vojnoj industriji Sovjetskog Saveza; napravljen je i kosmodrom Bajkonur (današnji Kazahstan), a koji je danas u zakupu Ruske Federacije.

Odmah nakon Drugog svjetskog rata, već 1946. godine, dešava se kriza u Iranu, kao uvod u Hladni rat. Staljin je zauzeo jedan dio teritorije Irana, odbijao je da se povuče, planirajući da tu osnuje dve socijalističke države. Nakon toga, u Iranu dolazi do državnog udara 1953. godine, kada je zbačen demokratski izabran premijer Mosadika, a doveden Pahlavi, koji se tu zadržao do revolucije 1979. godine. Povod za državni udar je bila naftna politika premijera koji je naftnu industriju nacionalizovao uz podršku iranskog parlamenta. Iranska revolucija iz 1979. godine je uzdrmlala Iran, ali i prostor Centralne Azije, gdje je došlo do transformacije ove danas regionalne sile iz monarhije u islamsku

² Termin „Velika igra“ je u širu upotrebu uveo Džozef R. Kipling u svom romanu „Kim“ (1901).

³ Pokušaj izlaska na tzv. „topla mora“ je bio i jedan od ciljeva Sovjetskog Saveza, tokom intervencije u Avganistanu (1979–1989).

republiku, na čelu sa ajatolahom. Razlozi za revoluciju su razni, od religijskih motiva do pretjerane vesternizacije Irana od strane Pahlavija, ali i neuspješne ekonomske reforme i nemogućnosti da se odupre velikoj podršci Homeiniju.

Iste godine, Sovjetski Savez počinje svoju intervenciju u Avganistanu, koja traje punih 9 godina, sve do 1989. godine, kada se povlače. Intervenciji je prethodio dolazak na vlast komunista tj. marksističke demokratske partije Avganistana (NDPA), koja je zbacila Dauda sa vlasti i formirala Demokratsku Republiku Avganistana. Proganjani su pripadnici avganistanske elite, vjerski poglavari i svi drugi koji su bili prožeti islamom i starim običajima, a koji su pružali otpor komunističkom režimu (Dašić, 2012, str. 389). Sovjetski Savez je na zahtjev komunističkih vlasti odlučio da pruži pomoć Avganistanu prema bilateralnom sporazumu o prijateljstvu i saradnji, te je krajem 1979. godine razmjestio 40. armiju oružanih snaga Sovjetskog Saveza. Nakon 9 godina, Sovjeti su izgubili oko 15.000 vojnika, ali i taj rat (Isto, str. 390). Sukob na tlu Avganistana se nastavio sve do 1994. godine, kada su talibani došli na vlast i tu se zadržali do 2001. godine.

Neuspješna intervencija u Avganistanu je dovela do toga da se počne sumnjati u vojnu snagu Sovjetskog Saveza, odnosno da postoje velike slabosti unutar sovjetske imperije, što je dovelo do kraha Sovjetskog Saveza, kao i kompletne socijalističke doktrine do 1991. godine. Dovelu je i do uspona islamskog fundamentalizma u arapskom svijetu, ali i u sovjetskim republikama gdje je stanovništvo većinski islamsko (Isto, str. 391).

Nakon raspada Sovjetskog Saveza, u Centralnoj Aziji nastaje pet država: Kazahstan, Kirgistan, Turkmenistan, Tadžikistan i Uzbekistan. Ni proglašavanje nezavisnosti nije prošlo bez sukoba. U periodu od 1992. do 1997. godine, u Tadžikistanu je bjesnio građanski rat, do kojeg je došlo kada su se razne etničke grupe, kasnije udružene u tzv. „ujedinjenu tadžičku opoziciju“, suprotstavile aktuelnom predsjedniku Rahmonu. Između 50.000 i 100.000 ljudi je stradalo u ovom građanskom ratu, koji je doveo do sporazuma između lidera opozicije Sajida Nurija i predsjednika Tadžikistana Rahmona u junu 1997. godine.

Ni Kirgistan nije prošao bez unutrašnjih sukoba. Po sticanju nezavisnosti nije bilo sukoba unutar ove države, međutim, 2005. godine dolazi do Tulipanske revolucije, koja uspijeva da zbací predsjednika države Askara Akajeva, a kao uzroci se uzimaju: opozicija je uzela autoritarno vladanje, ekonomski problemi, korupcija i nelegitimni parlamentarni izbore te godine. Na mjesto vršioca dužnosti predsjednika dolazi lider tadašnje opozicije Kurmanbek Bakijev, a tu se zadržao do 2010. godine, kada je i on zbačen još jednom revolucijom, koja je bila veća od Tulipanske i dovela do promjena u državi, prelaska iz predsjedničkog u parlamentarni sistem i vanredne parlamentarne i predsjedničke izbore, uopšteno do demokratizacije države. Nakon njega, u privremenom kapacitetu dolazi Roza Otunbajeva, koja je i 2005. godine bila jedan od predvodnika opozicije. Njen nasljednik Almazbek Atambajev je bio predsjednik od 2011. do 2017. godine, a od 2017. do 2020. godine Soronbej Jenbekov kada je i on zbačen sa vlasti nakon velikih protesta. Po dolasku Sadira Žaparova početkom 2021. godine, dolazi do reformi unutar zemlje, te on uspijeva da stabilizuje kompletno stanje u državi.

Sukob koji još uvijek nije riješen, a tiče se jedne od članica ODKB-a je sukob u Nagorno-Karabahu, teritoriji koja je naseljena jermenskim stanovništvom, a nalazi se u Azerbejdžanu. Ta teritorija je poprište sukoba između Jermenije i Azerbejdžana, a eskalirao je 1988. godine, i do danas nije riješen. Na toj teritoriji je jermensko stanovništvo proglasilo tzv. „Republiku Arcah“, koja nije međunarodno priznata država. Do 1994. godine su trajali veliki sukobi, da bi od te godine pa do 2010. na snazi bio prekid vatre, iako se to može nazvati prelaskom u sukobe nižeg intenziteta. Veći sukobi su eskalirali 2016. godine na nekoliko dana, da bi 2020. godine došlo do ponovnih velikih sukoba koji su trajali više od mjesec dana i bili su najteži od 1994. godine. Novi sukob je završen posredovanjem Ruske Federacije i uspostavljanjem malog koridora koji spaja Jermeniju i sporni region (tzv. „Lakinski koridor“), u kojem je stacionirano oko 2.000 ruskih vojnika u svojstvu mirotvoraca.

Kao poseban dio istorije bezbjednosti na prostoru Centralne Azije izdvajaju se nemiri u Kazahstanu koji su se desili u januaru 2022. godine. Osnovni uzrok tih sukoba su bile velike cijene tečnog naftnog gasa, što se na kraju pretvorilo u velike nemire i otvorene oružane sukobe između demonstranata i policije i vojske Kazahstana. Kao dodatni razlozi redali su se nepotizam, korupcija, nizak životni standard i problemi unutar ustavnopravnog poretka države. Još jedan razlog za proteste je bio taj što je bivši predsjednik Kazahstana Nazarbaev ostao uticajan nakon odlaska sa vlasti jer se nalazio na čelu Savjeta za bezbjednost Kazahstana. Protesti su počeli iz tih razloga, međutim, nakon par dana došlo je do ozbiljnog narušavanja ustavnopravnog poretka države, zbog čega je predsjednik Tokajev, pozivajući se na član 4. Ugovora, pozvao ODKB da reaguje u skladu sa tim članom. Predsjedavajući Savjeta za kolektivnu bezbjednost, premijer Jermenije Nikol Pašinjan sazvao je vanrednu sjednicu Savjeta i nakon obavljenih konsultacija sa ostalim liderima država članica, saopštio da je Savjet donio odluku o slanju kontingenta mirovnih snaga ODKB-a u Republiku Kazahstan. Broj vojnika u kontingentu je brojao oko 2.030 vojnika i oko 250 komada tehnike. Tadašnji generalni sekretar ODKB-a, bjeloruski diplomata Stanislav Zas je poslao pismo generalnom sekretaru UN-a Antoniju Guteresu u kojem je najavio mirovnu operaciju ODKB-a u Kazahstanu (Parezanović, 2022, str. 144). Istog dana, nakon donošenja te odluke, u roku od nekoliko sati, avioni Oružanih snaga Ruske Federacije su počeli da slijeću u Kazahstan sa vojnicima ODKB-a. Sve države članice su poslale određen broj vojnika, pri čemu je najveći broj imala Ruska Federacija. Bjelorusija je poslala do 500 vojnika, Jermenija, Kirgistan i Tadžikistan po 100, 150 i 200 vojnika, dok ostalo otpada na Rusku Federaciju. Mirovna misija je imala za cilj zaštitu državnih objekata, aerodroma i željezničkih stanica, a sa druge strane nije učestvovala u operacijama koje je izvodila vojska Kazahstana. U roku od 5 dana, misija je uspješno završena, što je i konstatovano od strane Savjeta za kolektivnu bezbjednost, te da će početi postepeno povlačenje mirovnih snaga u roku od nekoliko dana.⁴ Ukupno djelovanje mirovne misije je bilo 13 dana. Za operaciju u Kazahstanu je važno reći da su se mirovne snage ODKB-a vrlo brzo povukle nakon ponovnog uspostavljanja pravnog poretka u državi jer bi svaki drugi vid zadržavanja bio *de facto* okupacija.

Prostor Centralne Azije kroz istoriju nije bio stabilan region. Skoro pa konstantna nestabilnost regiona je pokazatelj da Centralna Azija igra važnu ulogu kod velikih sila, koje su u prijašnjim vremenima vojnim putem pokušavale da kreiraju svoj uticaj, dok u savremenim međunarodnim odnosima to rade isključivo ekonomskim putem.

Najbolji pokazatelj koliko je prostor Centralne Azije važan za velike sile jeste samit koji organizuje Narodna Republika Kina sa zemljama Centralne Azije, koji je po prvi put organizovan sredinom 2023. godine.⁵ Na isti način i Turska želi da dublje prodre u region Centralne Azije, a ona to čini kroz Organizaciju turkofonih zemalja, posebno ako uzmemo u obzir da je procentualno najveća religija na ovom prostoru islam.⁶

Zaključno, prostor Centralne Azije će još uvijek biti nestabilan teren u kojem će velike sile pokušati da uspostave svoju kontrolu i uticaj, takmičeći se u „Novoj velikoj igri“, gdje igru ne igraju samo dvije sile kao nekad već nekoliko svjetskih i regionalnih sila, od kojih su najznačajniji Rusija, Kina i Indija (Vignjević, 2020, str. 242).

⁴ https://en.odkb-csto.org/news/news_odkb/sekretariat-odkb-napravit-chlenam-soveta-kollektivnoy-bezopasnosti-organizatsii-proekt-resheniya-skb/#loaded (pristupljeno 17. 7. 2023).

⁵ https://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx_662805/202305/t20230519_11080116.html (pristupljeno 17. 7. 2023).

⁶ Za Organizaciju turkofonih zemalja (eng. *Organization of Turkic States*, OTS) vidjeti više na: <https://www.turkicstates.org/>.

NASTANAK ORGANIZACIJE UGOVORA O KOLEKTIVNOJ BEZBJEDNOSTI (ODKB)

Nakon disolucije Sovjetskog saveza na 15 nezavisnih država, od samog početka je dolazilo do potrebe za modulom koji bi riješio pitanje bezbjednosti na postsovjetskom prostoru. Prvi savez koji je stvoren, a koji je imao i vojni aspekt, jeste Zajednica nezavisnih država (ZND), formiran još u decembru 1991. godine. ZND je obuhvatao vojno-tehničke sporazume između država članica ovog saveza, bilateralne ugovore, ali i Ugovor o kolektivnoj bezbjednosti, iz kojeg se kasnije razvija Organizacija ugovora o kolektivnoj bezbjednosti. Vojna saradnja u okviru ZND-a se razvijala u tri pravca: međudržavna vojna i vojno-tehnička saradnja na nivou Savjeta ministara odbrane država članica; međudržavna vojna, vojno-politička i vojno-tehnička saradnja na nivou država članica Dogovora o kolektivnoj bezbjednosti (DKB) i bilateralna saradnja u vojnoj sferi na osnovu bilateralnih ugovora i sporazuma.

Ruska Federacija već 1992. godine razmišlja o formiranju efektivnog sistema kolektivne bezbjednosti na bazi Ugovora o kolektivnoj bezbjednosti. Taj ugovor je potpisan iste godine u Taškentu (Uzbekistan), a potpisalo ga je šest država: Jermenija, Kazahstan, Tadžikistan, Kirgistan, Ruska Federacija i Uzbekistan, dok se naknadno pridružile tri države: Azerbejdžan, Bjelorusija i Gruzija. Azerbejdžan, Gruzija i Uzbekistan su ubrzo napustile ugovor, dok je preostalih šest država odlučilo da 2002. godine zvanično formira vojnu organizaciju pod nazivom Organizacija ugovora o kolektivnoj bezbjednosti. Šefovi država koje su ostale pri ugovoru iz 1992. godine, na desetu godišnjicu ugovora, zvanično su formirali organizaciju pod sadašnjim nazivom (Bordyuzha, 2011, str. 339). Struktura nove organizacije se razlikovala od dotadašnjeg ugovora koji je predviđao samo kolektivnu odbranu od potencijalnog agresora. Organizacija je od svog formalizovanja postala multifunkcionalna organizacija, spremna za realizaciju ciljeva predviđenih Ugovorom i Poveljom organizacije, kao i za odbranu teritorije svojih članica. Najvažniji član Ugovora je član 4. koji glasi: „U slučaju izvršenja agresije (oružani napad koji ugrožava sigurnost, stabilnost, teritorijalni integritet i suverenitet) na bilo koju od država članica, sve ostale države članice na zahtjev ove države članice odmah će joj pružiti potrebnu pomoć, uključujući i vojnu, kao i pružanje podrške sredstvima koja su im na raspolaganju u skladu sa pravom na kolektivnu odbranu prema članu 51. Povelje UN.“

Proklamovani ciljevi organizacije su sadržani u poglavlju II Povelje, u članovima 3–6, a to su: jačanje mira, obezbjeđivanje međunarodne i regionalne bezbjednosti i stabilnosti, zaštita nezavisnosti država članica na bazi kolektivne bezbjednosti, kao i teritorijalnog integriteta i suvereniteta država članica. Ostatak tog poglavlja naglašava postojanje saradnje u raznim aktivnostima sa državama koje nisu članice, kao i sa međunarodnim i regionalnim organizacijama koje djeluju u sferi bezbjednosti, dok Povelja neće ugrožavati prava i obaveze država članica prema drugim međunarodnim ugovorima koje su potpisale. Poglavlje III se bavi područjem djelovanja organizacije, gdje će države članice, radi održavanja svrhe organizacije, preduzeti zajedničke mjere da obezbijede efektivan sistem kolektivne bezbjednosti, kreirati zajedničke regionalne snage, administrativna tijela i vojnu infrastrukturu. Države su se složile i da će zajedno koordinisati spoljnom politikom kada su u pitanju regionalna i međunarodna bezbjednost, koristeći procedure organizacije. Ostatak poglavlja se bavi administrativnim uređenjem organizacije, organima i sekretarijatom, dok se poglavlje VI bavi članstvom u organizaciji, gdje se navodi da je članstvo u organizaciji otvoreno za sve države koje dijele iste principe i ciljeve, kao i da preuzmu obaveze koje proizilaze iz Povelje i Ugovora. Odluku o prijemu u članstvo donosi Savjet za kolektivnu bezbjednost kao najviši organ. Uređuje se i način dobijanja statusa posmatrača za države, kao i međunarodne organizacije, pri čemu se taj zahtjev upućuje generalnom sekretaru

organizacije. Posljednja tri poglavlja se bave pitanjima privilegija i imuniteta, finansiranja organizacije, kao i završnih odredbi. Posljednji član Povelje se odnosi na registraciju organizacije u skladu sa članom 102. Povelje Ujedinjenih nacija.

Dakle, jasno je da organizacija prema ovim dokumentima ima odbrambeni karakter, dok se politički dio ostvaruje kroz suprotstavljanje vojnim operacijama. ODKB je zasad jedina organizacija na prostoru Evroazije koja ima vojnu komponentu (Knežević & Pavlović, 2014, str. 83), ali je u suštini vojno-politički savez sa ciljem ispunjavanja tih praznina na postsovjetskom prostoru (Bardžić & Đurić, 2016, str. 76).

Struktura organizacije je veoma slična strukturi NATO-a, što je tipično za jedan vojni savez. Struktura ODKB-a je definisana u poglavlju IV Povelje, u članovima od 11. do 16, kojima se definišu organi organizacije. Jasno je postojanje striktno hijerarhijske strukture. Organi koji su uspostavljeni su: Savjet za kolektivnu bezbjednost, Savjet ministara spoljnih poslova, Savjet ministara odbrane i Komitet sekretara kolektivne bezbjednosti. Svi organi sve svoje odluke donose konsenzusom.

Savjet za kolektivnu bezbjednost je najviši organ organizacije. On se sastoji od šefova država (predsjednika ili premijera) članica. Savjet se bavi ključnim pitanjima organizacije, donosi odluke u cilju postizanja njenih ciljeva, kao i koordinacijom i zajedničkim djelovanjem u cilju ostvarivanja tih ciljeva. Sastancima Savjeta mogu da prisustvuju ministri spoljnih poslova, ministri odbrane, generalni sekretar organizacije i druga pozvana lica. Savjet ima mogućnost da uspostavlja stalna ili privremena radna tijela. Predsjedavajući Savjeta je šef države na čijoj teritoriji se održava trenutna sjednica Savjeta.

Savjet ministara spoljnih poslova djeluje kao savjetničko tijelo organizacije i izvršni organ po pitanju koordinacije zajedničkih aktivnosti organizacije iz oblasti spoljne politike. Savjet ministara odbrane takođe djeluje kao savjetničko tijelo organizacije i izvršni organ po pitanjima zajedničkih aktivnosti država članica u oblasti vojnih politika, vojne strukture i vojnih tehnologija. Pri savjetu ministara spoljnih poslova djeluje radna grupa za Avganistan. Komitet sekretara Savjeta bezbjednosti djeluje kao Komitet organizacije zadužen za koordinaciju zajedničkih aktivnosti država članica po pitanju njihove nacionalne bezbjednosti. Pri Komitetu djeluje radna grupa eksperata za borbu protiv terorizma.

Organizacija, kao i NATO, ima svoj sekretarijat koji se bavi organizacionim, informativnim, analitičkim i savjetodavnim uslugama za sve aktivnosti organizacije. Najviši zvaničnik organizacije je generalni sekretar. On je šef Sekretarijata, a postavlja ga Savjet za kolektivnu bezbjednost na period od 3 godine, a na preporuku savjeta ministara spoljnih poslova, a bira se iz reda predstavnika država članica. On učestvuje na svim sjednicama svih organa organizacije.

Prema odlukama Savjeta ministara odbrane 2003. godine, formirane su snage za brzo reagovanje, koje broje oko 3.600 vojnika iz država članica i u stalnoj su borbenoj pripravnosti. Taj sastav je promjenljiv, u smislu da može da broji i do 20.000 pripadnika, međutim, problem im pravi jedinstvena obuka zbog tog što su vojske ostalih država članica nekombatibilne sa Oružanim snagama Ruske Federacije, te se zbog toga pristupilo projektu savremenog opremanja zajedničkog kontigenta, ali i vojski ostalih država članica. Pored toga, formiran je i mirovni kontigent ODKB-a, koji broji oko 4.500 vojnika, jer prema osnivačkim dokumentima, a i onim kasnije usvojenim, organizacija je spremna da radi na očuvanju mira i da saraduje sa Ujedinjenim nacijama i sprovodi mirovne operacije. Sastav ovih snaga je dosta drugačiji od borbenog kontigenta. Organizacija ima mogućnost sprovođenja mirovnih operacija pod okriljem Ujedinjenih nacija jer je od 2004. godine dobila status posmatrača pri Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija, što joj otvara mogućnost za saradnju. Organizacija je više puta upozoravala Ujedinjene nacije na svoj potencijal koji se može iskoristiti u mirovnim operacijama.

Organizacija u svom sastavu ima i Parlamentarnu skupštinu, u čijem radu učestvuju parlamenti država članica, koje obično predstavljaju predsjednici parlamenata. Parla-

mentarna skupština ima i dva posmatrača, a to su Narodna skupština Republike Srbije i Skupština Unije Rusije i Bjelorusije. Parlamentarna skupština se bavi donošenjem modela zakona u cilju približavanja zakonodavstava država članica organizacije i usklađivanja sa međunarodnim ugovorima, koje su države članice zaključile u okviru ODKB-a.

Kompletna struktura ODKB-a je striktno hijerarhijska, gdje se poštuju i sprovode odluke koje donose najviši organi organizacije, gdje postoji koordinacija između organa i vojnih struktura organizacije.⁷

Priroda nastanka ODKB-a je dosta drugačija od nastanka NATO-a. NATO je nastao zbog geopolitičkih okolnosti i Hladnog rata, dok je ODKB nastao zbog takve potrebe na prostoru na kojem djeluje. NATO je od kraja Hladnog rata promijenio svoja opredjeljenja i prilagodio se aktuelnim dešavanjima. ODKB je u više navrata pokušavao da uspostavi kontakt sa NATO-om, međutim, nije nailazio na pozitivan odgovor suprotne strane. Dmitrij Medvedev, predsjednik Ruske Federacije (2008–2012) je predlagao da se u tzv. „Evropski sistem bezbjednosti“ uključi i ODKB, što je naišlo na pozitivan stav država članica ove organizacije (Bordyuzha, 2011, str. 349). Prijedlog je bio da se kreira Evropski bezbjednosni ugovor, gdje su države članice ODKB-a smatrale da je potrebno uključiti NATO, Evropsku Uniju, OSCE, ali i Zajednicu nezavisnih država. Slične pokušaje uspostavljanja potencijalne saradnje, ali i pitanja odnosa između ODKB-a i NATO-a, predlagao je i Vladimir Putin, aktuelni predsjednik Rusije još 2005. godine na sastanku sa tadašnjim generalnim sekretarom NATO-a Japom de Hop Šeferom (Rajić & Gajić, 2020, str. 152).

Pretendenti za vodeću ulogu na prostoru Centralne Azije, kao što su Sjedinjene Američke Države, pa ni Kina, nisu mogle da je ostvare jer taj prostor tradicionalno pripada Ruskoj Federaciji. To je narušeno nakon 11. septembra 2001. godine, kada su Sjedinjene Američke Države otvoreno imale planove da u vojnom smislu budu prisutne na prostoru Centralne Azije, sprovodeći vojne operacije u Avganistanu i na taj način ugrožavale interesnu zonu Ruske Federacije, međutim, to je ostala, kao i dosad, sfera uticaja Ruske Federacije.

BUDUĆNOST ORGANIZACIJE UGOVORA O KOLEKTIVNOJ BEZBJEDNOSTI (ODKB)

Po trenutnom uređenju, ODKB je međunarodna regionalna organizacija, prvenstveno zadužena za obezbjeđivanje bezbjednosti na prostoru Centralne Azije, ali i prostora Evroazije. Glavni nosilac i pokretačka snaga organizacije je Ruska Federacija, koja na okupu drži ostale članice i zajedno sa njima razvija bezbjednosnu arhitekturu na ovom prostoru. Organizacija ima striktnu i jasnu hijerarhijsku strukturu i djeluje u svim neophodnim oblastima koje su potrebne za obezbjeđivanje međunarodne i regionalne bezbjednosti.

Postoje određene nesuglasice i problemi koji prate ili su pratili organizaciju, a to su, prije svega, revolucija u Kirgistanu 2010. godine i sukobi Jermenije sa Azerbejdžanom oko Nagorno-Karabaha. U prvom slučaju, u pitanju je bio unutrašnji konflikt u koji organizacija nije imala pravo da se angažuje, bez obzira na pozive tadašnjih lidera te države. U drugom slučaju, Jermenija je pozvala ODKB 2020. godine da interveniše, međutim, taj zahtjev je odbijen jer Jermenija nije bila napadnuta, a isto tako sporni region nije međunarodno priznata država i nalazi se unutar druge države koja nije članica organizacije.

Ova dva slučaja su stvarala konfuziju unutar organizacije, pa su se, obično od strane zapadnih lidera, postavljala pitanja da li ODKB uopšte postoji u stvarnom vremenu. Te stavove je opovrgnula operacija u Kazahstanu 2022. godine, kao i stalne vježbe između

⁷ Dio vezan za strukturu organizacije, prema Povelji i Ugovoru, više vidjeti na: https://en.odkb-csto.org/documents/documents/ustav_organizatsii_dogovora_o_kollektivnoj_bezopasnosti/#loaded i https://en.odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoj_bezopasnosti/#loaded.

država članica ODKB-a. I u slučaju ove organizacije, odluka o slanju trupa je i dalje politička odluka vodeće države u savezu, a to je Rusija, koja snosi glavni teret svake odluke.

Pitanje Nagorno-Karabaha je ostalo neriješeno, a *status quo* u tom regionu održava oko 2.000 ruskih vojnika, prema sporazumu iz 2020. godine, ali je sam slučaj veliki izazov, kako za Rusiju, tako i za ODKB. Rješavanje statusa Nagorno-Karabaha je ponovo pokrenuto u septembru 2023. godine, kada je Azerbejdžan definitivno krenuo u proces vraćanja te teritorije pod svoju kontrolu. Pokrenuta je velika vojna ofanziva koja je dovela do egzodusa Jermena sa tog prostora, kao i dogovora između dve strane da tzv. „Republika Arcah“ prestatne da postoji od početka 2024. godine. Brzi jednodnevni rat na tom prostoru je doveo do ponovne krize u samoj organizaciji, što je vidljivo iz politike aktuelnog premijera Jermenije, koji ima težnje da zemlju približi tzv. Zapadu. Pitanje koje se ovdje može postaviti jeste kako bi se odvijao sukob i potencijalno rješenje oko Nagorno-Karabaha da premijer i rukovodstvo Jermenije nisu orijentisani prema Zapadu i da se aktuelna ofanziva Azerbejdžana nije desila u jeku vojnog sukoba Rusije i Ukrajine, kada je pažnja Rusije skrenuta ka Ukrajini. Takođe, vidljiva je postepena promjena spoljne politike Jermenije, posebno ka zemljama Evropske Unije, čija je uloga povećana u rješavanju sukoba, ali i susjedima kao što je Iran. Da postoje zategnuti odnosi između Jermenije i ODKB-a pokazuje i to da je Jereven odbio da se na njihovoj teritoriji održe redovne vojne vježbe članica organizacije, koje su premješteno u Bjelorusiju, dok su prihvatili da održe vojne vježbe sa SAD-om, nekoliko dana prije nego je Azerbejdžan pokrenuo svoju ofanzivu na Nagorno-Karabah.

Kada je u pitanju odnos organizacije prema vojnom sukobu između Rusije i Ukrajine, koji se vodi od februara 2022. godine, rukovodstvo ODKB-a je i prije početka sukoba nudilo mogućnost da organizacija predvodi mirovni kontingent u istočnoj Ukrajini dok se to pitanje ne riješi. Nakon početka sukoba, organizacija se više puta oglašavala da ne postoje nikakvi planovi da se ista planira uključiti u sukob, niti da šalje svoje vojnike.⁸ Nepostojanje jedinstvenog stava država članica organizacija je dovelo do ponovnog postavljanja pitanja kohezije unutar iste. Ovo je dovelo do zaključka da države članice ne žele da se upliću u druge sukobe, posebno one koje nose rizik od sankcija, pri čemu one to ne bi mogle da iznesu kao Rusija. Isto tako, nameće se zaključak da je djelovanje organizacije sa trenutnim brojem članica ograničeno na prostor Centralne Azije, a djelimično prostor bivšeg Sovjetskog Saveza.

Organizacija se suočila sa još nekoliko manjih izazova koji su opet doveli do potrebe da Moskva mora da rješava sporove između pojedinih članica organizacije. Takav slučaj je bio i sa Kirgistanom i Tadžikistanom, tokom njihovih sporadičnih sukoba na granicama tokom 2021. i 2022. godine. Takvi sukobi su riješeni uz pomoć Rusije, ali su doveli do stvaranja određenog nepovjerenja među članicama organizacije, posebno jer je Rusija okrenuta ka vojnom sukobu u Ukrajini, a da su lideri država članica koristili momenat da pokušaju da riješe zamrznute konflikte, da li oni bili manji, sporadični ili veliki, što je samo potvrda je prostor Centralne Azije i dalje poprište sukoba i nestabilan region.

Ipak, po pitanju širenja organizacije, u ovom trenutku ne postoje planovi za nove članice, ali postoje strateške saradnje sa drugim državama i organizacijama.⁹ Još 2007. godine, tadašnji generalni sekretar organizacije Nikolaj Bordjuža uputio je poziv Islamskoj Republici Iran da se pridruži organizaciji.¹⁰ Od drugih država, organizacija ima odličnu saradnju sa Kubom, Vijetnamom i Mongolijom, dok Srbija aktivno učestvuje u zajednič-

⁸ <https://en.odkb-csto.org/news/smi/gensek-odkb-stanislav-zas-v-odkb-ne-obsuzhdali-otpravku-voennykh-na-ukrainu/#loaded> (pristupljeno 11. 10. 2023).

⁹ <https://www.1lurer.am/en/2022/05/30/CSTO-will-not-expand-in-the-near-future-Zas/732142> (pristupljeno 19. 7. 2023).

¹⁰ <http://archive.indianexpress.com/news/iran-may-join-security-group-led-by-russia/30931/> (pristupljeno 19. 7. 2023).

kim vježbama, a ima status posmatrača u Parlamentarnoj skupštini organizacije.¹¹ Postoje glasni pozivi da se i Srbija pridruži ovoj organizaciji.

Veliku saradnju ODKB ima sa Šangajskom organizacijom za saradnju (eng. *Shanghai Cooperation Organisation, SCO*). Postoje ideje da se dve organizacije udruže u jedan vojno-politički savez, ali gdje, za razliku od ODKB-a, u ovoj organizaciji, podijeljenu lidersku ulogu dijele Rusija i Kina. Obje zemlje preko te organizacije težile su da riješe svoje unutrašnje probleme, kao što su Ugjuri u Kini ili čečenski separatizam na Kavkazu. U bližoj budućnosti očekuje se da će obje organizacije imati sve bliže veze i saradnje, dok je pitanje spajanja u jedan savez još uvijek nepoznanica. Organizacija sa svojom strukturom i državama članicama definitivno stvara ravnotežu snaga na prostoru Centralne Azije (Proroković, 2018, str. 90), posebno ako se uzme u obzir da Rusija i Kina sa svojom političkom moći žele da tu regionalnu ravnotežu snaga prenesu i u ravnotežu snaga u savremenim međunarodnim odnosima.

Organizacija saraduje i sa Zajednicom nezavisnih država, u vojnom smislu, održavajući vježbe, gradeći protivvazdušne sisteme, boreći se protiv narkotika i protiv terorizma, prvenstveno u Avganistanu.

ZAKLJUČAK

Organizacija ugovora o kolektivnoj bezbjednosti (ODKB) je nastala nakon raspada Sovjetskog Saveza kao potreba da se aspekt bezbjednosti i odbrane nadoknadi u bilo kojem kapacitetu. U godinama svog postojanja je nailazila na različite izazove, krize, bila je smatrana fiktivnom organizacijom, ali je to opovrgnula svojom intervencijom u Kazahstanu 2022. godine, kada je pokazana i sva spremnost, kao i mogućnosti djelovanja u takvom okruženju, uz potvrdu da se za kratko vrijeme može obezbijediti mir i bezbjednost.

Jasno je da Organizacija mora u svojoj bližoj budućnosti da razmatra nova članstva, kao i mogućnosti za saradnju sa drugim državama i organizacijama, prvenstveno sa Šangajskom organizacijom za saradnju (ŠOS) i Evroazijskom ekonomskom unijom (EAEU), pri čemu Ruska Federacija kao zemlja predvodnica ODKB-a zajedno sa Kinom, u sklopu ovih organizacija, a kroz uspostavljanje partnerstava, štiti svoje interese na prostoru Centralne Azije i tako osigurava regionalnu bezbjednost.

Centralna Azija se nalazi u tzv. „Novoj velikoj igri“, u kojoj nekoliko regionalnih sila uz svjetske sile teži da proširi svoj uticaj na razne načine, ne samo kroz vojni aspekt, što znači da će ODKB morati da bude nosilac bezbjednosti na tom prostoru, posebno ako uzmemo u obzir da Ruska Federacija teži preko te organizacije da dodatno kanališe svoj uticaj na postsovjetskom prostoru.

Pitanje proširenja će morati da u nekoliko narednih godina postane značajna tema za Organizaciju, ali i dalji razvoj saradnje sa organizacijama kao što su ŠOS, za koji postoje i tendencije spajanja u jedan savez, ali i EAEU, jer su ekonomski interesi osnova na prostoru Centralne Azije, u vidu ekonomskih integracija centralnoazijskih republika, ali i načina da velike i regionalne sile tako pokušavaju da šire svoj uticaj.

Od osnivanja, glavni problemi za ODKB su terorizam i ekstremizam, kontinuirani problemi i nestabilnost u Avganistanu i sjevernom dijelu Pakistana sa kojima se članice organizacije poprilično dobro nose. Bezbjednost i ekonomija u Centralnoj Aziji su kreatori tenzija između država, ali i prostor za saradnju, koja je od važnosti zbog ravnoteže i smirivanja situacije.

Dakle, može se utvrditi da je ODKB organizacija koja može da kreira i održava regionalnu bezbjednosnu arhitekturu na prostoru Centralne Azije, ali i u borbi protiv terorizma i ekstremizma. Neophodno je prevazilaženje nesporazuma između država članica, te dalje

¹¹ <http://www.ambasadarusije.rs/sr/vesti/srbija-u-tri-koraka-jaca-savez-sa-odkb> (pristupljeno 19. 7. 2023).

intenziviranje saradnje, kao i integracija sa državama Centralne Azije, ali i šire, sa prostora Evroazije, kako bi se mogla spriječiti potencijalne krize i pretvaranje Centralne Azije u veliko krizno žarište. Čak i u takvoj situaciji, ODKB je spreman da zaštiti svoje članice, ali i obezbijedi prostor Centralne Azije, što već uveliko i čini.

LITERATURA

- Bardžić, Ž., & Đurić, D. (2016). Doktrina Organizacije dogovora za kolektivnu bezbednost. *Oditor* 2, 63–80.
- Bordyuzha, N. (2011). *The Collective Security Treaty Organization – A brief overview*. OSCE Yearbook 2010, Baden-Baden 2011.
- Dašić, D. (2012). *Istorija diplomatije*. Beograd: Biblioteka Novija istorija.
- Knežević, B., & Pavlović, S. (2014). Savremeni procesi evroazijskih integracija. *Međunarodna politika, br. 1155-1156*, 76–97.
- Parezanović, M. (2022). Operacija ODKB u Kazahstanu 2022. *Baština*, 141–155.
- Proroković, N. (2018). Uloga Šangajske organizacije za saradnju u promeni ravnoteže snaga u Centralnoj Aziji. *Politika nacionalne bezbednosti, IX, vol. 15*, 79–95.
- Rajić, N., & Gajić, A. (2020). Odnos Organizacije dogovora o kolektivnoj bezbjednosti (ODKB) sa Šangajskom organizacijom za saradnju i NATO. *Politika nacionalne bezbednosti*, 147–178.
- Trailović, D. (2011). Centralna Azija i Nova velika igra - glavni geopolitički akteri. *Nacionalni interes, VII, vol. 10*, 363–386.
- Vignjević, M. (2020). Šangajska organizacija za saradnju - ravnoteža snaga u geopolitici Centralne Azije. *Politička revija, XXX, vol. 65*, 235–260.
- Zhussipbek, G. (2017). History of Central Asian region 1700-1991. U *Legacies of Division Discrimination on the basis of religion and ethnicity in Central Asia*. Equal Rights Trust.

Internet izvori:

- <https://en.odkb-csto.org/>.
- <https://pacsto.org/>.
- <http://eng.sectscso.org/>.
- <http://www.ambasadarusije.rs/sr/vesti/srbija-u-tri-koraka-jaca-savez-sa-odkb>.
- <http://archive.indianexpress.com/news/iran-may-join-security-group-led-by-russia/30931/>.
- https://www.fmprc.gov.cn/eng/zxxx_662805/202305/t20230519_11080116.html.
- <https://www.1lurer.am/en/2022/05/30/CSTO-will-not-expand-in-the-near-future-Zas/732142>.
- <https://www.worldometers.info/world-population/central-asia-population/>.

CSTO AS A SECURITY FRAMEWORK IN CENTRAL ASIA

Author: LAZAR KARALIĆ

e-mail: swbarlazarevo@gmail.com

Mentor: Prof. Miloš Šolaja

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: The paper presents the origin, structure, and mode of operation of the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and its position in the strategically important area of Central Asia. Historically, the area was important for the powers of that time since ancient times, and it has had a special role since the end of the 18th century, which is why the "Great Game" between Great Britain and the then-Russian Empire for supremacy was being played in this area. After the creation of the Soviet Union, Central Asia became part of the Soviet state until its collapse, after which it returned to the sphere of interest of the Russian Federation, which tends to maintain its sphere of influence either through cooperation with the Central Asian republics or through the CSTO.

Aim: The objective of the paper is to offer answers as to whether the CSTO is a sufficiently competent organization that can establish a security framework in the area of Central Asia.

Materials and Methods: An analysis of documents of the organization and foreign policy activities of the organization and its member states, study of scientific and professional literature in the field of international relations, security, diplomacy, and international law, and other available literature on the mentioned topic

Results: The Collective Security Treaty Organization (CSTO) is a relevant framework for ensuring security in Central Asia.

Conclusion: After analyzing the documents concerning the basic geographical data, the history of the security of this area, and the origin and operation of the organization, we come to the conclusion that the CSTO, as an international regional organization, can provide protection to its members, as well as ensure peace in the area of Central Asia.

Keywords: CSTO; security; geopolitics; central Asia; international relations

OČEKIVANJA STUDENATA OD RADNOG MJESTA: IZAZOVI PRIVLAČENJA LJUDSKIH POTENCIJALA

Autor: MILANKA ĐURICA

e-mail: milanka.djurica@student.ef.unibl.org

Mentor: Prof. dr Branka Zolak Poljašević

Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: U ovom radu će se analizirati očekivanja studenata od radnog mjesta, s posebnim naglaskom na izazove privlačenja ljudskih potencijala. Očekivanja studenata su ključni faktor prilikom odabira radnog mjesta i mogu značajno uticati na uspjeh organizacije. Ovaj rad će istražiti faktore koji su važni za studente prilikom traženja zaposlenja i kako organizacije mogu privući talentovane mlade ljude.

Cilj: Cilj ovog istraživanja je teorijsko i praktično sagledavanje očekivanja studenata od radnog mjesta, ali i izazova sa kojima se organizacije suočavaju u procesu regrutovanja. Razumijevanje očekivanja potencijalnih kandidata u pogledu posla može pomoći organizacijama da prilagode svoje strategije zapošljavanja talenata.

Materijal i metode: Empirijski dio rada zasnovan je na prikupljenim podacima. Istraživanjem su obuhvaćeni studenti Univerziteta u Banjoj Luci. Podaci su prikupljeni pomoću strukturne ankete, nakon čega su analizirani i interpretirani uz pomoć odgovarajućih statističkih metoda i tehnika.

Rezultati: Analiza prikupljenih podataka je pokazala ključna očekivanja studenata u pogledu budućeg radnog mjesta. Plata je identifikovana kao jedan od ključnih faktora, ali su takođe istaknute mogućnosti za napredovanje, mogućnosti za sticanje novih vještina i znanja, fleksibilno radno vrijeme, te ravnoteža između privatnog i profesionalnog života. Kada je riječ o korporativnoj kulturi, studenti preferiraju organizacije koje pružaju fleksibilnu i prilagodljivu radnu sredinu.

Zaključak: Ovo istraživanje je istaklo značaj razumijevanja očekivanja studenata od radnog mjesta kako bi se privukli kvalifikovani ljudski resursi. Na bazi identifikovanih očekivanja potencijalnih kandidata za zapošljavanje, organizacije treba da prilagode svoje strategije zapošljavanja, odnosno treba da kreiraju pozitivan brend poslodavca, u cilju privlačenja talentovanih mladih ljudi.

Ključne riječi: Očekivanja; radno mjesto; privlačenje; ljudski potencijali; izazovi; zapošljavanje.

UVOD

U današnjem dinamičnom poslovnom okruženju, pitanje očekivanja studenata od radnog mjesta postaje od ključnog značaja za organizacije koje teže privući i angažovati talentovane mlade ljude. Očekivanja studenata predstavljaju ključni faktor prilikom donošenja odluka o budućoj karijeri, a njihov uticaj na uspjeh organizacije ne može se zanemariti. Upravo iz tog razloga, kroz ovaj rad će se istražiti faktori koji su važni za studente prilikom traženja zaposlenja i kako organizacije mogu privući talentovane mlade ljude.

Kako je cilj ovog istraživanja pružiti teorijsko i praktično sagledavanje očekivanja studenata od radnog mjesta, neophodno je za početak definisati sam pojam radnog mjesta. „Radno mjesto je prostorno ograničen dio organizacije u okviru koga se nalaze sva potrebna sredstva i predmeti rada i gdje jedan ili više radnika, obavljajući odgovarajući

posao, izvršavaju pojedinačne zadatke“ (Sikavica & Novak, 1993; navedeno u Bahtijarević-Šiber, 1999). „Savremeni uslovi poslovanja i promjene u organizaciji i menadžmentu isključuju prostor kao bitnu odrednicu radnog mjesta“ (Zolak-Poljašević, 2021).

Primarna funkcija svakog radnog mesta (i u privatnom i u javnom sektoru) nije učenje već proizvodnja dobara i usluga (Rainbird, Fuller, & Munro, 2004). Faktori koji oblikuju radno mjesto su širokog spektra: oni uključuju politički i ekonomski kontekst, sektorske karakteristike i institucionalne aranžmane, kao i organizacione karakteristike kao što su veličina, vlasništvo, istorija i kultura (Fuller, et al., 2003). U skladu s tim, međugeneracijske razlike postaju sve značajniji faktor u oblikovanju elemenata radnih mjesta. Brojni stručnjaci, uključujući menadžere, a posebno menadžere ljudskih resursa, aktivno istražuju razlike između različitih generacija kako bi osigurali visok nivo produktivnosti, efikasnosti i održivosti. Rezultati mnogih istraživanja potvrđuju da svaka generacija ima svoje jedinstvene karakteristike, a sa svakom novom generacijom, opšte karakteristike radne snage prolaze kroz promjene. Ove promjene se ogledaju u različitim vrijednostima, očekivanjima i tehnološkim vještinama koje svaka generacija donosi na radno mjesto. Ovo može imati uticaj na radnu kulturu, komunikaciju, stil rada i organizacionu dinamiku u okviru organizacija. U ovom istraživanju, posebna pažnja će biti posvećena generaciji Z, koja predstavlja novu generaciju mladih ljudi, uključujući i studente, koji su trenutno na pragu ili su već stupili na tržište rada. Prema većini autora, generacija Z predstavlja ljude rođene između 1995. i 2010. godine (Patel, 2017; Twenge, 2018), iako postoje neke klasifikacije prema kojoj generacija Z predstavlja ljude rođene od 1997. do 2000. (Bresman & Rao, 2017; Marwiyah, Arti, & Hidayat, 2022). Generacija Z opisuje se velikim brojem različitih termina: tehnološka generacija, digitalni domoroci, rođeni digitalni, onlajn generacija, internet generacija, Fejsbuk generacija, generacija stalnih klikova, post-milenijalci, C-generacija (C – povezivanje), R-generacija (R – Odgovornost) (Csobanka, 2016).

Rad je formiran prema IMRAD metodologiji. Kada je u pitanju metodološki aspekt, u ovom radu je korišćena relevantna literatura iz predmetne oblasti kako bi se sagledali teorijski okviri i objasnili osnovni pojmovi koji se odnose na očekivanja studenata od radnog mjesta. Za potrebe empirijskog dijela ovog rada, podaci su prikupljeni pomoću strukturirane ankete, nakon čega su analizirani i interpretirani uz pomoć odgovarajućih statističkih metoda i tehnika. Za obradu podataka korišćen je program za statističku obradu podataka SPSS i Excel.

U nastavku ovog rada, detaljnije ćemo predstaviti ključne karakteristike generacije Z, detaljno opisati korišćene materijale i metode, predstaviti rezultate istraživanja, zatim kroz diskusiju uporediti dobijene rezultate sa istraživanjima drugih autora i izvesti zaključke.

KARAKTERISTIKE GENERACIJE Z

Brojne studije ispituju karakteristike pripadnika generacije Z, njihove vrijednosti (Maloni, Hiatt, & Campbell, 2019; Cresnar & Nedelko, 2020), kao i njihov stav prema poslu i organizacijama (Barhate & Dirani, 2021). S obzirom na potrebu prilagođavanja na radnom mjestu, ovo predstavlja dodatnu poteškoću za menadžment ljudskih resursa, te je neophodno da poslodavci budu upoznati sa ključnim karakteristikama generacije.

Generacija Z, kao digitalno rođena generacija, karakteriše se visokim nivoom tehnološke pismenosti, brzim prilagođavanjem novim tehnologijama i željom za radom u inkluzivnim i inovativnim okruženjima. Oblikovana različitim događajima i iskustvima od prethodnih generacija, generacija Z posjeduje jedinstvene perspektive, sklonosti i očekivanja o poslu. Seemiller i Grace (2016) naglašavaju da je generacija Z odrasla u eri brzog tehnološkog napretka, s digitalnim uređajima i internetom koji su sastavni dio njihovih života. Ova sveprisutnost tehnologije oblikovala je njihove preferencije učenja, stilove

komunikacije i očekivanja kako u pogledu obrazovanja tako i u pogledu radnih mjesta.

Pripadnici generacije Z su karijeristi, odnosno profesionalno pripadaju veoma ambicioznoj generaciji koja je orijentisana na postignuća (Bencsik, Horváth-Csikós, & Juhász, 2016). Oni traže smislen i interesantan posao u industrijama koje su povezane sa njihovim privatnim životima i biraju karijeru koja ih zaista zanima, bez obzira na postojeće i procenjene potrebe tržišta rada (McCrinkle & Fell, 2019). Pripadnici ove generacije žele da izgrade svoj lični brend i da budu prepoznatljivi i jedinstveni (Larkin, Jancourt, & Hendrix, 2018). Odlikuju ih agilnost, stalna potraga za izazovima, hrabrost, inicijativa, preduzetnički duh i želja da ostave svoj trag i doprinos ukupnom društvu (McCrinkle & Fell, 2019). Takođe, pripadnici generacije Z ne formiraju mišljenje o kompaniji samo na osnovu kvaliteta njenih proizvoda/usluga, već na osnovu etičkih principa, društveno odgovornog ponašanja i društvenog uticaja (Dabija, Bejan, & Puşcaş, 2020). U digitalnoj ekonomiji, veliki broj pripadnika generacije Z odbija da se zaposli u nekoj kompaniji ako na društvenim mrežama i/ili platformama za zapošljavanje pronađu negativne komentare o poslodavcu, a posebno cijene poslodavce koji su orijentisani na rješavanje ekoloških problema. Međutim, neka istraživanja ukazuju na to da pripadnici generacije Z suočavaju s izazovima u pogledu smanjene koncentracije, pažnje i pamćenja (Csobanka, 2016), a primjećuje se i nedostatak kognitivnih vještina poput kritičkog razmišljanja, rješavanja problema, problema u međuljudskim odnosima, te problem komunikacije u stvarnom svijetu (lica u lice) (O'Boyle, Atack, & Monahan, 2017).

Generaciju Z čini radna snaga koja će vjerovatno poremetiti postojeće trendove u radnom okruženju (Kohnová, Papula, & Salajová, 2021). Smatra se da su pripadnici generacije Z skloniji riziku, ali da su i u stalnoj potrazi za stabilnošću. To znači da će poslodavci morati ponuditi finansijsku sigurnost kako bi poboljšali dugoročnu stabilnost radnih mjesta i spriječili potencijalni „odliv mozgova“. U procesu izgradnje brenda, primjenom znanja iz oblasti marketinga i ljudskih resursa, poslodavci se trude da se kandidatima sa tržišta rada predstave kao poslodavci sa idealnim uslovima rada, dok nastoje povećati stepen zadovoljstva, posvećenosti, motivacije i lojalnosti postojećih zaposlenih (Lukić, Brkljač, & Perčić, 2019). Prepoznavanje uloge koju brendiranje poslodavaca igra u procesu privlačenja i održavanja kontinuiranog priliva talenata kroz pružanje mogućnosti zapošljavanja i stvaranje uslova za rad koji zadovoljavaju potrebe i preferencije pripadnika generacije Z je veoma važno. Pored finansijske motivacije, generacija Z je fokusirana i na takozvanu „drugu stranu medalje“, koja se odnosi na hibridni model rada i *team-building* aktivnosti, kroz koji pripadnici ove generacije ostvaruju harmoniju privatnog i poslovnog života (Vujović & Tripković, 2022).

MATERIJAL I METODE

Istraživanje je koncipirano kao teorijsko i empirijsko istraživanje sa ciljem da se prikupe i analiziraju podaci o očekivanjima studenata generacije Z od radnog mjesta. Osnovni problem koji se kroz ovaj rad istražuje su ključni faktori koje studenti smatraju najvažnijim prilikom odabira radnog mjesta, odnosno da li su za studente podjednako važni faktori kao što su mogućnosti napredovanja, radno okruženje i timski rad, plata i beneficije, radno vrijeme i fleksibilnost, ravnoteža između privatnog i profesionalnog života, dobar brend i reputacija poslodavca, mogućnost sticanja novih vještina i znanja? U vezi sa tim, postavljena je prva centralna hipoteza ovog istraživanja koja se odnosi na to da su studentima veoma važni svi ovi navedeni faktori, da ne postoji neki faktor koji se posebno može izdvojiti kao najvažniji. Pored navedenih faktora, ispitanici su ocjenjivali i transparentnost i jasnost organizacija u pogledu informacija o radnim uslovima i beneficijama. U skladu sa tim pitanjem, postavljena je druga hipoteza ovog istraživanja: Organizacije su dovoljno

transparentne i inovativne u pogledu informacija o radnim uslovima i beneficijama.

Cilj ovog istraživanja je teorijsko i praktično sagledavanje očekivanja studenata od radnog mjesta, ali i izazova sa kojima se organizacije suočavaju u procesu regrutovanja. Razumijevanje očekivanja potencijalnih kandidata u pogledu posla može pomoći organizacijama da prilagode svoje strategije zapošljavanja talenata.

Predmet istraživanja ovog rada je iz oblasti menadžmenta ljudskih resursa, odnosno regrutovanja ljudskih potencijala.

Empirijski dio rada zasnovan je na prikupljenim podacima od studenata Univerziteta u Banjoj Luci. Za potrebe istraživanja korišćena je strukturirana anketa koja je bila distribuirana među ciljnom grupom ispitanika – studentima Univerziteta u Banjoj Luci. Anketa je sprovedena onlajn u periodu od 21. jula 2023. do 29. jula 2023. godine. Podaci prikupljeni putem ankete pružili su uvid u stavove i perspektive studenata o radnom mjestu i dalje mogu poslužiti kao osnova za razumijevanje potreba i preferencija studenata prilikom traženja zaposlenja.

Anketa je sastavljena tako da u prvom dijelu obuhvati standardna pitanja koja se odnose na

podatke o sociodemografskim karakteristikama ispitanika kao što su pol, godine, studentski program, godina studija, radno iskustvo ili studentska praksa. Drugi dio ankete odnosio se na konkretna pitanja u vezi stavova studenata o radnom mjestu. Pitanja su obuhvatala rangiranje važnosti različitih faktora prilikom odabira radnog mjesta, kao što su mogućnosti napredovanja, radno okruženje i timski rad, plata i beneficije, radno vrijeme i fleksibilnost, ravnoteža između privatnog i profesionalnog života, dobar brend i reputacija poslodavca, mogućnost sticanja novih vještina i znanja. Tako su studenti rangirali sve ove faktore od 1 do 5 (gdje je bilo: 1 – najmanje važno, 2 – malo važno, 3 – važno, 4 – veoma važno i 5 – najvažnije), u zavisnosti od njihove percepcije.

U nastavku ankete, ispitanici su bili pozvani da izraze svoje mišljenje o vrsti korporativne kulture koja ih najviše privlači, kao i da ocijene važnost društvene odgovornosti kompanija prilikom odabira radnog mjesta. Anketa je sadržavala i pitanja koja su se odnosila na ključne strategije koje kompanije mogu koristiti za privlačenje studenata i mladih profesionalaca, kao i na koji način kompanije mogu poboljšati svoju reputaciju među studentima i mladim profesionalcima. Ispitanici su imali pitanja o preprekama ili izazovima koje očekuju u traženju i odabiru budućeg poslodavca, trenutnu prilagodljivost i inovativnost organizacija, kao i kako poslodavci mogu bolje privući mlade talente.

Svi prikupljeni podaci će biti analizirani i interpretirani u nastavku rada, kako bi se dobila šira slika o očekivanjima studenata od radnog mjesta i identifikovali ključni aspekti privlačenja talentovane radne snage.

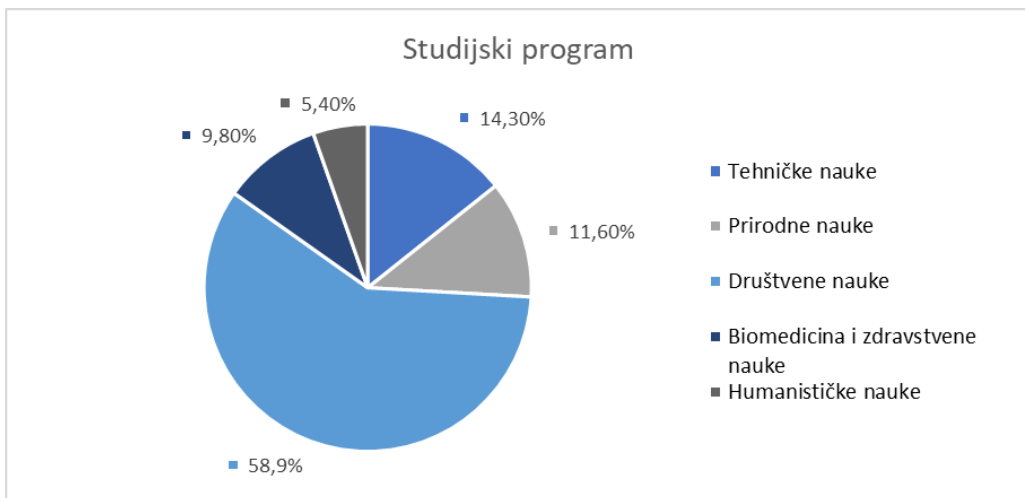
Dakle, za potrebe ovog istraživanja podaci su prikupljeni pomoću strukturirane ankete, nakon čega su analizirani i interpretirani uz pomoć odgovarajućih statističkih metoda i tehnika. Za obradu podataka korišćen je program za statističku obradu podataka SPSS i Excel, koji su omogućili generisanje relevantnih tabelarnih prikaza i statističkih rezultata.

Pored ankete, u ovom radu je korišćena i relevantna literatura iz predmetne oblasti kako bi se sagledali teorijski okviri i osnovni pojmovi koji se odnose na očekivanja studenata od radnog mjesta. Metodnom sinteze i elementarne slojevite analize, izvedeni su ključni zaključci i sažeti relevantni podaci iz literature, što je doprinijelo boljem razumijevanju same teme istraživanja.

U nastavku rada će se detaljnije prikazati i analizirati rezultati istraživanja i izložiti ključni zaključci dobijeni na osnovu prikupljenih podataka i analiza. Kroz analizu ovih podataka, cilj je razumjeti stavove i perspektive studenata o radnom mjestu i identifikovati ključne aspekte privlačenja talentovane radne snage.

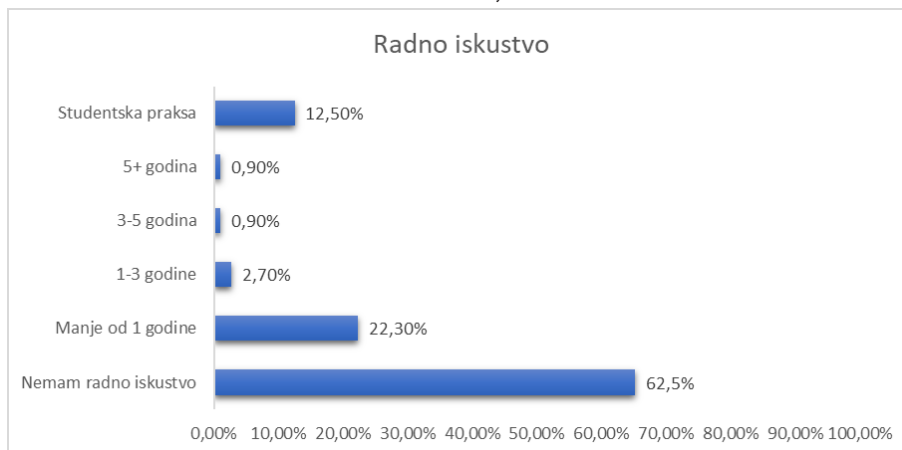
REZULTATI

U anketi koja je sprovedena među studentima Univerziteta u Banjoj Luci učestvovalo je ukupno 112 studenata Univerziteta u Banjoj Luci, od čega je bilo 48 studenata (42,9%) i 64 studentkinje (57,1%). Kada je riječ o godinama ispitanika, 17% ispitanika je bilo mlađe od 20 godina, 79,5% ispitanika je imalo 20–25 godina, a 3,6% ispitanika je imalo više od 25 godina. Kada je u pitanju studijski program, najveći broj ispitanika je bio iz oblasti društvenih nauka (58,9%), zatim tehničkih nauka (14,3%), prirodnih nauka (11,6%), biomedicine i zdravstvenih nauka (9,8%) i humanističkih nauka (5,4%) (Grafikon 1). Kada je u pitanju godina studija, najzastupljeniji su bili studenti prve godine (34,8%), zatim studenti treće godine (25%), studenti druge godine (22,3%), studenti četvrte godine (15,2%), dok je najmanje bilo studenata master studija (2,7%). Kada je riječ o radnom iskustvu studenata, rezultati pokazuju da 62,5% studenata nema nikakvo radno iskustvo, 22,3% studenata ima radno iskustvo u trajanju manjem od godinu dana, 2,7% studenata ima radno iskustvo u trajanju od 1–3 godine, 0,9% studenata ima radno iskustvo u trajanju od 3 – 5 godina, 0,9% studenata ima radno iskustvo u trajanju dužem 5 godina, te 12,5% je obavljalo studentsku praksu (Grafikon 2).



Grafikon 1. Studijski program ispitanika

Izvor: Istraživanje autora



Grafikon 2. Radno iskustvo ispitanika

Izvor: Istraživanje autora

Kada je riječ o faktorima koji su studentima najbitniji prilikom odabira posla, rezultati ankete obrađeni u programu za statističku obradu podataka SPSS-u pokazali su da su studentima veoma važni svi navedeni faktori prilikom odabira poslodavca, te da ne postoje značajne razlike u značaju ovih faktora (Tabela 1).

Descriptive Statistics			
	N (uzorak)	Aritmetička sredina	Standardna devijacija
Mogućnost napredovanja	112	4.4375	.90823
Radno okruženje i timski rad	112	4.2143	.88459
Plata i beneficije	112	4.5536	.76922
Radno vrijeme i fleksibilnost	112	4.3571	.82590
Ravnoteža privatnog i profesionalnog života	112	4.3482	.79082
Dobar brend i reputacija	112	3.8750	1.03214
Mogućnosti za sticanje novih vještina i znanja	112	4.4464	.79230
Valid N (listwise)	112		

Tabela 1. Deskriptivna statistika za faktore privlačnosti posla
Izvor: Istraživanje autora i obrada u statističkom programu SPSS

Izračunate vrijednosti iz prethodne tabele (Tabela 1) pokazuju prosječne ocjene značaja faktora prilikom izbora poslodavca. Na osnovu analize dobijenih rezultata može se uočiti da ispitanici iz uzorka, u prosjeku, smatraju da su svi faktori važni. To znači da svi faktori imaju vrijednost iznad neutralne sredine. Ako se izvrši rangiranje posmatranih faktora prema ocijenjenom stepenu saglasnosti, može se uočiti da se plata i beneficije sa najvećom prosječnom ocjenom (4.5536) veoma malo razlikuju od ostalih faktora privlačnosti posla.

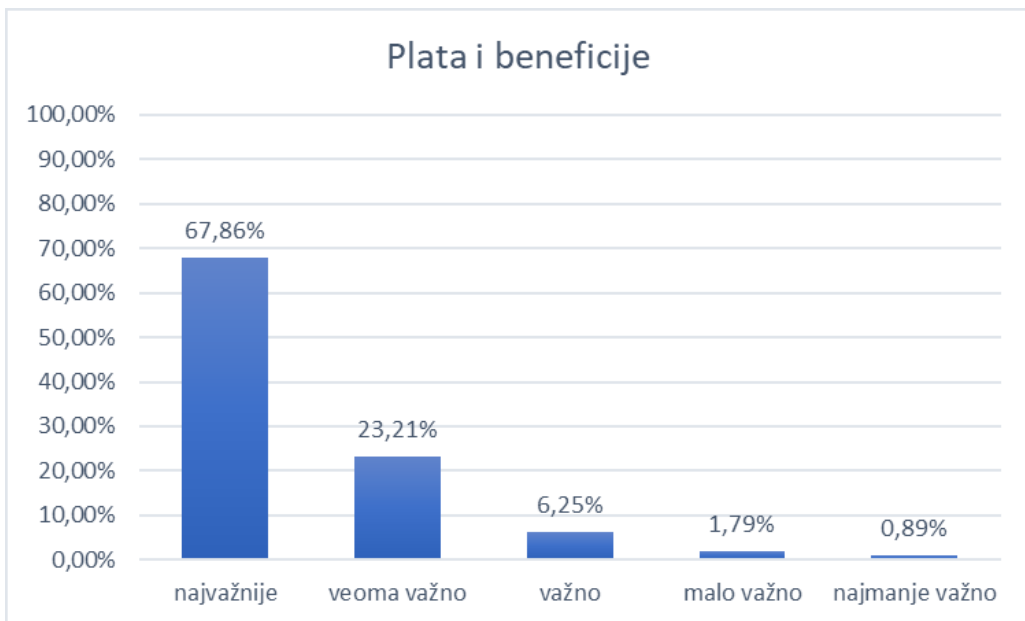
Kada su u pitanju pojedinačna rangiranja elemenata od ocjene 1 do 5 za platu i beneficije, gdje je prosječna ocjena najveća, rezultati su sljedeći:

- Ocjena 5, odnosno najvažnije (67,86% ispitanika);
- Ocjena 4, ili veoma važno (23,21% ispitanika);
- Ocjena 3 ili važno (6,25% ispitanika);
- Ocjena 2 ili malo važno (1,79% ispitanika);
- Ocjena 1 ili najmanje važno (0,89%ispitanika) (Grafikon 3).

U cilju detaljnije analize prikupljenih podataka, grupisali smo studente prema nekoliko kontrolnih varijabli (studijski program, godina studija i radno iskustvo).

Prema studijskom programu, studenti su podijeljeni u četiri grupe (društvene nauke, prirodne nauke, tehničke nauke i zdravstvene nauke). Analiza varijanse (ANOVA) je pokazala da ne postoji statistički značajna razlika u procjeni značajnosti pojedinih faktora privlačnosti posla među studentima koji pripadaju različitim studijskim programima ($p > 0,05$) (Tabela 2).

Kada je u pitanju druga kontrolna varijabla, godina studija, studenti su podijeljeni u pet grupa (prva godina, druga godina, treća godina, četvrta godina i master studije). Provedena analiza varijanse (ANOVA) je pokazala statistički značajnu razliku u odgovorima među posmatranim grupama studenta jedino kod Mogućnosti razvoja kao faktora privlačnosti



Grafikon 3. Rangiranje po važnosti plate i beneficija
Izvor: Istraživanje autora

posla ($F = 3.105$, $p = 0.018$, $p < 0.05$). Kod ostalih faktora nema statistički značajne razlike u odgovorima među posmatranim grupama studenata ($p > 0,05$) (Tabela 3).

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
MogucnostNapred	Between Groups	1.060	3	.353	.422	.738
	Within Groups	90.502	108	.838		
	Total	91.563	111			
PlateiBeneficije	Between Groups	.683	3	.228	.378	.769
	Within Groups	64.996	108	.602		
	Total	65.679	111			
RadnoVrijeme	Between Groups	2.618	3	.873	1.289	.282
	Within Groups	73.096	108	.677		
	Total	75.714	111			
Ravnoteza	Between Groups	2.230	3	.743	1.195	.315
	Within Groups	67.190	108	.622		
	Total	69.420	111			
BrendReputacija	Between Groups	6.710	3	2.237	2.166	.096
	Within Groups	111.540	108	1.033		
	Total	118.250	111			
MogucnostRazvoja	Between Groups	1.852	3	.617	.983	.404
	Within Groups	67.826	108	.628		
	Total	69.679	111			
RadnoOkruz	Between Groups	3.286	3	1.095	1.415	.242
	Within Groups	83.571	108	.774		
	Total	86.857	111			

Tabela 2. Razlika u odgovorima između grupa studenata prema studijskom programu

Izvor: Istraživanje autora i obrada u statističkom programu SPSS

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
MogućnostNapred	Between Groups	7.545	4	1.886	2.402	.054
	Within Groups	84.018	107	.785		
	Total	91.563	111			
PlateiBeneficije	Between Groups	2.446	4	.611	1.035	.393
	Within Groups	63.233	107	.591		
	Total	65.679	111			
RadnoVrijeme	Between Groups	2.664	4	.666	.976	.424
	Within Groups	73.050	107	.683		
	Total	75.714	111			
Ravnoteza	Between Groups	1.382	4	.346	.543	.704
	Within Groups	68.037	107	.636		
	Total	69.420	111			
BrendReputacija	Between Groups	7.412	4	1.853	1.789	.136
	Within Groups	110.838	107	1.036		
	Total	118.250	111			
MogućnostRazvoja	Between Groups	7.247	4	1.812	3.105	.018
	Within Groups	62.432	107	.583		
	Total	69.679	111			
RadnoOkruz	Between Groups	5.782	4	1.446	1.908	.114
	Within Groups	81.075	107	.758		
	Total	86.857	111			

Tabela 3. Razlika u odgovorima između grupa studenta prema godini studija
Izvor: Istraživanje autora i obrada u statističkom programu SPSS

U pogledu treće kontrolne varijable, radno iskustvo, studenti su podijeljeni u grupe: nema radnog iskustva, do godinu dana, 1–3 godine, 3–5 godina, više od 5 godina. Analiza varijanse (ANOVA) je pokazala da među posmatranim grupama studenata ne postoji statistički značajna razlika u procjeni značajnosti pojedinih faktora privlačnosti posla među studentima različitog radnog iskustva ($p > 0,05$) (Tabela 4).

ANOVA						
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
MogućnostNapred	Between Groups	5.013	5	1.003	1.228	.301
	Within Groups	86.549	106	.817		
	Total	91.563	111			
PlateiBeneficije	Between Groups	1.278	5	.256	.421	.833
	Within Groups	64.400	106	.608		
	Total	65.679	111			

RadnoVri- jeme	Between Groups	2.578	5	.516	.747	.590
	Within Groups	73.137	106	.690		
	Total	75.714	111			
Ravnoteza	Between Groups	2.239	5	.448	.707	.620
	Within Groups	67.180	106	.634		
	Total	69.420	111			
BrendRep- utacija	Between Groups	5.393	5	1.079	1.013	.414
	Within Groups	112.857	106	1.065		
	Total	118.250	111			
Mogucnos- tRazvoja	Between Groups	3.211	5	.642	1.024	.407
	Within Groups	66.467	106	.627		
	Total	69.679	111			
RadnoOkruz	Between Groups	7.296	5	1.459	1.944	.093
	Within Groups	79.561	106	.751		
	Total	86.857	111			

Tabela 4. Razlika u odgovorima između grupa studenta prema radnom iskustvu
Izvor: Istraživanje autora i obrada u statističkom programu SPSS

Na osnovu dobijenih rezultata, glavna hipoteza se potvrđuje, odnosno zaključujemo da su studentima veoma važni svi ovi posmatrani faktori privlačnosti posla: mogućnosti napredovanja, radno okruženje i timski rad, plata i beneficije, radno vrijeme i fleksibilnost, ravnoteža između privatnog i profesionalnog života, dobar brend i reputacija poslodavca, mogućnost sticanja novih vještina i znanja.

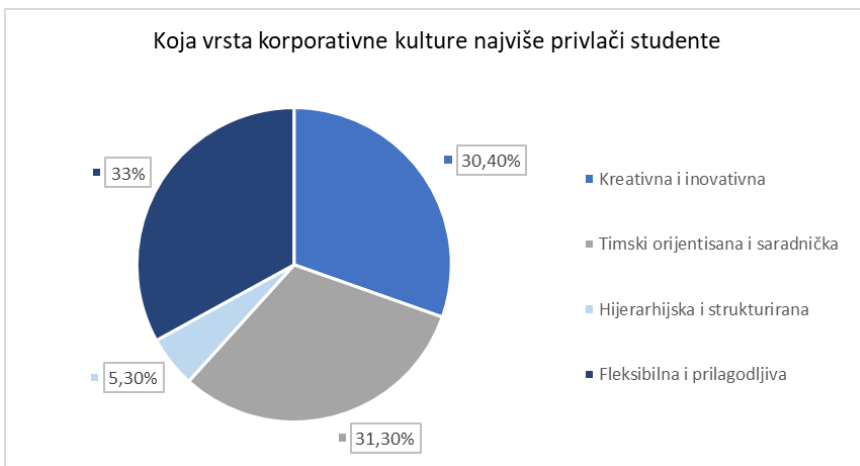
Pored navedenih faktora, ispitanici su ocijenili i značaj drugih faktora kao što su: vrsta korporativne kulture, društvena odgovornost kompanije, transparentnost i jasnost organizacija u pogledu informacija o radnim uslovima i beneficijama, trenutna prilagodljivost i inovativnost organizacija i slično.

Kada je u pitanju vrsta korporativne kulture koja studente najviše privlači, najveći broj studenata (33%) je izabrao fleksibilnu i prilagodljivu kulturu, dok se na drugom mjestu našla timski orijentisana i saradnička kultura (31,3%). Na trećem mjestu se našla kreativna i inovativna kultura (30,4%), dok je hijerarhijska i strukturirana kultura privukla znatno manji broj studenata (5,3%) (Grafikon 4). Ovakvi rezultati su očekivani s obzirom na do sada poznate opšte vrijednosti pripadnika generacije Z.

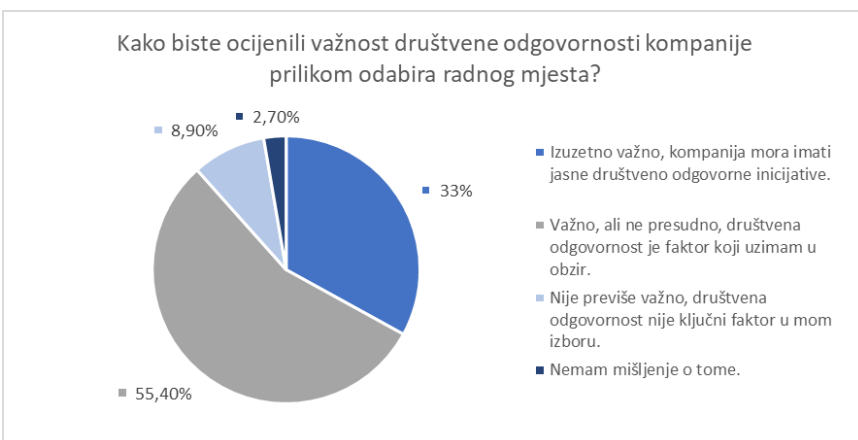
Kada je riječ o važnosti društvene odgovornosti kompanije, 55,4% studenata je navelo da im je važna društvena odgovornost kompanije ali da to nije presudan faktor ali ga uzimaju u obzir, 33% studenata je navelo da im je izuzetno važno da kompanija posluje na društveno odgovoran način. Ukupno 8,9% studenata je navelo da im nije previše važna društvena odgovornost, dok je 2,7% studenata izjavilo da nemaju mišljenje o tome (Grafikon 5).

Na pitanje da li smatraju da su organizacije dovoljno transparentne i jasne u pogledu informacija o radnim uslovima i beneficijama, 60,7% studenata je odgovorilo da su organizacije donekle jasne, dok je 26,8% studenata navelo da su nedovoljno transparentne. Znatno manji broj studenata – 8,9% naveo je da su apsolutno jasne, dok je 3,6% studenata navelo da organizacije uopšte nisu transparentne (Grafikon 6).

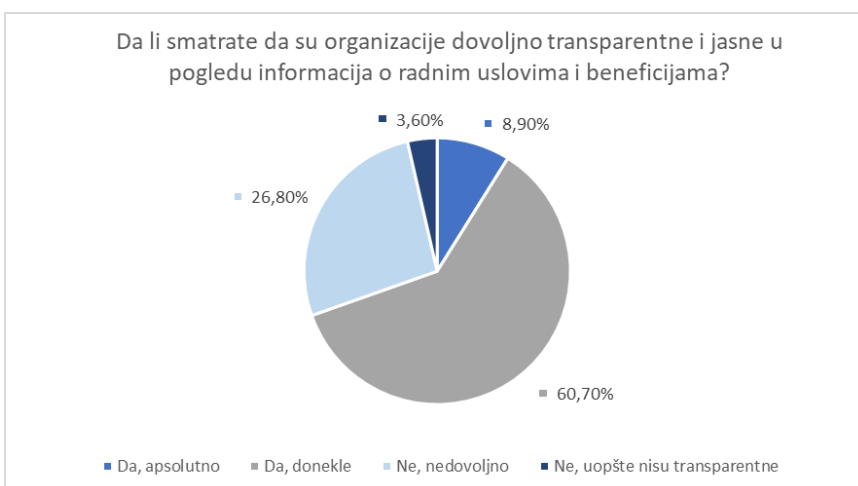
Na osnovu ovih rezultata, druga postavljena hipoteza se potvrđuje, što znači da prema mišljenju 60,7% studenata organizacije jesu dovoljno transparentne i inovativne u pogledu informacija o radnim uslovima i beneficijama. Međutim, postoji dodatni prostor za poboljšanje, s obzirom na to da manji dio studenata (8,9%) smatra da su u potpunosti transparentne. Ovakvi rezultati su ohrabrujući jer pokazuju da kompanije u našem okruženju u posljednje vrijeme poklanjaju više pažnje procesu brendiranja poslodavaca. Izgradnja pozitivnog imidža ima ključnu ulogu u privlačenju talentovanih pojedinaca jer stvara privlačno



Grafikon 4. Vrste korporativne kulture koje privlače studente
Izvor: Istraživanje autora



Grafikon 5. Važnost društvene odgovornosti kompanije za studente pri odabiru radnog mjesta
Izvor: Istraživanje autora



Grafikon 6. Percepcija studenata o transparentnosti organizacija u vezi informacija o radnim uslovima i beneficijama
Izvor: Istraživanje autora

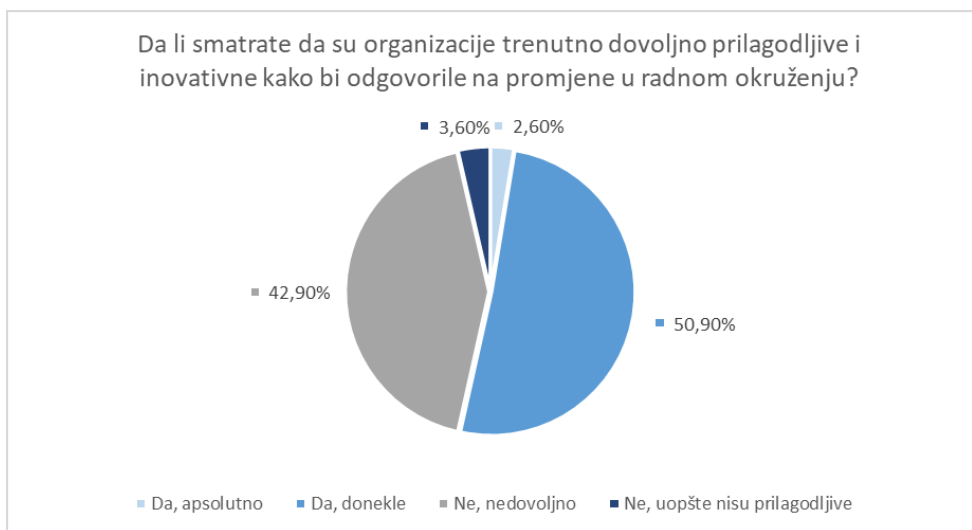
radno okruženje koje odražava vrijednosti, kulturu i uspjehe organizacije. Posmatrano sa druge strane, većina studenata nema radno iskustvo (62,5%), pa ove rezultate treba posmatrati uz oprez, s obzirom na to da najveći procenat studenata bez radnog iskustva (69%) smatra da su organizacije donekle transparentne.

Na pitanje da li smatraju da su organizacije trenutno dovoljno prilagodljive i inovativne kako bi odgovorile na promjene u radnom okruženju, 50,9% studenata je odgovorilo da smatraju da su donekle, a 42,9% studenata smatra da su nedovoljno prilagodljive i inovativne. Znatno manji broj studenata (3,6%) naveo je da uopšte nisu prilagodljive, dok samo 2,6% studenata smatra da su organizacije apsolutno prilagodljive i inovativne kako bi odgovorile na promjene u radnom okruženju (Grafikon 7). Ovdje postoji dodatni prostor za poboljšanje, s obzirom da mali dio studenata (2,6%) smatra da su u organizacije apsolutno prilagodljive i inovativne kako bi odgovorile na promjene u radnom okruženju. S tim u vezi, studenti su naveli i strategije koje kompanije mogu koristiti da privuku studente i mlade profesionalce, kako kompanije mogu poboljšati svoju reputaciju među studentima i mladim profesionalcima, kao i ključne prepreke ili izazove koje studenti očekuju u traženju i odabiru budućeg poslodavca.

Kao najefikasnije strategije koje kompanije mogu koristiti da privuku studente izdvojili su se pružanje jasnih mogućnosti za napredovanje i rast karijere (73,2%) i ponuda fleksibilnog radnog vremena i rada na daljinu (63,4%), zatim i saradnja s visokoškolskim ustanovama i organizovanje studentskih programa (59,8%), kao i stvaranje inspirativne radne atmosfere i kreativnih prostora (54,5%), s tim da su studenti mogli izabrati najviše tri strategije (Grafikon 8).

Studenti su naglasili da kompanije imaju priliku znatno unaprijediti svoju reputaciju među studentima i mladim profesionalcima putem stvaranja internih programa mentorstva i razvoja (46,4%), aktivnim učestvovanjem u korporativnom društveno odgovornom djelovanju (26,8%), kao i izgradnjom jasnog i pozitivnog brenda kompanije (26,8%) (Grafikon 9).

Kao najveće izazove i prepreke prilikom traženja i odabira posla, studenti su naveli nerealna očekivanja poslodavaca u vezi s iskustvom i vještinama (78,6%), nedostatak mogućnosti za profesionalni razvoj u kompaniji (56,3%), konkurenciju na tržištu rada (45,5%) kao i nedostatak transparentnih informacija o kompaniji (36,6%) i neki drugi razlozi (0,9%), s tim da su ispitanici mogli odabrati najviše 3 prepreke (Grafikon 10).

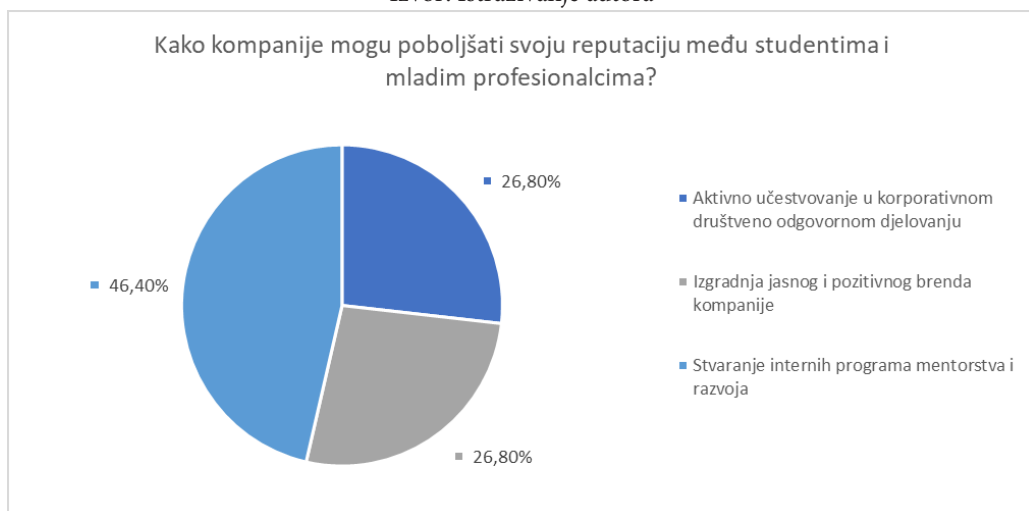


Grafikon 7. Percepcija studenata o prilagodljivosti i inovativnosti organizacija

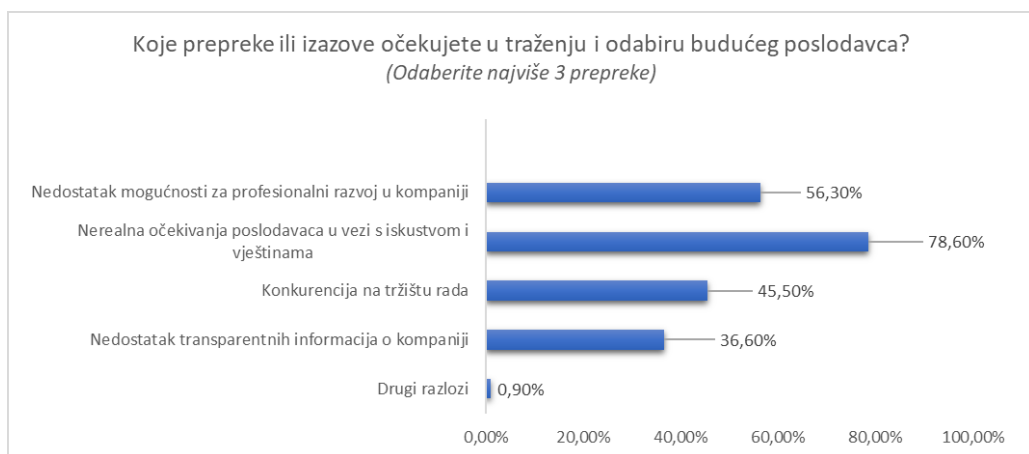
Izvor: Istraživanje autora



Grafikon 8. Ključne strategije za privlačenje studenata u kompanije
Izvor: Istraživanje autora



Grafikon 9. Ključne strategije za unapređenje reputacije kompanija među studentima i mladim profesionalcima
Izvor: Istraživanje autora



Grafikon 10. Očekivane prepreke i izazovi u traženju i odabiru budućeg poslodavca iz perspektive studenata
Izvor: Istraživanje autora

DISKUSIJA

Rezultati istraživanja pružaju detaljniji uvid u ključne preferencije i očekivanja studenata Univerziteta u Banjoj Luci pri zaposlenju i odabiru radnog mjesta. Analizom demografskih karakteristika ispitanika, uključujući pol, godine, studijski program i trenutnu godinu studija, kao i radno iskustvo, dobijeni su značajni podaci koji ukazuju na veoma važne faktore kako bi se mogle odrediti njihove karijerne tendencije. Posebno je važna pripadnost određenoj generaciji, s obzirom na to svaka generacija ima svoje jedinstvene karakteristike i očekivanja od radnog mjesta i poslodavca, te je potrebno da poslodavci budu upoznati sa očekivanjima generacije Z kojoj pripadaju anketirani studenti.

Analiza prikupljenih podataka je pokazala ključna očekivanja studenata u pogledu budućeg radnog mjesta. Utvrđeno je da su studentima brojni faktori važni prilikom odabira radnog mjesta.

U okviru ovog konteksta, analizirane su implikacije Randstadove studije buduće radne snage (2016.) koja je identifikovala saradnju i komunikaciju kao ključne pokretače koji doprinose zadovoljstvu poslom za generaciju Z. Ova studija je otkrila da su finansijske nagrade, motivacija, fleksibilnost i dobar balans između posla i privatnog života u velikoj mjeri povezani sa privlačenjem generacije Z (Randstad, 2016). Dolot (2018) potvrđuje mnoge rezultate Randstada i napominje da su povratne informacije od ključne važnosti za generaciju Z. Oni daju povratne informacije, ali takođe očekuju da dobiju povratne informacije od svog menadžera. Dolot nastavlja da tvrdi da posao treba da bude privlačan za generaciju Z da bi oni ostali angažovani i lojalni u drugom roku (Dolot, 2018).

U svjetlu ovih saznanja, rezultati ovog istraživanja na Univerzitetu u Banjoj Luci pokazuju konvergenciju s aktuelnim globalnim tendencijama. Studentima su skoro pa podjednako važni svi ovi faktori: mogućnosti napredovanja, radno okruženje i timski rad, plata i beneficije, radno vrijeme i fleksibilnost, ravnoteža između privatnog i profesionalnog života, dobar brend i reputacija poslodavca, mogućnost sticanja novih vještina i znanja.

Transparentnost je postala glavni prioritet u organizacijama širom svijeta. Ne samo zato što je otvorena i iskrena razmjena informacija između menadžera i zaposlenih radi stvaranja otvorenosti i odgovornosti prava stvar već zato što se pokazalo da jasnije sagledavanje stvari povećava angažman i učinak zaposlenih (Dixit, 2018).

Tako su i rezultati istraživanja pokazali da su prema mišljenju 60,7% studenata organizacije dovoljno transparentne i inovativne u pogledu informacija o radnim uslovima i beneficijama, ali postoji i dodatni prostor za poboljšanje, s obzirom na to da mali dio studenata (8,9%) smatra da su u potpunosti transparentne. Ovo nam pokazuje da su organizacije ozbiljno shvatile značaj transparentnosti, te da je transparentnost organizacija jedan od najznačajnijih prediktora zadovoljstva zaposlenih i da se organizacije moraju truditi da poboljšaju svoju transparentnost i da budu inovativne kako bi privukle mlade talente.

ZAKLJUČAK

Današnje dinamično poslovno okruženje postavlja izuzetno visoke zahtjeve organizacijama kada je reč o privlačenju i angažovanju talentovanih mladih ljudi, posebno generacije Z. Generacija Z, koja se odlikuje visokom tehnološkom pismenošću i orijentacijom ka inovacijama, traži smislene i izazovne poslove u industrijama koje odražavaju njihove interese. Ovaj novi talas mladih profesionalaca, rođenih nekad između 1995. i 2010. godine, donosi sa sobom specifične karakteristike vezane za radno mjesto kao što su visoki nivo tehnološke pismenosti, brzo prilagođavanje novim tehnologijama i želja za radom u inkluzivnim i inovativnim okruženjima. Karijera im nije samo sredstvo za egzistenciju, već i prilika za ostavljanje pozitivnog uticaja na društvo i okolinu. Oni traže smislen i interesantan posao

u industrijama koje su povezane sa njihovim privatnim životima i biraju karijeru koja ih zaista zanima, bez obzira na postojeće i procenjene potrebe tržišta rada.

Empirijsko istraživanje je pokazalo da očekivanja studenata, posebno generacije Z, imaju važan uticaj na izbor buduće karijere i poslodavca. Rezultati analize su pokazali da su veoma važni faktori kao što su mogućnosti napredovanja, radno okruženje i timski rad, plata i beneficije, radno vrijeme i fleksibilnost, ravnoteža između privatnog i profesionalnog života, dobar brend i reputacija poslodavca, mogućnost sticanja novih vještina i znanja.

Studenti smatraju da kompanije koje pružaju jasne informacije i prepoznaju društvenu odgovornost imaju veće šanse da budu privlačne kao poslodavci. Na osnovu rezultata istraživanja potvrđena je i druga postavljena hipoteza, da su organizacije dovoljno transparentne i inovativne u pogledu informacija o radnim uslovima i beneficijama (prema mišljenju 60,7% studenata). Naravno, tu postoji dodatni prostor za poboljšanje, s obzirom na to da manji dio studenata (8,9%) smatra da su u potpunosti transparentne, te stoga organizacije se moraju potruditi da poboljšaju svoju transparentnost i da budu inovativne kako bi privukle mlade talente.

Transparentnost organizacija i inovativnost u pružanju informacija o radnim uslovima i beneficijama ima značajan uticaj na privlačenje ovih mladih talenata. Ovo istraživanje naglašava važnost razumijevanja očekivanja i preferencija generacije Z kako bi organizacije pravilno prilagodile svoje strategije regrutovanja. Kako bi privukli i zadržali talentovane mlade ljude, kompanije treba da se fokusiraju na stvaranje stimulativnih radnih okruženja, mogućnosti za razvoj karijere i transparentnu komunikaciju o beneficijama.

Kao osnovno ograničenje istraživanja, javlja se veličina uzorka, s obzirom na veličinu posmatrane populacije. Ovo ograničenje ujedno predstavlja jedan od mogućih pravaca daljih istraživanja, odnosno mogućnost da se ispitaju preferencije studenata u pogledu očekivanja od radnog mjesta na većem uzorku. Kao drugi pravac istraživanja može se sagledati zadržavanje zaposlenih, odnosno koji su aspekti posla važni za pripadnike Z generacije u pogledu razvoja lojalnosti prema poslodavcu i ostanka u organizaciji.

LITERATURA

- Bahtijarević-Šiber, F. (1999): *Menadžment ljudskih potencijala*. Zagreb: Golden marketing.
- Barhate, B., & Dirani, K. M. (2021): *Career aspirations of generation Z: a systematic literature review*. Texas, USA: European Journal of Training and Development.
- Bencsik, A., Horváth-Csikós, G., & Juhász, T. (2016): *Y and Z Generations at Workplaces*. Journal of Competitiveness, 90–106.
- Bresman, H., & Rao, V. D. (2017): *A Survey of 19 Countries Shows How Generations X, Y, and Z Are — and Aren't — Different*. Retrieved (10. 8. 2023.) from: <https://hbr.org/2017/08/a-survey-of-19-countries-shows-how-generations-x-y-and-z-are-and-arent-different>.
- Cresnar, R., & Nedelko, Z. (2020): *Understanding future leaders: how are personal values of generations Y and Z tailored to leadership in industry 4.0?* Maribor, Slovenia: Sustainability.
- Csobanka, Z. E. (2016): *The Z Generation*. Acta Technologica Dubnicae.
- Dabija, D.-C., Bejan, B. M., & Pușcaș, C. (2020). *A Qualitative Approach to the Sustainable Orientation of Generation Z in Retail: The Case of Romania*. Journal of Risk and Financial Management.
- Dixit, J. (2018): *Why Transparency Is the Secret to Improving Employee Experience*. NeuroLeadership.
- Dolot, A. (2018): *The characteristics of Generation Z*. E-mentor.
- Fuller, A., & Unwin, L. (2010): *Workplace learning and the organization*. In *The SAGE Handbook of Workplace Learning*. Los Angeles : SAGE.
- Fuller, A., Ashton, D., Felstead, A., Unwin, L., Walters, S., & Quinn, M. (2003): *The impact of informal learning at work on business productivity*. London: Department of Trade and Industry.
- Kohnová, L., Papula, J., & Salajová, N. (2021): *Generation Z: Education in the World of Digitization for the Future of the Organizations*. Slovakia: Comenius University, Faculty of Management.
- Larkin, C. M., Jancourt, M., & Hendrix, W. H. (2018): *The Generation Z world: Shifts in urban design, architecture and the corporate workplace*. Corporate Real Estate Journal.

- Lukić, M. J., Brkljač, N. M., & Perčić, R. (2019): *Brendiranje Poslodavca u Funkciji Privlačenja i Zadržavanja Talenata koji Pripadaju*. Marketing.
- Maloni, M., Hiatt, M. S., & Campbell, S. (2019): *Understanding the work values of gen Z business students*. . Kennesaw, USA: The International Journal of Information Management.
- Marwiyah, M., Arti, P. P., & Hidayat, T. (2022): *An Analysis of Online Transportation Applications Between Gojek and Grab for Students*. International Journal of Science Education and Cultural Studies.
- McCrinkle, M., & Fell, A. (2019): *Understanding Generation Z. Recruiting, Training and Leading the Next Generation*. McCrinkle Research Pty Ltd.
- O'Boyle, C., Atack, J., & Monahan, K. (2017): *Generation Z enters the workforce. Generational and technological challenges in entry-level jobs*. Deloitte Insights.
- Patel, D. (2017). *8 Ways Generation Z Will Differ From Millennials In The Workplace*. Retrieved (10. 8. 2023.) from: <https://www.forbes.com/sites/deepatel/2017/09/21/8-ways-generation-z-will-differ-from-millennials-in-the-workplace/>
- Rainbird, H., Fuller, A., & Munro, A. (2004): *Workplace learning in context*. London : Routledge.
- Randstad. (2016): *Gen Z and Millennials Collide at Work*.
- Seemiller, C., & Grace, M. (2016): *Generation Z goes to college*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Sikavica, P., & Novak, M. (1993): *Poslovna organizacija*. Zagreb: Informer.
- Twenge, J. (2018): *In Interview: Smartphones raising a mentally fragile generation*. Retrieved (10. 8. 2023) from: <https://www.vanguardngr.com/2018/11/smartphones-raising-a-mentally-fragile-generation/>.
- Vujović, T., & Tripković, A. (2022): *Skills and Motivation Factors of Generation Z for Creating Successful Employer Branding Strategies*. Kosovska Mitrovica, Serbia: Faculty of Economics, University of Pristina.
- Zolak Poljašević, B. (2021): *Menadžment ljudskih resursa: Tradicionalni u susret savremenom pristupu*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci.

EXPECTATIONS OF STUDENTS REGARDING THE WORKPLACE: CHALLENGES IN ATTRACTING HUMAN RESOURCES

Author: MILANKA ĐURICA

e-mail: milanka.djurica@student.ef.unibl.org

Mentor: Assoc. Prof. Branka Zolak Poljašević
Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: This paper aims to analyze the expectations of students regarding the workplace, with a special emphasis on the challenges of attracting human potential. Students' expectations play a crucial role in their job selection process and can significantly influence an organization's success. The research explores the factors important to students when seeking employment and how organizations can attract talented young individuals.

Aim: The aim of this research is to theoretically and practically examine students' expectations regarding the workplace, as well as the challenges organizations encounter during the recruitment process. Understanding the expectations of potential candidates regarding job opportunities can assist organizations in adapting their talent recruitment strategies.

Materials and Methods: The empirical part of this paper is based on collected data from students at the University of Banja Luka. The data were obtained through structured surveys and subsequently analyzed and interpreted using appropriate statistical methods and techniques.

Results: The analysis of collected data revealed key expectations of students regarding their future workplaces. Salary emerged as one of the crucial factors, alongside opportunities for career advancement, acquiring new skills and knowledge, flexible working hours, and achieving a work-life balance. Regarding corporate culture, students expressed a preference for organizations providing a flexible and adaptable work environment.

Conclusion: This research highlights the importance of understanding students' expectations regarding the workplace to attract qualified human resources. Based on the identified expectations of potential candidates for employment, organizations should adapt their recruitment strategies and create a positive employer brand to attract talented young individuals.

Keywords: expectations; workplace; attraction; human resources; challenges; employment

RAZMATRANJE AKTIVNOSTI NA DRUŠTVENIM MREŽAMA U KONTEKSTU REVIZIJE

Autor: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ, PhD student

e-mail: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Prof. dr Veljko Dmitrović

Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Prednosti društvenih mreža u poslovnom kontekstu su nesporne, s obzirom na to da je skoro polovina ukupne ljudske populacije na planeti aktivna na društvenim mrežama. Organizacije i istaknuti pojedinci poput sportista, glumaca i drugih mogu da koriste naloge na društvenim mrežama, da plasiraju interaktivan sadržaj i da dođu do potencijalnih klijenata. Međutim, koliko upotreba društvenih mreža ima svojih prednosti, toliko sa sobom nosi i nedostataka, te stoga zahteva ozbiljnost u pristupu koja se pre svega manifestuje u odgovarajućim aktivnostima planiranja, kao i razumevanja kako društvene mreže zaista funkcionišu. U tom kontekstu kod velikih globalnih kompanija koje su višestruko prisutne na društvenim mrežama javila se neophodnost za nezavisnim pregledom aktivnosti na društvenim mrežama u cilju postizanja boljih poslovnih rezultata i očuvanja poslovne reputacije kompanije, a to je revizija naloga na društvenim mrežama.

Cilj: Cilj istraživanja u radu je analiziranje i razmatranje kompanijskih aktivnosti na društvenim mrežama u kontekstu revizije kao funkcije koja pruža nezavisno i objektivno uveravanje.

Materijal i metode: Za istraživanje je korišćena deduktivna metoda. Predmet proučavanja bila je relevantna literatura iz koje su izvedene ključne osnove i važni zaključci, koji su metodom sinteze i elementarne slojevite analize prikazani u radu.

Rezultati: Danas je više nego ikada prisustvo na društvenim mrežama važno za svaku organizaciju i njeno kretanje u globalnim ekonomskim trendovima. Ipak, za mnoge je potreba za strategijom društvenih medija potcenjena. Sa skoro više od polovine ljudske populacije koja je prisutna na internetu, sve organizacije su prisutne na društvenim mrežama, bez obzira da li to žele ili ne. Definisane i pravovremeno implementiranje, te odgovarajuće strategije aktivnosti na društvenim mrežama od vitalnog su značaja za upravljanje nalogima na društvenim mrežama.

Zaključak: Adekvatna strategija upravljanja nalogima na društvenim mrežama takođe može osigurati da se organizacije pridržavaju pravila koja su uspostavljena da zaštite kompaniju, javnost, zaposlene i zainteresovane strane. Bez toga, organizacije rizikuju da naruše poslovnu reputaciju kompanije. Kompanije koje imaju kvalitetnu strategiju društvenih medija mogu efikasno da upravljaju različitim uticajima u digitalnom vremenu i dinamičnim ekonomskim trendovima. Sa druge strane, revizorska funkcija može da sagleda sve, od ciljeva organizacije do toga kako se oni koji predstavljaju kompaniju ponašaju u različitim situacijama koje su uzrokovane delovanjima i aktivnostima na društvenim medijima.

Ključne reči: Društvene mreže; revizija; nalozi

UVOD

Društvene mreže, prema shvatanjima određenih grupa autora, predstavljaju računarski generisan interfejs koji podstiče stvaranje i deljenje podataka, misli, ideja i drugih oblika izražavanja u virtuelnom okruženju i posredstvom informaciono-telekomunikacionih

kanala (Jakovljević, 2021a). Jedna od prvih kompanija koja je doprinela kreiranju društvenih mreža zasnovanih na informaciono-komunikacionim tehnologijama bila je kompanija *Classmates*, osnovana 1995. godine. U suštini, njihova mreža je koristila tehnologiju osnovanu na postojećoj povezanosti između članova koji su se razvrstavali u grupe na osnovu svoje dominantne karakteristike i to u studente, bezbednjake, zaposlene i druge. *SikDegrees.com* je bio prvi pravi sajt za društveno umrežavanje (Agarwal, et al., 2023). Korisnici su mogli da kreiraju profile, održavaju liste prijatelja i kontaktiraju jedni druge preko sistema privatnih poruka na sajtu. Za tri godine funkcionisanja, mreža je registrovala više od tri miliona korisnika do 2000. godine, ali je ubrzo izgubio na značaju u naletu drugih sajtova sa sličnim sadržajem i funkcionalnostima. Ubrzo se pojavio i *MySpace* koji je u vizuelnom kontekstu doneo nove sadržaje koji su privukli veliki broj korisnika informaciono-komunikacionih tehnologija. Pojavom *Facebook*-a, on je postao dominantan u svetu društvenih mreža i jedna od najpopularnijih platformi sa milijardama korisnika širom sveta. Međutim *Facebook* se specijalizovao za razmenu poruka, naročito sa implementacijom odvojene aplikacije za dopisivanje pod imenom *Messenger*, dok su se za druge namene pojavile druge društvene mreže specijalizovane za deljenje drugih vrsta sadržaja (Fei, et al., 2023). Tako *YouTube* omogućava korisnicima da dele video-snimke, dok je *TikTok* dizajniran za deljenje kratkih video-zapisa. Sa druge strane, *LinkedIn* stavlja naglasak na profesionalne veze korisnika, gde korisnici kreiraju stranice slične po strukturi i opisima.

Više od 4,7 milijardi ljudi širom sveta koristi društvene mreže, što je otprilike 60% svetske populacije. Danas su aplikacije i platforme za razmenu poruka na društvenim mrežama najčešće korišćene internet lokacije širom sveta. Početkom 2023. godine, 94,8% korisnika pristupilo je aplikacijama i veb-lokacijama za časkanje i razmenu poruka. Društvene mreže igraju ključnu ulogu u marketinškim strategijama kompanija s obzirom na veliku količinu vremena koje pojedinci provode svaki dan na društvenim platformama i aplikacijama. Istovremeno, društvene mreže su polje koje se stalno menja. Ljudi koriste različite aplikacije na društvenim mrežama za umrežavanje, razmenu iskustava, poslovne informacije, pronalaženje drugih širom sveta sa sličnim interesima i deljenje političkih stavova. Poznate ličnosti koriste društvene mreže za interakciju sa biračima i obožavaocima. Za kompanije, društvene mreže su postale ključni alat (Delkosh, et al., 2023). Kompanije koriste platforme za pronalaženje kupaca i interakciju sa njima, povećanje prodaje kroz oglašavanje i promociju, merenje potrošačkih trendova i pružanje usluga ili podrške korisnicima. Sposobnost društvenih medija da prikupljaju informacije pomaže preduzećima da preciznije definišu svoje marketinške kampanje i sprovedu istraživanje tržišta. One pomažu kompanijama da promovišu proizvode i usluge jer omogućava distribuciju ciljane, blagovremene i ekskluzivne prodaje i kupona potencijalnim kupcima. Nadalje, društvene mreže mogu pomoći u izgradnji odnosa s kupcima kroz programe lojalnosti koji su povezani sa društvenim medijima. Prosečna dnevna upotreba društvenih mreža od strane korisnika interneta je 151 minut kod lica starosti između 16 i 64 godine. S druge strane, društvene mreže su sklone širenju dezinformacija, stvaranju razlika, generalizovanju, pa čak i izazivanju štetnih psiholoških efekata. Kompanije koriste marketing na društvenim mrežama da ciljaju svoje potrošače, izgrade bazu lojalnih obožavatelja i stvore kulturu koja stoji iza svojih brendova. Prema *Facebook*-u, više od 200 miliona malih preduzeća koristi svoju platformu u marketinške svrhe. U 2022. g. potrošnja na oglašavanje na društvenim mrežama i pretraživačkoj mreži činila je otprilike 55% ukupne globalne potrošnje na oglase. To je takođe najbrže rastuća kategorija na svim kanalima oglašavanja (Ahmadi, et al., 2023).

U dinamičnom poslovnom okruženju kakvo je danas, naročito u kontekstu digitalnih tehnologija koje se neprestano menjaju i sve intenzivnije implementacije veštačke inteligencije, koja zauzima sve značajnije mesto u izvršavanju poslovnih aktivnosti, pre svega kada je potrebno pripremiti sadržaj koji će da bude plasiran na društvenim mrežama, prednosti društvenih mreža u poslovnom kontekstu su nesporne, s obzirom na to da je skoro polo-

vina ukupne ljudske populacije na planeti aktivna na društvenim mrežama. Organizacije i istaknuti pojedinci poput sportista, glumaca i drugih mogu da koriste naloge na društvenim mrežama da plasiraju interaktivan sadržaj i da dođu do potencijalnih klijenata (Qahri-Saremi & Turel, 2023). Međutim, koliko upotreba društvenih mreža ima svojih prednosti, toliko sa sobom nosi i nedostataka, te stoga zahteva ozbiljnost u pristupu koja se pre svega manifestuje u odgovarajućim aktivnostima planiranja, kao i razumevanja kako društvene mreže zaista funkcionišu. U tom kontekstu kod velikih globalnih kompanija koje su višestruko prisutne na društvenim mrežama javila se neophodnost za nezavisnim pregledom aktivnosti na društvenim mrežama u cilju postizanja boljih poslovnih rezultata i očuvanja poslovne reputacije kompanije, a to je revizija naloga na društvenim mrežama (Jakovljević & Jakovljević, 2021). U tom kontekstu revizija naloga na društvenim mrežama je sveobuhvatna procena prisustva, učinka i strategije organizacije ili pojedinca na društvenim mrežama. To uključuje analizu različitih aspekata naloga na društvenim mrežama, sadržaja, aktivnosti i merila kako bi se stekao uvid u to šta dobro funkcioniše i šta bi se moglo poboljšati (Men, et al., 2023). Glavni cilj revizije naloga na društvenim mrežama je da doprinese jasnijem i boljem preciziranju i optimizaciji strategije društvenih mreža kako bi se bolje uskladila sa ciljevima i zadacima konkretnog poslovnog entiteta. Predmet istraživanja u radu je analiziranje i razmatranje kompanijskih aktivnosti na društvenim mrežama u kontekstu revizije kao funkcije koja pruža nezavisno i objektivno uveravanje.

MATERIJALI I METODI

Za istraživanje je korišćena deduktivna metoda. Predmet proučavanja bila je relevantna literatura iz predmetne oblasti, iz koje su izvedene ključne osnove i važni zaključci, koji su metodom sinteze i elementarne slojevite analize prikazani u radu. Autor (Gatiker, 2013) objašnjava da društvene mreže brzo postaju važne za većinu kompanija, ali mnogi menadžeri, profesionalci i marketinški stručnjaci nisu sigurni u praktičnost marketinga na društvenim mrežama i kako da mere uspeh. Revizija društvenih mreža daje ljudima koji se bave društvenim poslovanjem vodič za marketing društvenih medija, merenje učinkovitosti aktivnosti na društvenim mrežama i kako da procene i poboljšaju upotrebu društvenih mreža u organizacionom kontekstu. Njegova knjiga upoznaje čitaoca sa konceptima i idejama koje se pojavljuju u društvenim medijima, razmatra potrebu da se pređe sa tradicionalnog marketinga na noviji pristup fokusiran na kupce koji su prisutni na društvenim mrežama i interpretira diskusiju usmerenu na sistematski pristup procenivanju aktivnosti društvenim mrežama (Schendzielarz, et al., 2022).

Autori (Beka & Pavlatos, 2022) iznose stav da kompanije sve više koriste društvene medije za komunikaciju sa zainteresovanim stranama. Tokom prethodne decenije, društvene mreže su počele biti deo savremenog načina života. Oni su realizovali kvantitativno istraživanje na početnoj populaciji od 183 kompanije kojima se trguje na Atinskoj berzi u periodu od jedne poslovne godine. Prikupili su podatke sa korporativnih naloga na društvenim mrežama i analizirali su strategije postova na društvenim mrežama primenom Kruskal–Volisov modela i OLS regresijskog modela u funkciji analiziranja odnosa između naloga i objava na društvenim mrežama i računovodstva i revizije. Njihovi nalazi pokazuju da kompanije sa aktivnim naložima na društvenim mrežama i aktivnim tehnikama upravljanja objavama na *Twitter*-u, *Facebook*-u i *LinkedIn*-u imaju tendenciju da ostvare veći profit u poređenju sa kompanijama koje imaju neaktivne naloge na društvenim medijima (Jakovljević, 2021c).

Autori (Alghamdi, et al., 2023) navode da, iako je upravljanje kompanijskim sadržajima koje se oslanja na podatke sa društvenih mreža postalo sastavni deo uobičajene prakse, potrebno je da postoji dobro definisan korpus znanja koji se eksplicitno bavi procesom i

generisanom vrednošću. Oni smatraju da to može da podstakne kulturu kontinuiranog učenja i inovacija uz razmatranje društvenih implikacija, što može da dovede do intenziviranja poslovnih aktivnosti. Oni su sprovedli sistematski pregled literature i zaključili da pozitivan uticaj društvenih mreža obuhvata deljenje znanja, kreativnost i produktivnost, formulaciju znanja, izgradnju poverenja i kognitivni kapital. Dodatno, vrednost se obezbeđuje u sticanju znanja pojednostavljivanjem i masovnim prikupljanjem informacija, smanjenjem neizvesnosti i dvosmislenosti i organizovanjem znanja kroz prakse skladištenja, pronalaženja i klasifikacije (Luo, et al., 2023). Na nivou primene, takvo znanje može poboljšati kvalitet kompanijskih usluga, podstaći kreativnost i povećati poslovnu reputaciju kompanije posmatrani iz dimenzije eksternih korisnika.

REZULTATI

Revizija naloga na društvenim mrežama je sveobuhvatna procena prisustva, učinka i strategije organizacije ili pojedinca na društvenim mrežama. To uključuje analizu različitih aspekata naloga na društvenim mrežama, sadržaja, angažovanja i metrike kako bi se stekao uvid u to šta dobro funkcioniše i šta bi se moglo poboljšati. Glavni cilj revizije naloga na društvenim mrežama treba da doprinese u preciziranju i optimizaciji strategije društvenih medija kako bi se bolje uskladila sa ciljevima i zadacima subjekta. Revizor treba da ispita i prikupi sve relevantne informacije o nalogima na društvenim mrežama za koje želi da realizuje revizorski angažman (Jakovljević, 2021e). Ovo uključuje korisnička imena, pristupe, broj pratilaca, sadržaj i drugo. Pregledanje i procena vizuelne doslednosti, brendiranja i kompletnosti profila može da bude važno. Prilikom sprovođenja revizije javlja se neophodnost uveravanja u relevantnost profilnih fotografija, naslovnih fotografija, kratkih opisa naloga i drugih relevantnih informacija u smislu ažurnosti i doslednosti na društvenoj mreži. Analiza sadržaja može da obuhvati ispitivanje tipova sadržaja koji se dele na svakoj platformi, procenu relevantnosti, kvaliteta i stope angažovanja sadržaja i identifikovanje vrste sadržaja koji doprinosi pozicioniranju i promovisanju kod klijenata i ostvaruje napredak u ispunjavanju ciljeva organizacije (Jakovljević, 2021b).

Analiziranje sadržaja svih pratilaca na društvenim mrežama obuhvata razumevanje i analiziranje ključne publike, prikupljanje odgovora na pitanja šta ih zanima i prilagođavanje sadržaja njihovim preferencijama (Jeremić, et al., 2022). Revizor treba da definiše skup pokazatelja angažovanja i da izračuna definisanu dimenziju angažovanja za svaku platformu, uključujući lajkove, komentare, dijeljenja i još mnogo toga. Procenite koji postovi stvaraju najviše angažovanja i odredite obrasce koji stoje iza njih. Rast pratilaca se izračunava ažurnim praćenjem baze pratilaca tokom vremena i identifikovanjem perioda brzog rasta i stagnacije. To može da pomogne revizoru da razume koje su strategije bile efikasne u privlačenju novih pratilaca i zadržavanju postojećih (Jakovljević, 2022b).

Analiza konkurencije obuhvata istraživanje prisustva konkurenata na društvenim medijima. Procenite njihov sadržaj, strategije angažovanja i rast pratilaca. Ovo može pružiti uvid u trendove u industriji i identifikovanje nedostataka u sopstvenoj strategiji. Analiza performansi platforme se odnosi na upoređivanje performansi naloga na društvenim mrežama na različitim platformama. Neke platforme mogu biti efikasnije u postizanju definisanih ciljeva ili postizanju određenih ciljeva. Analiziranje ključnih indikatora učinka, (KPI) kao što su doseg, prikazi, stope učestalosti klikova, stope konverzije i druge relevantne metrike. Utvrđivanje da li se kompanijski napori na društvenim mrežama pretvaraju u značajne rezultate. Sa druge strane, procena kalendara sadržaja obuhvata pregled kalendara sadržaja i učestalost objavljivanja. To se odnosi na postizanje razumnog uveravanja u opravdanost i ispravnost sadržaja u smislu doslednosti i usklađenosti sa strategijom društvenih mreža i postizanjem kompanijskih ciljeva pre svega u domenu profitabilnosti. Analiza heštegova

tokom sprovođenja revizije naloga na društvenim mrežama može da bude veoma važna. Ona bi trebala da obuhvata procenu efikasnosti heštegova koji se koriste u vašim objavama. Kompanija u okviru strategije društvenih mreža treba da odredi koji heštegovi podstiču promociju i definisane ciljeve nastupa na društvenim mrežama, pre svega u oblasti ispunjavanja uspostavljenih kriterijuma i identifikovanja potencijalnih novih heštegova za uključivanje (Jakovljević, 2022a).

Revizori koji sprovode revizije naloga na društvenim mrežama treba da prate raspoloženje komentara i reakcija klijenata na kompanijske objave. Često klijenti mogu da iskažu interesovanje za neke kompanijske objave na društvenim mrežama i da reaguju na njih iskazujući svoje mišljenje ili deleći svoja iskustva sa proizvodima i uslugama kompanije. U situacijama kada kompanija dobije negativan komentar ili ocenu od strane nekog korisnika društvenih mreža koji ima opravdano obrazloženje, treba da reaguje u najkraćem roku i kreira rešenje koje će da donese uklanjanje negativnog komentara ili pozitivan odgovor na njega, što drugim postojećim i svim potencijalnim kupcima može da predstavlja signal snažne posvećenosti kupcima i fokusiranje na klijentovo zadovoljstvo. Shvatanje kako kompanijska publika percipira brend često dovodi do odgovora na pitanje da li postoje neki problemi koje treba rešiti.

Nadalje, pregledavanje ciljeva obuhvata upoređivanje kompanijskih aktivnosti i učinka na društvenim mrežama sa ciljevima koji su unapred definisani. Identifikovanje oblasti u kojima su ispunjene ili premašeni ciljevi i gde su potrebna poboljšanja. Revizori mogu da sprovedu SVOT analizu (snage, slabosti, mogućnosti, pretnje) kompanijske strategije društvenih medija. Ovo pomaže u razumevanju trenutne pozicije i potencijalnih oblasti za rast (Jeremić, et al., 2022). Kada prikupe sve podatke, analize i uvide prikupljene u sveobuhvatan izveštaj, revizori u izveštaju treba da klijentima postave jasne ciljeve, preporuke i vremenske okvire za implementaciju promena.

Revizija naloga na društvenim mrežama je vredan proces koji može doprineti razumevanju prisustva na mreži, optimizovanju strategije društvenih mreža i postizanju boljih rezultata u dostizanju poslovnih ciljeva. Preporuka svim kompanijama koje su prisutne na društvenim mrežama je da periodično sprovode revizije naloga na društvenim mrežama kako bi bili u toku sa okruženjem društvenih mreža koji se stalno menja i kako bi se prilagodili rastućim izazovima, rizicima i neizvesnostima na globalnom tržištu koje se neprestano menja.

ZAKLJUČCI

Iako je jasno zašto bi revizije mogle da pomognu u izgradnji poverenja u javnosti, način na koji revizije naloga na društvenim mrežama treba da se realizuju je još uvek otvoreno pitanje i oblast aktivnog istraživanja. Predmetni rad nudi kratak i jasan pregled potencijalnih elemenata i tehnika revizorskog angažmana na reviziji naloga na društvenim mrežama i može da bude smernica revizorima prilikom planiranja i sprovođenja konkretnog revizorskog angažmana (Jakovljević, 2022c).

Revizija naloga na društvenim mrežama je značajna aktivnost za kompanije i pojedince u okruženju digitalne komunikacije koje se stalno razvija. Kroz sistematičnu i sveobuhvatnu analizu kompanijskog prisustva na društvenim mrežama moguće je steći vredne uvide u onlajn identitet kompanije, angažovanje zainteresovanih strana i efikasnost implementiranih strategija (Jakovljević, 2021b). Nalazi revizije naloga na društvenim mrežama mogu poslužiti kao kompas, koji nas vodi donošenju pravilnih odluka i poboljšanjima kompanijskog prisustva na mreži. Identifikujući prednosti i slabosti, kompanije mogu da poboljšaju poslovnu reputaciju i digitalni sadržaj, optimizuju rasporede objavljivanja i prilagode kompanijske aktivnosti tako da bolje komuniciraju sa ciljnim grupama klijenata.

Pored toga, otkrivanje šansi i pretnji na društvenim mrežama omogućava kompanijama da se prilagode promenljivim trendovima i ostanu konkurenti u digitalnom okruženju. Revizija naloga na društvenim mrežama promovise transparentnost i odgovornost. Ona doprinosi usklađivanju kompanijskih aktivnosti na društvenim mrežama sa sveobuhvatnim stratejskim ciljevima i internim politikama. Sprovedenjem revizije naloga na društvenim mrežama, moguće je jasnije identifikovati oblasti u kojima se može pojaviti zabrinutost u pogledu usklađenosti, bezbednosti ili etike, što kompanijama omogućava da brzo preduzmu korektivne mere i preduprede nastanak negativnih posledica.

U eri u kojoj su privatnost podataka i poverenje potrošača najvažniji, revizija naloga na društvenim mrežama pomaže da osigura da su kompanijske onlajn aktivnosti u skladu sa zahtevanim standardima. Ona može da pomogne u identifikaciji potencijalnih kršenja internih politika, sprečavanja curenja poverljivih podataka, kršenja privatnosti klijenata ili obmanjujućih informacija, omogućavajući kompaniji da se fokusira na rizična pitanja i oblasti pre nego što eskaliraju i dovedu do urušavanja poslovne reputacije kompanije (Ouvrein, et al., 2021). U suštini, revizija naloga na društvenim mrežama nije samo rutinska provera, to je strateški imperativ za svaku kompaniju koja želi da efikasno iskoristi moć društvenih mreža. Prihvatajući ovu praksu, kompanije mogu sa samopouzdanjem da se kreću dinamičnim digitalnim okruženjem, da grade jače veze sa klijentima i postizanje kompanijskih ciljeva sa većom preciznošću. Kako društvene mreže nastavljaju da se razvijaju, redovna revizija naloga na društvenim mrežama će ostati suštinska komponenta kompanijske onlajn strategije, omogućavajući prilagođavanje, napredak i ostvarivanje trajnog uticaja u virtuelnom svetu (Jakovljević, 2021d). Rezultat svake revizije naloga na društvenim mrežama sprovedene u okviru opšte definisanih revizorskih aktivnosti u ovom radu će biti rezultat od dve vrednosti, kvalitativni i kvantitativni, pri čemu prva vrednost opisuje ili ocenjuje metriku, a druga opisuje ili ocenjuje relevantnost te metrike za neki interes. Svrha za koju se vrši revizija treba da informiše o tome kako je rezultat revizije predstavljen (Jakovljević, 2021f).

Danas je više nego ikada prisustvo na društvenim mrežama važno za svaku organizaciju i njeno kretanje u globalnim ekonomskim trendovima. Ipak, za mnoge je potreba za strategijom društvenih medija potcenjena. Sa skoro više od polovine ljudske populacije koja je prisutna na internetu, sve organizacije su prisutne na društvenim mrežama, bez obzira da li to žele ili ne. Definisanje i pravovremeno implementiranje, odgovarajuće strategije aktivnosti na društvenim mrežama su od vitalnog značaja za upravljanje nalogima na društvenim mrežama.

Adekvatna strategija upravljanja nalogima na društvenim mrežama takođe može osigurati da se organizacije pridržavaju pravila koja su uspostavljena da zaštite kompaniju, javnost, zaposlene i zainteresovane strane. Bez toga, organizacije rizikuju da naruše poslovnu reputaciju kompanije. Kompanije koje imaju kvalitetnu strategiju društvenih medija mogu efikasno da upravljaju različitim uticajima u digitalnom vremenu i dinamičnim ekonomskim trendovima. Sa druge strane revizorska funkcija može da sagleda sve, od ciljeva organizacije do toga kako se oni koji predstavljaju kompaniju ponašaju u različitim situacijama koje su uzrokovane delovanjima i aktivnostima na društvenim mrežama.

LITERATURA

- Agarwal, A., Singh, N., & Kartal, H. B. (2023). Does Your Company Engage Efficiently on Social Media? Improving Performance Using DEA Model and Visualization. *E-Service Journal*, 14(3), 36–68. <https://doi.org/10.2979/eservicej.14.3.02>.
- Ahmadi, I., Waltenrath, A., & Janze, C. (2023). Congruency and Users' Sharing on Social Media Platforms: A Novel Approach for Analyzing Content. *Journal of Advertising*, 52(3), 369–386. <https://doi.org/10.1080/00913367.2022.2055683>.

- Alghamdi, A. M., Pileggi, S. F., & Sohaib, O. (2023). Social Media Analysis to Enhance Sustainable Knowledge Management: A Concise Literature Review. *Sustainability* (2071-1050), 15(13), 9957. <https://doi.org/10.3390/su15139957>.
- Beka, E., & Pavlatos, O. (2022). The Impacts of Social Media on Accounting and Auditing: Evidence from Greek Listed Firms. *Sustainability* (2071-1050), 14(16), 10279. <https://doi.org/10.3390/su141610279>.
- Delkhosh F, Gopal RD, Patterson RA, Yaraghi N. Impact of Bot Involvement in an Incentivized Blockchain-Based Online Social Media Platform. *Journal of Management Information Systems*. 2023;40(3):778-806. doi:10.1080/07421222.2023.2229124.
- Fei Ren, Yong Tan, & Fei Wan. (2023). Know Your Firm: Managing Social Media Engagement to Improve Firm Sales Performance. *MIS Quarterly*, 47(1), 227–261. <https://doi.org/10.25300/MISQ/2022/16162>.
- Jakovljević, N, Jakovljević J. (2021). The impact of the Covid-19 global pandemic on the responsibility of auditors. 92–113. <https://mfim.gov.rs/aktivnosti/asopis-finansije-broj-1-62021>.
- Jakovljević, N. (2021a). Analysis of auditors characteristics. Monografija konferencije SPIN21. 366-374. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>.
- Jakovljević, N. (2021b). Analysis of the impact of the Covid-19 epidemic through the sojourn tax and the attitudes of the respondents. *Trendovi u poslovanju*. 2/2021(18) 20-29. <http://www.trendovi.vspep.edu.rs/index.php/tp/article/view/246>.
- Jakovljević, N. (2021c). Application of the digital games in the audit profession. Monografija konferencije SPIN21. 374–382. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>.
- Jakovljević, N. (2021d). Application of artificial intelligence in audit. Monografija konferencije STES21. 277–290. http://stes.unibl.org/wp-content/uploads/2021/11/Dru%C5%A1vene_zbornik_2021.pdf.
- Jakovljević, N. (2021e). Irregularities in conducting the list of assets and liabilities. *Trendovi u poslovanju*, 1/2021(17), 94–104. <http://www.trendovi.vspep.edu.rs/index.php/tp/article/view/230>.
- Jakovljević, N. (2021f). Political neutrality in the audit profession: attitudes of respondents in the Republic of Serbia. *BizInfo (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*. 12(2), 23–38. <https://doi.org/10.5937/bizinfo2102023j>.
- Jakovljević, N. (2021g). Use of drones in the audit profession. Monografija konferencije SPIN21. 382–390. <http://spin.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2021/11/Zbornik-SPIN2021-final.pdf>.
- Jakovljević, N. (2022a). Analysis of issues of certification of persons in the audit profession in the public sector in the Republic of Serbia. *Ekonomski pogledi*. 24(1). 229–247. <https://doi.org/10.5937/ep24-37934>.
- Jakovljević, N. (2022b). Certification of internal auditors in the public sector in the republic of serbia, advantages and disadvantages. *KNOWLEDGE – International Journal*. 52(1). 37-43. <https://ikm.mk/ojs/index.php/kij/article/view/5162>.
- Jakovljević, N. (2022c). Remote work in audit in the private and public sector in the Republic of Serbia. *Biz-Info (Blace) Journal of Economics, Management and Informatics*, 13(1), 65–70. <https://doi.org/10.5937/bizinfo2201065j>.
- Jeremić, N., Jakovljević, N., Jeremić, M. (2022). The role of internal auditing in business continuity. *Revizor*. 97-98. 53–71. <https://doi.org/10.56362/Rev2298053j>.
- Jeremić, N., Jeremić, M., Jakovljević, N. (2021). Agility of internal audit. *Revizor*. 24(95–96), 57–76. <http://dx.doi.org/10.5937/Rev2196057j>.
- Labban, A., & Bizzi, L. (2023). Communication Via Social Media: How Employees Will Paradoxically Support the Organization while Putting Less Effort at Work. *International Journal of Business Communication*, 60(2), 487–511. <https://doi.org/10.1177/23294884211005526>.
- Luo, W., Berson, I. R., & Berson, M. J. (2023). A Social Media Analysis of the Experiences of Chinese Early Childhood Educators and Families with Young Children during COVID-19. *Sustainability* (2071-1050), 15(3), 2560. <https://doi.org/10.3390/su15032560>.
- Men, L. R., O'Neil, J., & Ewing, M. (2023). From the Employee Perspective: Organizations' Administration of Internal Social Media and the Relationship between Social Media Engagement and Relationship Cultivation. *International Journal of Business Communication*, 60(2), 375–402. <https://doi.org/10.1177/2329488420949968>.
- Ouvrein, G., Pabian, S., Giles, D., Hudders, L., & De Backer, C. (2021). The web of influencers. A marketing-audience classification of (potential) social media influencers. *Journal of Marketing Management*, 37(13/14), 1313–1342. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2021.1912142>.
- Qahri-Saremi, H., & Turel, O. (2023). Situational Contingencies in Susceptibility of Social Media to Phishing: A Temptation and Restraint Model. *Journal of Management Information Systems*, 40(2), 503–540. <https://doi.org/10.1080/07421222.2023.2196779>.

- Schendzielarz, D., Alavi, S., & Guba, J. H. (2022). The impact of salespeople's social media adoption on customer acquisition performance – a contextual perspective. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 42(2), 139–157. <https://doi.org/10.1080/08853134.2022.2033624>.
- Urs E Gattiker. (2013). *Social Media Audits : Achieving Deep Impact Without Sacrificing the Bottom Line*. Chandos Publishing.

CONSIDERATION OF ACTIVITIES ON SOCIAL MEDIA IN THE CONTEXT OF AUDIT

Author: NEMANJA JAKOVLJEVIĆ

e-mail: jakovljevic.i.nemanja@gmail.com

Mentor: Full Prof. Veljko Dmitrović

Faculty of Economics and Business, University of Belgrade

Introduction: The benefits of social media in a business context are undeniable, considering that almost half of the total human population on the planet is active on social networks. Organizations and prominent individuals such as athletes, actors, and others can use social media accounts to market interactive content and reach billions of potential customers and followers. However, as much as the use of social networks has its advantages, it also brings disadvantages and therefore requires a serious approach, which is primarily manifested in appropriate planning activities, as well as understanding how social networks really work. In this context, large global companies with multiple presences on social networks felt the need for an independent review of activities on social networks in order to achieve better business results and preserve the integrity and business reputation of the company.

Aim: The aim of the research in the paper is to analyze and consider activities on company social networks in the context of audit as a function that provides independent and objective assurance.

Materials and Methods: The deductive method was used for the research. The subject of study was the relevant literature in the subject area, from which the key foundations and important conclusions were derived and presented in the paper using the methods of synthesis and elementary layered analysis.

Results: Today, more than ever, social media presence is important for any organization and its movement in global economic trends. However, the need for a social media strategy is underestimated. With almost more than half of the human population having an online presence, all organizations have a social media presence, whether they want to or not. Defining and promptly implementing an appropriate strategy for social media activity is vital to managing social media.

Conclusion: An adequate social media account management strategy can also ensure that organizations adhere to the rules established to protect the company, the public, employees, and stakeholders. Without it, organizations risk damaging the company's business reputation. Companies that have a quality social media strategy can effectively manage various influences in the digital age and dynamic economic trends. On the other hand, the audit function can look at everything from the goals of the organization to how those who represent the company behave in different situations caused by actions and activities on social media.

Keywords: social media; audit; account

TEHNOLOGIJA U VISOKOM OBRAZOVANJU: UTICAJ E-UČENJA I DIGITALNIH PLATFORMI NA STUDENTE I NASTAVNIKE NA UNIVERZITETIMA

Autor: STEFAN TANOVIĆ

e-mail: tanovicstefan2@gmail.com

Mentor: Prof. dr Ljubiša Mičić

Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Tehnološki napredak i digitalizacija su značajno transformisali različite aspekte društva, uključujući i oblast visokog obrazovanja. E-učenje i digitalne platforme su alati koji imaju sve značajniju ulogu u podršci nastavnicima na savremenim univerzitetima. Ovaj rad istražuje uticaj e-učenja i digitalnih platformi na studente i nastavnike, razmatrajući kako te tehnologije kreiraju iskustvo učenja i usavršavanja.

Cilj: Cilj ovog istraživanja je analizirati uticaj e-učenja i digitalnih platformi na univerzitetima, pri čemu se posebna pažnja posvećuje ispitivanju kako ove promjene utiču na akademsko iskustvo studenata i ulogu nastavnika. Ovo istraživanje istražuje kako ove tehnologije kreiraju proces učenja, dostupnost materijala, interakciju između učesnika i kvalitet obrazovanja.

Materijal i metode: Za potrebe ovog istraživanja korištene su kombinovane metode istraživanja, uključujući analizu literature i anketni upitnik među studentima i nastavnicima.

Rezultati: Analiza prikupljenih podataka pokazuje brojne pozitivne uticaje e-učenja i digitalnih platformi na visoko obrazovanje. Studenti imaju veći pristup nastavnom materijalu, veću fleksibilnost učenja, kao i bolju komunikaciju s nastavnicima. Takođe, primijećeni su i izazovi s kojima se suočavaju kao što su nedostatak direktne interakcije, tehnički problemi i preopterećenost informacijama.

Zaključak: E-učenje i digitalne platforme donijele su značajne promjene u visoko obrazovanje. Uticaj na studente ogleda se u većoj fleksibilnosti i pristupu resursima, dok su nastavnici dobili alate za efikasnije učenje i praćenje napretka studenata. Budući razvoj tehnologija u visokom obrazovanju zahtijeva balansiranje između tradicionalnih i digitalnih metoda kako bi se osigurala bogata i sveobuhvatna edukacija.

Ključne riječi: E-učenje; digitalne platforme; visoko obrazovanje; studenti; nastavnici; tehnologija; edukacija.

UVOD

U današnjem dinamičnom svijetu tehnološki napredak kontinuirano transformiše različite aspekte naših života, uključujući i oblast visokog obrazovanja. Visoko obrazovanje danas se suočava sa velikim društveno-tehnološkim ali i ekonomskim izazovima (Arsenijević & Arsenijević, 2021). Tradicionalni modeli nastave i učenja na univerzitetima suočavaju se sa sve većim uticajem digitalnih tehnologija i e-učenja. Posljednjih decenija prodor e-učenja na tržište (visokog) obrazovanja raste do široko rasprostranjene usluge gotovo svih univerziteta na svijetu, čemu moramo dodati i period označen pandemijom virusa korona, kada je obrazovanje na daljinu na svim nivoima i u svim sferama obrazovanja širom svijeta postalo imperativ. E-obrazovanje je sistem softverskih rješenja koja pomažu u učenju u kome su student i profesor fizički udaljeni, tako da student stiče znanje

bez direktnog kontakta sa nastavnikom, u vrijeme i na mjestu koje mu odgovara (Rosenberg, 2002). Ova transformacija donosi sa sobom promjene u načinu na koji studenti pristupaju obrazovanju, kao i načinu na koji nastavnici koncipiraju i sprovode nastavne planove. Digitalne platforme i alati postaju prisutni u obrazovnom okruženju, pružajući nove mogućnosti, ali istovremeno postavljajući izazove pred sve aktere u procesu učenja. E-učenje koje obuhvata širok spektar online kurseva, interaktivnih vježbi, digitalnih materijala i diskusionih foruma, postalo je ključna komponenta modernog obrazovanja. Digitalne platforme omogućavaju širenje znanja preko geografskih granica i povezivanje učesnika iz različitih dijelova svijeta.

Cilj ovog istraživanja je istražiti dublje kako se e-učenje i digitalne platforme reflektuju na visoko obrazovanje, fokusirajući se na njihov uticaj na studente i nastavnike. Analiziramo načine kako ove tehnologije oblikuju proces učenja, zatim omogućavaju veću dostupnost materijalnih resursa, olakšavaju interakciju među svim učesnicima i unapređuju kvalitet obrazovanja. Kroz sveobuhvatan pristup koji uključuje analizu literature, ispitivanje mišljenja studenata i nastavnika, te sagledavanje praktičnih primjera, nastojimo dobiti suštinsku sliku o promjenama koje se dešavaju u akademskim okruženjima.

Kroz proučavanje pozitivnih i negativnih strana, te sagledavanja iskustava studenata i nastavnika, ovaj rad ima za cilj pružiti sveobuhvatan uvid u uticaj e-učenja i digitalnih platformi na visoko obrazovanje. Na osnovu toga možemo bolje razumjeti kako se odvija ova transformacija i kako se može optimalno iskoristiti za unapređenje kvaliteta učenja i usavršavanja. Ova promjena u obrazovanju nosi sa sobom niz izazova i mogućnosti. S jedne strane, digitalizacija omogućava veću pristupačnost obrazovanju, eliminisanje geografskih barijera i omogućavanje učenja u sopstvenom ritmu. Studiranje postaje fleksibilnije, što posebno olakšava povezivanje sa studentima koji imaju druge obaveze ili su fizički udaljeni.

Razvoj i pravilna primjena tehnologija uvijek je determinisana kvalitetom ljudskih resursa. Putem niza empirijskih studija pokazano je, na primjer, da mjera u kojoj sistemi i okruženja za upravljanje učenjem postižu željene rezultate obrazovanja zavisi od kompetencija njihovih korisnika – studenata, nastavnika, ali i administrativnog osoblja univerziteta (Wan et al., 2008; Rienties et al., 2013; Teräs, 2016). Kada su u pitanju nastavnici, pedagoška znanja jednako su bitna koliko i tehničko-tehnološka (Gros, 2016; Borup & Evmenova, 2019). Stoga se nameću pitanja kompetencija ljudskih resursa za adekvatnu i sigurnu primjenu ovih tehnologija. Studenti, s druge strane, moraju razviti vještine samostalnog učenja i efikasnog korišćenja digitalnih resursa.

Kroz analizu relevantnih studija i praksi, ovaj rad će istražiti kako se ovi izazovi prevazilaze i kako se digitalna transformacija unutar visokog obrazovanja odražava na kvalitet sticanja znanja. Takođe, razmatraćemo i potencijalne nedostatke, kao što su nedostatak lične interakcije, mogući problemi sa tehničkom podrškom. Ovo istraživanje ne samo da doprinosi razumijevanju uticaja e-učenja i digitalnih platformi na visoko obrazovanje već i postavlja temelje za dalje razmišljanje o budućnosti obrazovanja. Kako tehnologija nastavlja napredovati, otvaraju se nove mogućnosti za inovacije u učenju i usavršavanju. Važno je istražiti kako iskoristiti potencijal digitalizacije da bismo pružili kvalitetno obrazovanje prilagođeno savremenom društvu. Kroz sveobuhvatan pregled pozitivnih i negativnih aspekata, kao i analizu iskustava studenata i nastavnika, ovaj rad ima za cilj doprinijeti bogatijem razumijevanju promjena koje se dešavaju u visokom obrazovanju pod uticajem digitalnih tehnologija.

MATERIJALI I METODE

U ovom istraživanju kombinovali smo različite metode kako bismo dobili bolji uvid u uticaj e-učenja i digitalnih platformi. Analizom literature, stekli smo teorijski okvir za

razumijevanje ovih tehnologija u kontekstu visokog obrazovanja. Predmet proučavanja bila je relevantna literatura iz predmetne oblasti. Autori Moore i Kearsley (2011) bavili su se konceptom i implementacijom e-učenja, razmatrali su evoluciju tehnologija u obrazovanju na daljinu, istražujući kako se tehnološke inovacije transformišu u efikasne metode učenja. Anderson i Dron (2011) istraživali su različite generacije pedagogije u oblasti obrazovanja na daljinu, analizirali su ključne pristupe i tehnike koje su se razvijale tokom vremena, pružajući uvid u promjene koje su dovele do današnjeg e-učenja. Autor Siemens (2004) je predstavio koncept *connectivism* kao teoriju učenja za digitalno doba. On naglašava kako su digitalne mreže ključne za stvaranje znanja, ističući važnost povezivanja i saradnje među učesnicima učenja. Autor Diana Laurillard (2008) istražila je ulogu tehnologije u obrazovanju i fokusirala se na ulogu nastavnika kao istraživača. Razmatrala je kako tehnologija može podržati reflektivnu praksu nastavnika i unaprijediti pedagoške strategije.

Druga metoda istraživanja uključivala je anketiranje studenata i nastavnika. Podaci su prikupljeni putem anonimnih anketa među studentima sa različitih fakulteta, usmjerene na njihova iskustva i prednosti digitalnog učenja. U istraživanju je učestvovalo 39 studenata i 4 nastavnika sa Univerziteta u Banjoj Luci. Učesnici su bili različitog pola, starosne dobi i oblasti studija. Anketa je distribuirana putem elektronske pošte i društvenih mreža. Upitnik je bio dostupan za popunjavanje tokom avgusta, od 10. 8. do 25. 8. 2023, a nakon isteka roka, prikupljeni su podaci radi analize.

REZULTATI

Rezultati istraživanja vezanog za uticaj e-učenja i digitalnih platformi na studente i nastavnike na univerzitetima pružaju bolji uvid u dinamiku interakcije između tehnologije i obrazovnog procesa. Kroz analizu prikupljenih podataka putem anketa, istraživanje je pokazalo ključne prednosti i nedostatke e-učenja u digitalnom okruženju.

Prema podacima, u istraživanju je učestvovalo više muškaraca (67,4%) nego žena (32,6%), iako je pretpostavka bila da učestvuje podjednak broj (Grafikon br. 2). Kada je riječ o starosnoj strukturi ispitanika, najveći broj ispitanika je starosne dobi između 18 i 24 godina, zatim 25 do 34, potom 35 do 44, a najmanje ispitanika je preko 45 godina starosti (Grafikon br. 3). Ovakvi statistički podaci nam govore da su ispitanici (studenti) starosne dobi 18–24 godina spremni na uticaj digitalnih promjena, dok sa druge strane imamo ispitanike (nastavnike) koji su manje skloni dati odgovore na ova pitanja. Dalja nastojanja bila su ispitati kako studenti i nastavnici opisuju svoje iskustvo u korišćenju e-učenja i digitalnih platformi. Najveći broj ispitanika odgovorilo je da su povremeno koristili (69,8%), zatim da tu redovno koristili (27,9%), dok se neznatan broj ispitanika izjasnio da nikad nije imao iskustva u korišćenju e-učenja i digitalnih platformi (Grafikon br. 4).

Daljom analizom utvrđeno je da e-učenje i digitalne platforme značajno utiču na poboljšanje pristupa nastavnom materijalu i resursima. Prema prikupljenim podacima, najveći broj ispitanika je izjavio da primjetno poboljšava pristup (48,8%), dok je 44,2% ispitanika naglasilo da čak veoma poboljšava pristup. Međutim, postoji i grupa ispitanika koja smatra da e-učenje i digitalne platforme ili nemaju značajan uticaj na pristup nastavnom materijalu i resursima ili ga čak otežavaju (Grafikon br. 5). Što se tiče pitanja u vezi da li su nastavnici prilagodili svoje metode predavanja zahvaljujući digitalnim platformama, najveći broj ispitanika je odgovorilo pozitivno, preciznije 76,7%, dok je procenat negativnih odgovora 23,3% (Grafikon br. 6).

U pitanju koje je sprovedeno kako bi se procijenila efikasnost interakcije sa nastavnicima putem digitalnih platformi kao što su *e-mail*, *Google Meet* i slično, došlo se do sljedećih rezultata: najveći broj ispitanika, preciznije 81,4%, izjavilo je da su smatrali ovu interakciju veoma efikasnom za postavljanje pitanja i dobijanje podrške, zatim 9,3% ispi-

tanika je izrazilo mišljenje da ovakav način interakcije nije bio efikasan. Neki od njih su naveli da su se suočili sa problemima kao što su kašnjenje odgovora, nedostatak jasnoće u komunikaciji ili tehničke smetnje tokom online sastanaka, dok 9,3% ispitanika nije koristilo ovu opciju interakcije sa nastavnicima (Grafikon br. 8).

Prema podacima, najveću prednost korištenja e-učenja i digitalnih platformi ispitanici vide u mogućnostima pristupa raznim materijalima, većoj fleksibilnosti učenja kao i boljoj komunikaciji sa nastavnicima (Grafikon br. 9). Takođe, uočeni su i izazovi sa kojima se suočavaju, kao što su nedostatak direktne interakcije, tehnički problem i preopterećenost informacijama (Grafikon br. 10).

Sva anketna pitanja prikazana su u sljedećoj tabeli. Nakon toga, u posebnoj tabeli nalaze se dati odgovori na anketna pitanja. Grafikoni koji slede nakon ovih tabela prikazuju strukturu odgovora.

Tabela 1. Prikaz pitanja iz upitnika

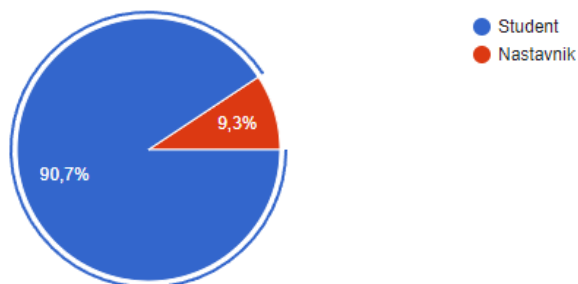
PITANJA
Molimo da navedete svoj status.
Koji je Vaš pol?
Koju starosnu grupu predstavljate?
Kako biste opisali svoje iskustvo u korišćenju e-učenja i digitalnih platformi?
Kako e-učenje i digitalne platforme utiču na vaš pristup nastavnom materijalu i resursima?
Da li ste primijetili da su nastavnici prilagodili svoje metode predavanja zahvaljujući digitalnim platformama?
Da li smatrate da su interaktivni elementi e-učenja (zadaci, diskusije, itd.) doprinijeli većem angažmanu tokom vašeg obrazovanja?
Da li smatrate da je interakcija s nastavnicima putem digitalnih platformi (<i>e-mail, google meet, itd.</i>) bila efikasna za postavljanje pitanja i dobijanje podrške?
Koje prednosti vidite u primjeni e-učenja i digitalnih platformi?
Koje izazove vidite u primjeni e-učenja i digitalnih platformi?

Tabela 2. Prikaz ponuđenih odgovora iz upitnika

PONUĐJENI ODGOVORI NA PITANJA
1 – Student; 2 – Nastavnik
1 – Muški; 2 – Ženski
1 – 18–24; 2 – 25–34; 3 – 35–44; 4 – 45–54; 5 – 55+;
1 – Nikada nisam koristio/la; 2 – Koristio/la sam samo povremeno; 3 – Koristio/la sam redovno;
1 – Veoma poboljšavaju; 2 – Blago poboljšavaju; 3 – Nemaju uticaj; 4 – Otežavaju;
1 – Da; 2 – Ne;
1 – Da, značajno; 2 – Da, umjereno; 3 – Ne primjećujem promjenu; 4 – Ne; 5 – Da;
1 – Da, veoma efikasna; 2 – Nije bila efikasna; 3 – Nisam koristio/la ovu opciju;
1 – Pristup raznovrsnim materijalima; 2 – Veća fleksibilnost učenja; 3 – Poboljšana interakcija sa sadržajem; 4 – Bolja prilagodba različitim stilovima učenja; 5 – Povećana angažovanost studenata; 6 – Bolja komunikacija sa nastavnicima;
1 – Tehnički problem; 2 – Nedostatak direktne interakcije; 3 – Preopterećenost informacijama; 4 – Nedostatak kompetencija nastavnika i studenata; 5 – Nezainteresovanost korisnika; 6 – Nastavnici nisu spremni za upotrebu takvih platformi;

Molimo da navedete svoj status?

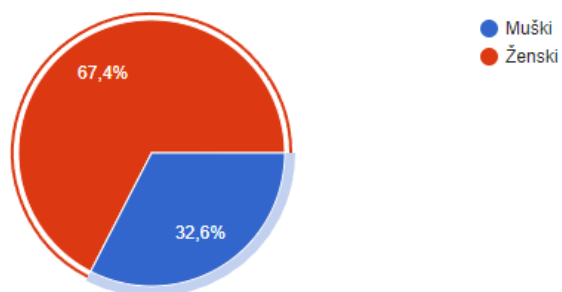
43 odgovora



Grafikon 1. Struktura prikupljenih odgovora na prvo pitanje iz upitnika

Koji je Vaš pol?

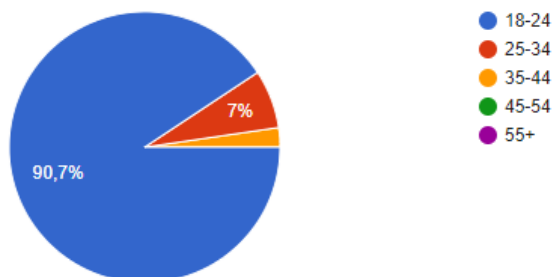
43 odgovora



Grafikon 2. Struktura prikupljenih odgovora na drugo pitanje iz upitnika

Koju starosnu grupu predstavljate?

43 odgovora

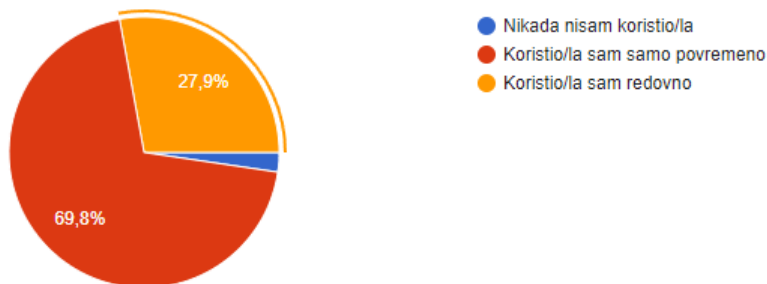


Grafikon 3. Struktura prikupljenih odgovora na treće pitanje iz upitnika

Kako biste opisali svoje iskustvo u korišćenju e-učenja i digitalnih platformi?



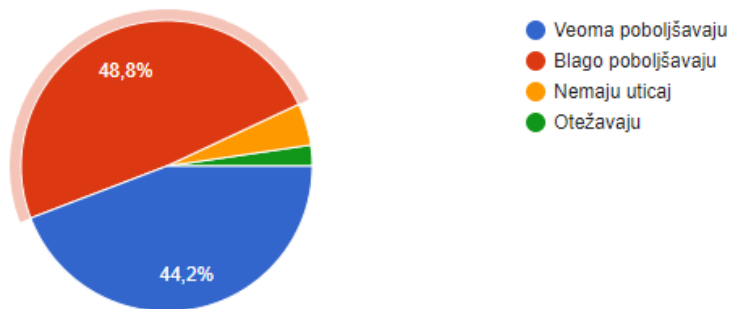
43 odgovora



Grafikon 4. Struktura prikupljenih odgovora na četvrto pitanje iz upitnika

Kako e-učenje i digitalne platforme utiču na vaš pristup nastavnom materijalu i resursima?

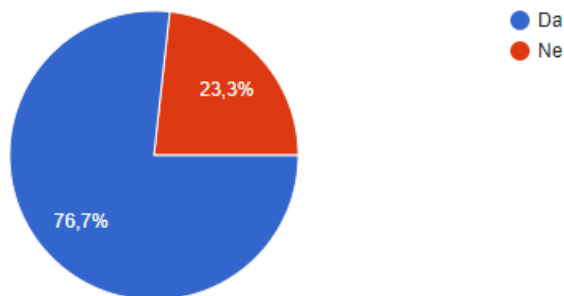
43 odgovora



Grafikon 5. Struktura prikupljenih odgovora na peto pitanje iz upitnika

Da li ste primjetili da su nastavnici prilagodili svoje metode predavanja zahvaljujući digitalnim platformama?

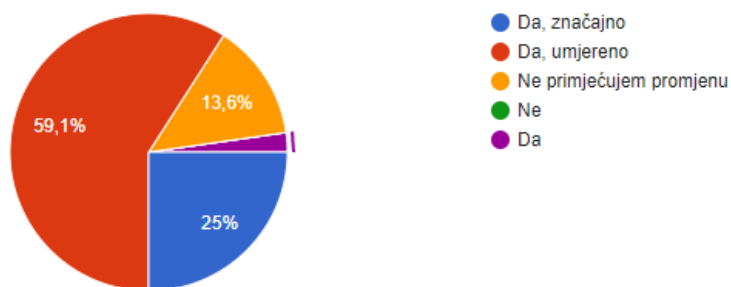
43 odgovora



Grafikon 6. Struktura prikupljenih odgovora na šesto pitanje iz upitnika

Da li smatrate da su interaktivni elementi e-učenja (zadaci, diskusije, itd.) doprinijeli većem angažmanu tokom vašeg obrazovanja?

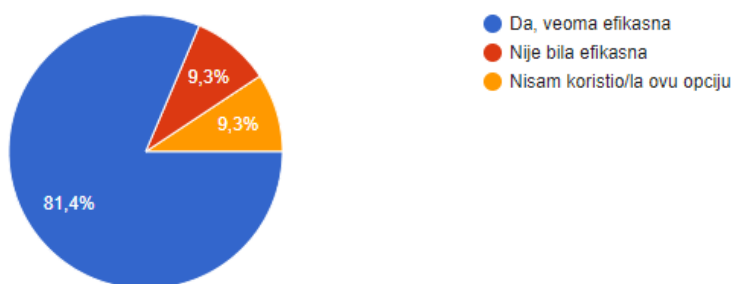
43 odgovora



Grafikon 7. Struktura prikupljenih odgovora na sedmo pitanje iz upitnika

Da li smatrate da je interakcija s nastavnicima putem digitalnih platformi (e-mail, google meet, itd.) bila efikasna za postavljanje pitanja i dobijanje podrške?

43 odgovora

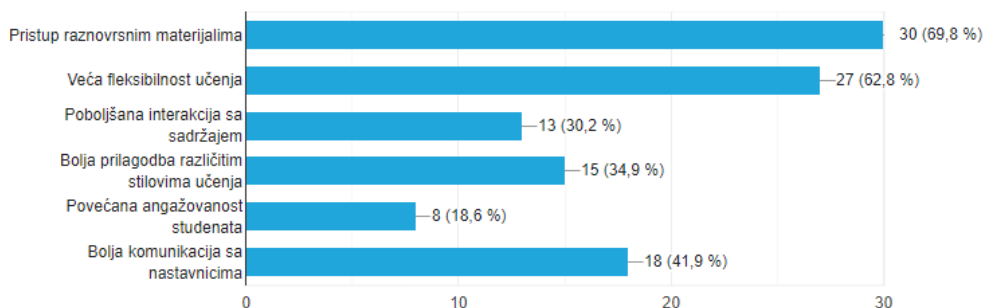


Grafikon 8. Struktura prikupljenih odgovora na osmo pitanje iz upitnika

Koje prednosti vidite u primjeni e-učenja i digitalnih platformi?

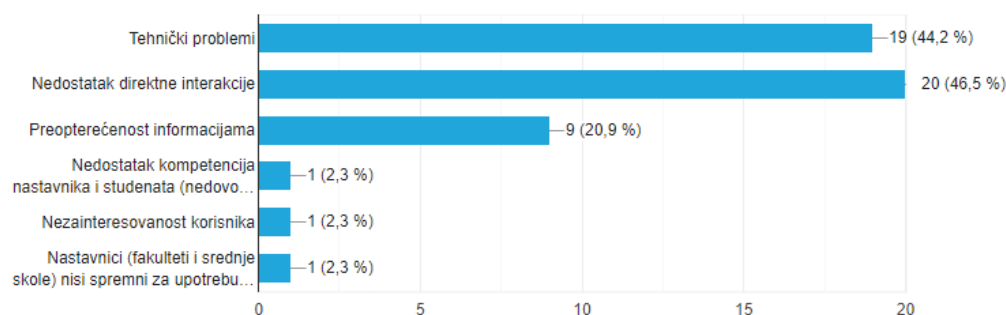
Kopiraj

43 odgovora



Grafikon 9. Prikaz ponuđenih odgovora na deveto pitanje iz upitnika

43 odgovora



Grafikon 10. Prikaz ponuđenih odgovora na deseto pitanje iz upitnika

DISKUSIJA

Prikupljeni podaci iz ankete pružili su bolji uvid u stvarne uticaje e-učenja i digitalnih platformi na univerzitetsku zajednicu. Putem niza empirijskih studija dokazano je, na primjer, da mjera u kojoj sistemi i okruženja za upravljanje učenjem postižu željene rezultate obrazovanja zavisi od kompetencija njihovih korisnika – studenata, nastavnika, ali i administrativnog osoblja univerziteta (Wan et al., 2008; Rienties et al., 2013; Teräs, 2016).

Rezultati istraživanja pokazuju na značajne promene koje e-učenje i digitalne platforme donose u visokoškolskom obrazovanju. Za studente, ove tehnologije omogućavaju fleksibilnost u pristupu nastavnim materijalima i omogućavaju samostalan rad u pronalaženju materijala i učenja u ritmu koji im odgovara, kao i bolju komunikaciju sa nastavnicima. Ovo upućuje na rastuću potrebu da se razvijaju online kursevi i sadržaji prilagođeni različitim stilovima učenja i potrebama studenata.

Sa druge strane, suočavanje sa izazovima kao što su nedostatak direktne interakcije i tehnički problemi pokazuju na potrebu za adekvatnom podrškom studentima. Integracija mentorskih programa i tehnoloških alata za praćenje napretka i angažovanja studenata može se smatrati kao odgovor na ove izazove. Takođe, obuka studenata za efikasno upravljanje svojim vremenom i tehnološkim resursima postaje ključni element njihovog uspeha u e-učenju.

Nastavnici, s druge strane, prepoznaju potencijal digitalnih platformi da unaprijede njihovu komunikaciju sa studentima, prate njihov napredak i omoguće više personalizovane pristupe. Ovo pokazuje na potrebu za kontinuiranim profesionalnim razvojem nastavnika kako bi se osiguralo da optimalno koriste ove alate. Razmatranje izazova tehničke prirode takođe je od suštinskog značaja. Nastavnici su izrazili potrebu za kontinuiranom obukom kako bi iskoristili puni potencijal digitalnih platformi. Neki su se osjećali nespremno suočiti se s novim tehnologijama, a drugi su isticali nedostatak resursa za efikasnu primjenu tehnologije u nastavi. Univerziteti bi trebalo da razviju podršku i obuku za nastavnike kako bi im pomogli u usvajanju novih alata. Iz tih razloga će u budućnosti biti potrebno da se pronađu rješenja u vezi sa privatnošću, zaštitom, bezbjednošću i sigurnošću podataka (Aldowah, 2017).

ZAKLJUČCI

Zaključak ovog naučnog rada može se izvesti na osnovu pruženih informacija o uticaju e-učenja i digitalnih platformi na visoko obrazovanje. Analiza rezultata istraživanja o uticaju e-učenja i digitalnih platformi na studente i nastavnike na univerzitetima otkriva dinamičnu interakciju između tehnologije i obrazovnog procesa.

Prvi zaključak se odnosi na promjenu u pristupu učenju. Rezultati pokazuju sve veću prihvaćenost e-učenja među studentima, što je dovelo do rezultata u povećanoj fleksibilnosti i samostalnosti u učenju. Ova promjena postavlja izazov pred institucije visokog obrazovanja da razvijaju kurseve i sadržaje prilagođene digitalnom okruženju, istovremeno podržavajući raznovrsne potrebe studenata.

Drugi zaključak se tiče uloge nastavnika u digitalnom obrazovanju. Njihova percepcija digitalnih platformi kao alata za poboljšanje interakcije sa studentima i personalizaciju nastavnog procesa pokazuje važnost kontinuiranog profesionalnog razvoja i podrške za usvajanje ovih tehnologija. Mentorstvo među kolegama i dijeljenje iskustava postaju ključni mehanizmi za unapređenje pedagoškog iskustva.

Treći zaključak pokazuje izazove koji prate tehnički aspekt e-učenja. Nepredviđene tehničke poteškoće mogu narušiti iskustvo u učenju. Stoga je ključno osigurati stabilnu tehničku infrastrukturu i podršku kako bi se osigurala dosljedna i pozitivna digitalna sredina za učenje.

Dalji koraci u istraživanju i implementaciji e-učenja i digitalnih platformi zahtijevaju multidisciplinarni pristup. Institucije visokog obrazovanja trebaju sarađivati sa stručnjacima iz oblasti pedagogije, tehnologije i psihologije kako bi stvorile optimalne uslove za učenje i usavršavanje. Takođe, kontinuirano praćenje i evaluacija efikasnosti implementiranih tehnoloških rješenja je ključno poboljšanje sistema. Osim toga, potrebno je postaviti jasne smjernice za etičku upotrebu tehnologije u obrazovanju. Pitanja kao što su zaštita podataka, autorska prava i integritet ocjenjivanja postaju sve važnija kako se digitalno okruženje sve više integriše u obrazovni proces.

Na kraju, istraživanje nam govori o važnosti uravnoteženog pristupa e-učenju. Tehnologija ne bi trebalo da zamijeni tradicionalne metode, već da se koristi kao dopuna koja omogućava veću fleksibilnost, interakciju i prilagođavanje nastave individualnim potrebama studenata. Dalji razvoj visokog obrazovanja zahtijeva saradnju između nastavnika, studenata i tehnoloških stručnjaka kako bi se stvorila inovativna obrazovna sredina koja odgovara zahtjevima digitalnog vremena.

LITERATURA

- Aldowah, H., Rehman, S.U., Ghazal, S., & Umar, I. N. (2017). *Internet of Things in Higher Education: A Study on Future Learning*. J. Phys.: Conf. Ser., 1–10.
- Anderson, T., & Dron, J. (2011). *Three generations of distance education pedagogy*. The International Review of Research in Open and Distributed Learning, 12(3), 80–97.
- Arsenijević, J. M., & Arsenijević, D. V. (2021). *Tehnološki trendovi razvoja visokog obrazovanja*. Norma, 26(2), 177–189.
- Borup, J., & Evmenova, A.S. (2019). *The effectiveness of professional development in overcoming obstacles to effective online instruction in a college of education*. Online Learning, 23(2), 1–20.
- Gros, B. (2016). The design of smart educational environments. Smart Learning Environments 3, 15.
- Laurillard, D. (2008). *The teacher as action researcher: Using technology to capture pedagogic form*. Studies in Higher Education, 33(2), 139–154.
- Moore, M. and Kearsley, G. (2012) *Distance Education: A Systems View of Online Learning*. 3rd Edition, Wadsworth, Belmont.
- Rienties, B., Brouwer Zupančić, N., & Lygo-Baker, S. (2013). *The Effects of Online Professional Development*

- on *Higher Education Teachers' Beliefs and Intentions Towards Learning Facilitation and Technology*. Teaching and Teacher Education, 29(1), 122–131.
- Rosenberg, M. (2002). Wrong Turns and New Directions on The Road to Successful E-Learning. *Proceedings from the OSTD Symposium*. Ontario: Laurier Institute.
- Siemens, G. (2004). *Connectivism: A learning theory for the digital age*. International Journal of Instructional Technology and Distance Learning, 2(1), 3–10.
- Teräs, H. (2016). *Collaborative Online Professional Development for Teachers in Higher Education*. Professional Development in Education, 42(2), 258–275.
- Wan, Z., Wang, Y., & Haggerty, N. (2008). *Why People Benefit from E-Learning Differently: The Effects of Psychological Processes on E-Learning Outcomes*. Information & Management, 45(8), 513–521.

TECHNOLOGY IN HIGHER EDUCATION: IMPACT OF E-LEARNING AND DIGITAL PLATFORMS ON STUDENTS AND PROFESSORS AT UNIVERSITIES

Author: STEFAN TANOVIĆ

e-mail: tanovicstefan@gmail.com

Mentor: Assist. Prof. Ljubiša Micić

Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: Technological advancement and digitalization have significantly transformed various aspects of society, including the realm of higher education. E-learning and digital platforms have become present educators and mentors at modern universities. This paper explores the impact of e-learning and digital platforms on students and professors, considering how these technologies shape the learning and skill enhancement experience.

Aim: The aim of this research is to analyze the impact of e-learning and digital platforms at universities, with special attention paid to investigating how these changes affect students' academic experience and the role of professors. This research explores how these technologies shape the learning process, material accessibility, participant interaction, and educational quality.

Materials and Methods: For the purposes of this research, combined research methods were used, including literature analysis and a questionnaire among students and teachers.

Results: The analysis of the collected data shows numerous positive effects of e-learning and digital platforms on higher education. Students have greater access to teaching materials, greater learning flexibility, and better communication with teachers. Also, the challenges they face were noted, such as the lack of direct interaction, technical problems, and information overload.

Conclusion: E-learning and digital platforms have brought significant changes to higher education. The impact on students is reflected in greater flexibility and resource access, while professors have gained tools for more effective teaching and student progress monitoring. The future development of technology in higher education will require a balance between traditional and digital methods to ensure a rich and comprehensive education.

Keywords: e-learning; digital platforms; higher education; students; teachers; technology; education

МУЗЕЈСКО ИСКУСТВО АДОЛЕСЦЕНАТА У СРБИЈИ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА КЛУБА МЛАДИХ ПРИЈАТЕЉА НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ У БЕОГРАДУ

Аутор: СТЕФАН ВИЛОТИЋ

Имејл: st.vilotic@gmail.com

Ментор: Проф. др Душан Ристић

Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду

Увод: Иако музеји данашњице теже да буду место приступачно свима и добродошло за све, већ деценијама уназад, како у свету тако и у Србији, суочавају се са проблемом недовољне заступљености адолесцената у оквирима своје публике. Према истраживању Слободана Мрђе из 2011. године, свега 4,5% испитаних средњошколаца се изјаснило да посећује музеј најмање једанпут месечно, док се 42,4% изјаснило да никад не посећује музеје. Истраживање Слободана Мрђе и Маријане Миланков из 2020. године не показује промену тренда – чак 58,6% средњошколаца се изјаснило да није посетило музеј у току године. Према томе, истраживање искуства адолесцената који редовно учествују у музејским активностима замишљено је као почетна тачка у даљем проучавању дубинских узрока наведене појаве.

Циљ: Истражити музејско искуство и доживљај музеја код адолесцената који представљају редовне посетиоце музеја.

Материјал и методе: Осам структурисаних интервјуа спроведених са члановима Клуба младих пријатеља Народног музеја Србије у Београду који су одабрани као намерни узорак.

Резултати: Истраживање потврђује раније налазе који указују да у редовне посетиоце углавном спадају гимназијалци одличног успеха у школи који живе у градовима и породицама релативно високих месечних прихода. Сам музеј испитаници доживљавају као место где могу да остваре директан додир са уметношћу и где могу да уче о уметности, историји и култури, али и као место за одмор, развој вештина, дружење и размену идеја са вршњацима истих интересовања. Музеје у Србији не виде као места привлачна за њихове вршњаке јер сматрају да њихове вршњаке култура уопште узев не интересује, али музејима предлажу да порадје више на осмишљавању активности и промоцији садржаја који су тематски блиски адолесцентима.

Закључак: Иако ограничен узорак онемогућава доношење дубљих закључака, постоје индиције које потврђују да на развој навике посете музеју утиче пренос културног капитала са родитеља на децу.

Кључне речи: Музеји; адолесценти; искуство; културна партиципација.

УВОД

Музеји данашњице, упркос доминантној тежњи у светским токовима да постану место приступачно за све у ком ће се сваки посетилац осетити добродошло, суочавају се са знатним проблемима привлачења одређених група, међу којима адолесценти спадају међу најмање заступљене. Истраживања спроведена у земљама Европе и света у последњих неколико деценија показују како су адолесценти и уопште узев млади до 25 година заступљени у процентима који се крећу између 13 и 26% (више види: Mason & McCarthy, 2006). Иако поједине студије показују да

адолесценти немају нужно негативно виђење музеја, штавише, оцењују га веома позитивно посматрајући га као узбудљиво место (Drotner, Knudsen & Mortensen, 2017), ипак знатан део испитаника оцењује музеј као досадно место, намењено одраслима, „отменима“, „богатима“ и „културнима“, што показује да адолесценти и млади виде музеј као одбојно место којем они не припадају (Drotner et al., 2017; Mason & McCarthy, 2006; Xanthoudaki, 1998). Иако музеји својим иновативним програмима, едукативним политикама и променом перцепције рада са младима покушавају да привуку ову публику у своје просторије, ситуација се и даље споро мења набоље.

У Србији проценти заступљености адолесцената међу музејском публиком су занемарљиво мали. Истраживање Слободана Мрђе (2011) о културној партиципацији средњошколске популације показује да проценат средњошколаца који посећују музеј једанпут до два пута месечно износи 2,5%, а проценат оних који иду у музеј редовно, макар једанпут недељно износи 2%. Чак 42,4% испитаника изјавило је да никада не одлази у музеје. Десет година касније, истраживање које су спровели Слободан Мрђа и Маријана Миланков (2020) о културној партиципацији опште популације у Србији показује да се наведени тренд уопште није променио – 58,6% средњошколаца изјавило је да у току године није било ниједном у музеју, док око трећине њих је изјавило да су једном или двапут у току године посетили музеј или галерију.

Узевши у обзир наведене статистичке податке, наредне стране овог рада посвећене су истраживању које је замишљено као почетна тачка у проучавању дубинских узрока наведене појаве. Тема рада је истраживање музејског искуства популације адолесцената која редовно посећује музеје, а која према постојећој статистици представља својеврсни „екстрем“. Досадашња емпиријска истраживања у Србији која се у потпуности или делимично баве културном партиципацијом адолесцената, искључиво су квантитативна (Cvetičanin, 2007; Mrđa, 2011; Mrđa & Milankov, 2020), што нам не дозвољава да холистички сагледамо наведени проблем. Својим квалитативним карактером, ово истраживање жели да пружи скроман допринос дубљем разумевању читавог проблема, како би се далекосежно помогло музејским радницима у изради стратегија привлачења ове популације у музеј, али и како би се боље разумело како посета музеју и други облици културне партиципације могу обликовати живот појединца и одредити животне изборе и путање.

На почетку рада представљене су теоријске основе о појмовима културне партиципације, културног капитала и музејске публике које нуде како шире разумевање самих феномена тако и дефиниције концепата који су коришћени приликом израде методологије истраживања.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

КУЛТУРНА ПАРТИЦИПАЦИЈА И КУЛТУРНИ КАПИТАЛ

Теоријски посматрано, посета музејима спада у тзв. јавну културну потрошњу, која је саставни део културне партиципације. Иако постоје различите тврдње и спорења шта је културна партиципација и шта све у њу спада (види: Morrone, 2006), у наредним редовима представићемо дефиницију наведеног појма коју су у свом истраживању користили Мрђа и Миланков (2020), јер је иста дефиниција коришћена и у овом истраживању. Према наведеним ауторима, културна партиципација представља спој културне продукције и културне потрошње, које произилазе из културних потреба (навика, интересовања). У домен културне продукције спадају сви видови културног стваралаштва, производње културних добара, попут ликов-

ног, музичког, књижевног стваралаштва и других поља уметности, али и стварање мултимедијалних, дигиталних, аудио-визуелних садржаја. Са друге стране, културна потрошња, потрошња културних добара, дели се на јавну и приватну. Док у приватну културну потрошњу спадају сви видови који се одвијају у оквиру приватног простора где појединац борави (читање књига, слушање музике, гледање филмова и телевизијских серија, играње видео-игара и томе сл.), у домен јавне културне потрошње спадају они видови који се упражњавају у јавном простору, у шта махом спадају посете установама културе попут позоришта, биоскопа, библиотека, археолошких налазишта, непокретних културних добара и, напослетку, музеја и галерија.

О утицају културне партиципације на друштво досадашња социолошка истраживања изнедрила су више различитих теорија које се, уопште узев, могу поделити на оне које постављају знак једнакости између културних образаца и друштвене стратификације и оне које ту подударност поричу (детаљније: Svetičanin, 2007, str. 12–34; Mrđa, 2016, str. 159–184). Док *Њезе о индивидуализацији* сматрају да на културне праксе осим класне припадности утичу и други фактори (попут пола, старости, етничке и верске припадности), или пак у потпуности негирају утицај социјалних подела на област културе, *Њезе о подударности*, чији је зачетник Пјер Бурдије, напротив снажно истичу везу између социјалне и културне стратификације, сматрајући културу за симболичко средство борбе за моћ. У сличном маниру *Теорија њезв. културних омнибора и унибора* посматра културу као друштвено условљену, али, за разлику од теорије подударности, тврди да се култура и надмоћ елитних слојева не одражава у њеној ексклузивности већ у што широј и разноврснијој културној потрошњи (*омниборности*), насупротив ограниченој и једносмерној културној потрошњи нижих слојева (*униборности*).

Иако наведене теорије објашњавају из различитих углова сложен однос који постоји између културе, друштвених подела и индивидуалних животних стилова, поставља се питање у каквом друштвеном и културолошком контексту појединац има већу могућност да самостално бира и упражњава одређене културне обрасце. Када је реч о контексту Србије, културна партиципација је у знатној мери друштвено условљена. Према Цветичанину (2007, str. 11–12), у Србији, која се распадом југословенске државе „вратила у преиндустријско и предмодерно стање“, традиционални колективни идентитети (етнички, верски, територијални) и даље играју значајну улогу, а „тврде“ социолошке варијабле (класна припадност, формално образовање, занимање) пресудно одређују облике културне партиципације.

Стога, можемо закључити да у контексту Србије посета музејима, као саставни део културне партиципације, представља „огледало“ друштвених подела и неједнаких могућности. Но, уколико пратимо Бурдијеову теорију, она представља и саставни део културног капитала. Сматрајући да на класне поделе не утиче само економски капитал, већ и социјални и културни, Бурдије унео у друштвену теорију нове димензије у разумевању сложености друштвених подела у савременом свету. Културни капитал чине три елемента: институционализовани (академске дипломе и звања), опредмећени (уметнички предмети, књиге и други културни артефакти) и отеловљени културни капитал (систем диспозиција и вредности). Иако операционализација и дефиниција појма културног капитала и данас изазива многа спорења (детаљније: Radulović, 2019, str. 5–50; Štrangarić, 2018, str. 21–70), за наше истраживање је важно напоменути да посета музејима, као и други облици културне партиципације, представља саставни део отеловљеног културног капитала и самим тим учествује у стварању друштвених неједнакости. Истраживања која су спроведена у Србији о утицају културног капитала на школско постигнуће средњошколаца (Radulović, 2019; Štrangarić, 2018) показују како ученици са вишим нивоима културног капитала имају бољи просек оцена, више образовне аспирације и боље се

прилагођавају школском систему. Узевши наведено у обзир, можемо закључити да посета музеју, као саставни део ширих културних пракси, утиче у одређеној мери утиче на животне изборе и делање просечног адолесцента, но даље треба истражити како и у коликој мери се тај утицај одражава.

ТИПОЛОГИЈА МУЗЕЈСКЕ ПУБЛИКЕ

Да бисмо што боље разумели музејско искуство адолесцената, неопходно је посветити пажњу и теоријама које се баве психолошко-идентитетским опажањем и разумевањем музеја као културне установе. Иако постоје различите типологије публике културних установа, у зависности од угла посматрања (види: Svetičanin, 2007, str. 34–39), у нашем истраживању употребљене су типологије музејске публике које су понудили Теописи Стилијану-Ламберт (Stylianou-Lambert, 2009) и Џон Фолк (Falk, 2009).

Комбинујући социолошки и психолошки приступ, Стилијану-Ламберт (2009) скројила је типологију публике уметничких музеја и оних који музеје никада не посећују, у зависности од начина на који посматрају наведене установе. Сматрајући да сваки појединац поседује извесне „наочаре“ кроз које посматра свет и даје смисао стварности у којој живи, повезане са осећајем идентитета, ауторка је идентификовала осам тзв. музејских опажајних филтера (eng. *museum perceptual filters*):

1. *Професионални филтер* – особама овог филтера уметност је саставни део живота, у директном су контакту са уметношћу кроз рад са уметницима, студентима, историчарима уметности и музејским професионалцима, а уметничке предмете користе као инспирацију или ресурс за рад; највише воле да музеј посећују сами или у пратњи особа сличних интересовања;

2. *Филтер љубитеља уметности* – користе га особе које посећују музеј због емоционалне и естетске вредности уметничких дела које музеј чува, са којима покушавају да се емоционално повежу ради осећаја испуњености, естетског и чулног задовољства;

3. *Филтер самоистраживања* – особама овог филтера музеј представља извор информација где могу да доживе нова искуства, прошире постојећа знања, открију себе и раде на самоусавршавању;

4. *Филтер културног туризма* – за ове особе музеји су места која пружају информације о одређеној земљи, граду, регији; музеји су у том случају саставни део туристичке туре на одређеној дестинацији;

5. *Филтер социјалне носеће* – за ове особе главни разлог посете музеју је друштвене природе јер ове особе увек иду са неким у музеј (за њих је то неодвојиво од посете); веома често је секундарни филтер;

6. *Романтични филтер* – особе овог филтера имају позитивне ставове о музејима, али их не посећују, сматрајући да им „тамо није место“ услед недостатка одговарајућег образовања или претходног искуства одласка у музеј;

7. *Одбацујући филтер* – за ове особе музеј нема никакав значај јер представљају „снобовску“ установу или зато што чувају „небитне“ ствари (поседују снажно негативне ставове према музејима);

8. *Индиферентни филтер* – ове особе су потпуно равнодушне према музејима (немају нити позитивне нити негативне ставове) и за њих музеји немају никакав значај у животу.

Са друге стране, посматрајући музеј као место које посетиоцима служи за изградњу идентитета и задовољење психичких потреба, у ком се учење одвија контекстуално (и зависи од личног, физичког и социокултурног контекста), Фолк (2009)

дели посетиоце музеја на пет група у зависности од искуства које доживљавају приликом посете. У питању су следеће групе:

1. *Испираживачи* – појединци посећују музеј из радозналости или жеље да више науче о одређеној теми или предмету; велики број ових посетилаца себе описује као радознале људе који уживају у учењу нових ствари;

2. *Посредници* – за ову врсту посетилаца важна је социјална компонента, при чему посећују музеј у друштву особа до којих им је стало и чије жеље и потребе желе да задовоље;

3. *Трајачи за искуством* – првенствено долазе у музеј како би доживели ново искуство (и рекли „како су били негде и радили нешто“); за њих ја такође важна друштвена компонента, али у музеј долазе мотивисани идејом да се налазе на културно важном месту;

4. *Професионалци/хобисти* – особе које се професионално или из хобија баве уметношћу, историјом и културом;

5. *„Пуњачи бајтерија“* – особе које музеј посматрају као место које има пружа уточиште за бег од свакодневице, место за одмор, инспирацију, емотивно и чулно задовољство.

У нашем истраживању типологије су искоришћене у међусобној комбинацији ради што бољег разумевања феномена који се истражује. Но, пре него што изложимо резултате истраживања, морамо прво изложити методологију којом смо дошли до истих резултата.

МЕТОД ИСТРАЖИВАЊА

Циљ нашег истраживања јесте истражити музејско искуство и доживљај адолесцената који представљају редовне посетиоце музеја у Србији. У те сврхе као намерни узорак одабрано је осам чланова Клуба младих пријатеља Народног музеја Србије у Београду, тинејџерског клуба чији чланови, у сарадњи са кустосом који предводи клуб, раде на осмишљавању и реализацији вођења кроз поставке, едукативних радионица и других садржаја намењених како адолесцентима тако и млађимзрастима.¹ У складу са циљем истраживања, постављени су следећи истраживачки задаци:

1. Утврдити ставове чланова Клуба о музеју као установи и коме је она намењена.

2. Утврдити колико често чланови Клуба посећују музеј, које типове музеја посећују, са ким посећују музеје, на који начин проводе време у њему и које програме посећују.

3. Утврдити факторе који утичу на посету музеју код чланова овог Клуба (новац, слободно време, интересовања, родитељи и блиско окружење, школа).

4. Утврдити какво значење чланство и припадност Клубу има за његове чланове и како се то одражава на њихов живот.

5. Испитати ставове чланова Клуба о могућностима унапређења рада музеја како би привукао што већи број адолесцената.

6. Испитати да ли чланови Клуба посећују друге установе културе и колико често.

7. Испитати активност чланова Клуба у домену свакодневне приватне културне потрошње.

Подаци су прикупљени техником структурисаног интервјуа који су спроведени у периоду јуна и септембра 2022. године. Интервју су чиниле следеће групе питања:

¹ Испитаницима је претходно саопштено да ће интервју бити анониман, стога њихова имена неће бити споменута у раду. Пунолетни испитаници су самостално дали сагласност за учешће у истраживању, док су за малолетне испитанике сагласност дали њихови родитељи.

1. *Социодемографски подаци*: пол, број година, школа коју испитаник похађа, успех у школи, место пребивалишта, приходи породице (до 50, између 50 и 100, преко 100 хиљада динара);

2. *Општи истраживања о посетима музеју*: Колико често посећујеш музеј? Које врсте музеја посећујеш? Са ким идеш у музеј најчешће? Ко те је први довео/ла у музеј? Које те теме у музеју највише привлаче? У којим музејским програмима учествујеш и зашто?;

3. *О тинејџерском клубу*: Зашто си одабрао/ла да учествујеш у раду Клуба? Како изгледа ваш заједнички рад у Клубу? Шта учешће у раду Клуба значи за тебе?;

4. *Музејско искуство адолесцената*: Шта посета музеју значи за тебе? Да ли видиш музеј као место намењено тинејџерима и зашто да/не? Шта би променио/ла у раду музеја да би он постао привлачнији за тинејџере?;

5. *О другим облицима културне партиципације*: Да ли посећујеш друге установе културе (биоскоп, позориште, библиотеке, галерије, непокретна културна добра) и колико често то чиниш? Да ли идеш на концерте и спортске догађаје? Колико често идеш у ноћне клубове? Како проводиш своје слободно време код куће? Да ли се бавиш спортом? Да ли се бавиш неким видом културног стваралаштва (свирање, цртање, певање, плес, фотографија, филм, дигитално стваралаштво)?

У жижи наших интересовања било је истражити музејско искуство као део свеукупног искуства културне партиципације, у чему је истраживање било инспирисано методом интерпретативне феноменолошке анализе. Интерпретативна феноменолошка анализа настоји да разуме како учесници виде и доживљавају свој свет, односно да сазна шта и како људи мисле о феномену који се истражује. Под претпоставком да појединци исти феномен могу посматрати на дијаметрално супротне начине, овај метод истражује значења које људи приписују одређеном догађају или појави који потом обликују њихово искуство и виђење истих. Иако не прихвата позитивистичко гледиште по ком спољашњи фактори директно утичу на наше виђење света, ипак признаје да на наша гледишта утичу други актери у друштву, а на само тумачење искуства утичу ставови и систем вредности самог истраживача. Међутим, истраживање искуства, упркос различитим пристрасностима, омогућава нам да дубље сагледамо одређени феномен и његову комплексност, „уносећи живот“ у податке из квантитативних истраживања (деталније: Vilig, 2016).

С обзиром на природу истраживања и ограничени узорак, хипотезе постављене на почетку истраживања више су служиле као оријентир за тумачење добијених резултата, него као чврсте ставке које треба потврдити или одбацивати. Хипотезе засноване на резултатима претходних истраживања (Mason & McCarthy, 2006; Mrđa, 2011; Stanojević, 2012; Xanthoudaki, 1998), које смо поставили су следеће:

1. Адолесценти који редовно посећују музеје у Србији у највећем проценту потичу из породица са релативно високим новчаним приходима;

2. Адолесценти који редовно посећују музеје у Србији у највећем проценту потичу из породица са релативно високим нивоом социјалног и културног капитала;

3. Посета музеју као вид јавне културне потрошње код адолесцената у Србији заступљенији је код урбане популације адолесцената у односу на руралну;

4. Музеје редовно посећују гимназијалци и ученици уметничких школа одличног успеха, иако не постоји јака корелација између типа школе и успеха и редовности посете музеја;

5. Посета музеју као вид јавне културне потрошње код адолесцената у Србији зависи од заинтересованости и количине слободног времена које адолесценти поседују;

6. Посета музеју као вид јавне културне потрошње код адолесцената у Србији је заступљенија код адолесцената који упражњавају тзв. академски образац коришћења

слободног времена (према: Stanojević, 2012), који се заснива на интензивној јавној културној потрошњи и културној продукцији;

7. Адолесценти у Србији опажају музеј као установу у којој нису добродошли и чијем животу не треба да учествују;

8. На посету музеју као виду јавне културне потрошње код адолесцената у Србији утиче неадекватна понуда садржаја које музеји имају да понуде адолесцентима;

9. Адолесценти у Србији опажају музеј као установу намењену одраслој популацији и припадницима виших образовних класа.

РЕЗУЛТАТИ

У погледу социодемографских података, у истраживању је учествовало 5 особа женског и 3 особе мушког пола, узраста између 14 и 19 година. Сви испитаници живе у урбаном подручју, у различитим деловима Београда. Сви имају породичне приходе више од 100 хиљада динара. Већина њих су гимназијалци, уз једну ученицу уметничке школе и једног ученика средње стручне школе, с тим да су двојица испитаника у тренутку испитивања завршили средње школе и уписали факултете из домена друштвено-хуманистичких наука. Сви, такође, имају одличан успех.

Када је реч о општим питањима о посети музејима, скоро сви су одговорили да у музеје иду веома често, једном недељно или чешће. Само један испитаник изјавио је да не иде често у музеје и да, осим Народног музеја, музеје посећује углавном уколико постоји нека тематска изложба која га интересује (из његових одговора се може увидети да тематика садржаја превасходно одређује да ли ће посетити одређену установу културе или не). Од типова музеја, у највећем броју случајева су заступљени уметнички музеји, било у Србији било у иностранству, на другом месту су историјски, док остале врсте музеја, попут природњачког или техничког, слабо су заступљени. У музеје иду најчешће сами или са пријатељима. Са музејем као установом испитанике су упознали родитељи, осим у једном случају где је назначено да је можда у питању школа, у виду школске посете или екскурзије. Теме су у сагласју са типовима музеја које најчешће посећују – савремена, авангардна уметност, историја и, уопште узев, друштвене науке.

На тему чланства у Клубу, сви испитаници су истакли да су за рад Клуба сазнали преко пријатеља или познаника који су им препоручили да дођу (један део њих наводи да су сазнали преко другара и познаника из Истраживачке станице у Петници), осим једне испитанице која је за рад Клуба сазнала преко објаве на друштвеној мрежи Инстаграм. Када је реч о томе шта за њих значи учешће у раду Клуба, одговори варирају – на једној страни стоји могућност директног додира са музејским артефактима и уметничким ремек-делима уметности, учење о уметности, историји и другим областима друштва, док на другој страни стоји емотивно испуњење, могућност да се ради „нешто лепо и корисно ван школе и излазака“. Осим наведеног, једна испитаница је истакла да рад у Клубу поседује терапијско дејство за њу, а већина њих је истакла као значајну ставку могућност дружења и разговора са вршњацима са којима деле иста интересовања, чиме се формира заједница за учење кроз коју могу да размењују идеје. Рад у Клубу, такође, омогућава им да уметност приближе својим вршњацима, али и да раде на себи, јер појединима музејска вођења представљају могућност превазилажења страха од јавног наступа и средство за унапређење самопоуздања.

Из одговора испитаника установљено је да рад у Клубу у суштини за њих значи исто што и посета музејима уопште узев. Већини су музеји места где могу да остваре директни контакт са уметношћу, места за учење о култури, уметности и историји,

као и места за инспирацију. Осим тога, мањи део је истакао да музеј за њих представља место за одмор, место које емотивно позитивно утиче на њих, место где се осећају лепо „као да им је друга кућа“.

Скоро сви сматрају да музеј као место намењено за адолесценте (тинејџере). Сматрају да, са једне стране, адолесценти у Србији иначе нису заинтересовани за музеј и област културе јер њих преважно интересују само изласци, емотивне везе и томе слично, а да сами музеји не чине довољно да их привуку. Речено речима једне од испитаница: „Сматрам да музеји сада какви су нису места за тинејџере, сматрам да би требало много више људи да се инвестира у одласке у музеје, међутим, проблем је у томе што је доста тинејџера хрпа незаинтересоване масе која не жели да изађе из те зоне комфора и не жели нужно да ради више, да посматра, а музеји ипак имају како да кажем „вајд“ места које је за старије, уштогљене људе, који имам утисак седе на вишој столици. Тинејџери некако посматрају музеј као нешто што је за надмене људе, као нешто што није интересантно, нешто што је досадно и сувопарно“ (Ж, 18). Као могућа решења наведеног проблема испитаници виде прво кампању која би подразумевала бесплатне карте за тинејџере, више рекламирања на друштвеним мрежама попут Инстаграма и Тик Тока, али и осмишљавање садржаја који би адолесцентима био занимљивији тематски (поп култура, алтернативна култура, савремена уметност и историја, теме југословенске историје и националног идентитета) организационо (у погледу осмишљавања вођења, радионица и других активности намењених њима), прилагођавањем речника који је мање академски а више разумљив њима, али и другачијим начином презентовања одређене теме, што подразумева више интеракције, више дебате и могућности да они сами искажу своје мишљење. Сем наведеног, истиче се и потреба за већом сарадњом школа и музеја, као и већим обавештавањем школа о активностима у музеју.

Када је реч о другим облицима културне партиципације, највећи део испитаника посећује често друге установе културе (домен јавне културне потрошње), пре свега позориште и биоскоп, као и галерије (мање иду у библиотеке). Када су на путовањима по земљи и иностранству, посећују непокретна културна добра, попут манастира и археолошких налазишта. У кутку свог приватног простора читају књиге, гледају филмове и, што је нарочито значајно, сви се баве неким видом културног стваралаштва чији је опсег веома широк: најчешће се спомиње писање дела различитих жанрова, но, поред тога, заступљени су глума, свирање, сликање, дигитална уметност, као и прављење медијског садржаја. Важно је истаћи да су поједини испитаници чланови дебатних клубова и других удружења у оквиру својих школа, али и других формалних и неформалних организација попут, примера ради, Форума младих Европског покрета у Србији. Осим наведених, као друге активности које обављају у слободно време, односно онолико времена колико им школске обавезе дозвољавају, испитаници наводе изласке и дружење са пријатељима и породицом.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања нам показују да на редовну посету музеју, барем у случају чланова Клуба, учествују фактори који је истакао Мрђа (2011) у свом истраживању културне партиципације средњошколаца: у музеје претежно иду ученици са високим просеком (сви испитаници су одличног успеха у школи, при чему је важно истаћи да су поједини похађали курсеве Истраживачке станице у Петници намењене талентованим ученицима), град као место пребивалишта (сви живе у градским насељима), релативно висок приход новчаних прихода породице (сви имају породичне приходе изнад 100 хиљада), у музеј редовно у већем проценту иду гимназијалци (5 гимна-

зијалаца). Међутим, треба имати у виду да наведени фактори нису пресудни када је реч о томе да ли ће поједини адолесцент посећивати редовно музеј или не, те са доношењем даљих закључака треба бити опрезан.

Према резултатима истраживања, такође се може закључити да испитаници упражњавају академски модел културне партиципације (према: Stanojević, 2012), који подразумева висок удео јавне културне потрошње, што се види по честој посети позориштима, биоскопима и другим установама културе, као и по високом нивоу културног стваралаштва, што се види по опсегу активности које испитаници упражњавају из овог домена. Ако узмемо у обзир да, према истраживању Мрђе (2011), 8,7% средњошколаца упражњава одређени вид културне продукције, активности наших испитаника могу бити значајан показатељ. Исто тако Станојевић (2012) истиче да на академски модел културне партиципације утиче висок ниво социјалног и културног капитала родитеља. Иако нам истраживање родитељског културног и социјалног капитала није било у жижи истраживања, постоје одређене индиције које могу потврдити наведену хипотезу. Наиме, једна испитаница експлицитно је навела како су њени родитељи веома образовани, што је утицало на њену љубав према музејима, док другој испитаници су исту љубав развили родитељи који су по занимању уметници. Сви су навели да су им родитељи први показали музеј, што указује да родитељи често сами посећују музеје или барем сматрају да је посета музеју значајна навика. Како поједина истраживања спроведена у Хрватској (Krolo, Marčelić & Tonković, 2016; Trbojević, 2019) показују како родитељи имају пресудан утицај за развој културних навика и потреба код деце, што доводи до трансфера културног капитала са једне генерације на другу, резултати овог истраживања могу дати мали допринос потврди тог закључка, мада је за неке значајније закључке потребан већи узорак и опсежније истраживање.

У ранијим истраживањима (Mrđa, 2011) као разлог за слабу посету установама културе адолесценти наводе недостатак новца, недостатак интересовања, недостатак времена и неадекватност понуде у месту у коме живе. Занимљиво је да наши испитаници сами наводе да им проблем представља недостатак времена, али поставља се питање шта њих наводи да иду у музеј релативно често а друге не. Да ли се недостатак времена користи само као оправдање за недостатак интересовања? Шта све утиче на интересовање за посету музеју? Поред тога, иако Београд поседује највећи број културних установа у земљи и најбогатију садржину, испитаници наводе како садржај није привлачан њиховим вршњацима, што утиче на њихово интересовање, као и чињеница да садржаји најчешће нису бесплатни. Све су то питања и запажања која проблем чине сложенијим, за шта су потребна дубља и опсежнија истраживања за проналажење адекватних решења.

У комуниколошком погледу, тј. када разматрамо срж доживљаја музеја наших испитаника, највећи број упражњава филтер професионалаца, љубитеља уметности и филтер самоистраживања према Стилијану-Ламберт (2009) и хобиста и истраживача према Фолку (2009), због тога што истичу да у музеј долазе ради учења, откривања и ближег контакта са уметношћу. Мањи део спада у групу која би се према Фолку (2009) окарактерисала као „пуњачи батерија“ јер у музеје долазе ради одмора и позитивног афективног искуства. Као секундарни филтер провлачи се социјална компонента, која подразумева да долазе у музеј ради дружења са пријатељима и размене идеја са вршњацима истих интересовања. Иако ограничен узорак не дозвољава доношење далекосежнијих закључака о адекватности употребе наведених типологија, свакако се може рећи да су корисна полазна тачка за опсежнија истраживања о разлозима (не)посећивања музеја. Свакако, за спровођење таквог истраживања неопходно је узети у разматрање знатно већи и репрезентативнији узорак, пошто испитаници из нашег узорака спадају у 4,5% адолесцентске популације у Србији.

ЛИТЕРАТУРА

- Cvetičanin, P. (2007). *Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije*. Niš: Odbor za građansku inicijativu.
- Drotner, K., Knudsen, L.V., & Mortensen, C.H. (2017). Young people's own museum views. *Museum Management and Curatorship*, 32 (5), 456–472. <http://dx.doi.org/10.1080/09647775.2017.1368032>
- Falk, J. (2009). *Identity and the museum visitor experience*. New York and London: Routledge.
- Krolo, K., Marčelić, S., i Tonković, Ž. (2016). Roditeljski kulturni kapital kao odrednica kulturnih preferencija mladih. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 25 (3), 329–351. <https://doi.org/10.5559/di.25.3.03>
- Mason, D.D.M., & McCarthy, C. (2006). 'The feeling of exclusion': Young peoples' perceptions of art galleries. *Museum Management and Curatorship*, 21 (1), 20–31. <http://dx.doi.org/10.1080/09647770600402101>
- Morrone, A. (2006). *Guidelines for measuring cultural participation*. Montreal: UNESCO Institute for Statistics.
- Mrđa, S. (2011). *Kulturni život i potrebe učenika srednjih škola u Srbiji*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Mrđa, S. (2016). *Demokratske vrednosti i kulturna participacija u Srbiji: politikološko-kulturološki pristup* (doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Mrđa, S., i Milankov, M. (2020). *Kulturna participacija građana Srbije*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Radulović, M. (2019). *Značaj kulturnog kapitala za obrazovni uspeh i formiranje obrazovnih aspiracija učenika u Srbiji* (doktorska disertacija). Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd.
- Stanojević, D. (2012). Slobodno vreme mladih. U S. Tomanović i sar., *Mladi - naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji* (str. 147-166). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa.
- Stylianou-Lambert, T. (2009). Perceiving the art museum, *Museum Management and Curatorship*, 24 (2), 139–158. <http://dx.doi.org/10.1080/09647770902731783>.
- Štrangarić, S. (2018). *Kulturni kapital kao znanje: istraživanje obrazovnih nejednakosti na primeru učenika srednjih škola u Somboru* (doktorska disertacija). Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Trbojević, F. (2019). Kulturni kapital mladih: preferencije i transmisija popularnih glazbenih žanrova među studentima Sveučilišta u Zagrebu. *Medijska istraživanja*, 25 (2), 45–67. <https://doi.org/10.22572/mi.25.2.3>.
- Vilig, K. (2016). *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Beograd: Clio.
- Xanthoudaki, M. (1998). Educational provision for young people as independent visitors to art museums and galleries: Issues of learning and training. *Museum Management and Curatorship*, 17 (2), 159–172. <http://dx.doi.org/10.1080/09647779800401702>.

MUSEUM EXPERIENCE OF ADOLESCENTS IN SERBIA: A CASE STUDY OF THE CLUB OF YOUNG FRIENDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF SERBIA IN BELGRADE

Author: STEFAN VILOTIĆ

e-mail: st.vilotic@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Dušan Ristić

Faculty of Philosophy, University of Novi Sad

Introduction: Although today's museums strive to be a place accessible to everyone, they have been facing for decades, both in the world and Serbia, the problem of insufficient representation of adolescents in their audience. According to Slobodan Mrđa's research from 2011, only 4.5% of the surveyed high school students said that they visit a museum at least once a month, while 42.4% said that they never visit museums. Research by Slobodan Mrđa and Marijana Milankov from 2020 does not show a change in the trend—as many as 58.6% of high school students said that they did not visit a museum during the year. Therefore, this research on the experience of adolescents who regularly participate in museum activities is intended as a starting point in the examination of the causes of the aforementioned phenomenon.

Aim: Investigate the museum experience of adolescents who are regular museum visitors.

Materials and Methods: Eight structured interviews were conducted with members of the Club of Young Friends of the National Museum of Serbia in Belgrade, who were selected as a purposive sample.

Results: The research confirms earlier findings that indicate that regular visitors to the museum include adolescents from grammar schools who have excellent results in school, live in cities, and have families with relatively high monthly incomes. The respondents perceive the museum as a place where they can have direct contact with art and where they can learn about art, history, and culture, but also as a place for rest, skill development, socializing, and exchanging ideas with peers with the same interests. They do not perceive museums in Serbia as attractive places for their peers. They believe that their peers are not interested in culture at all, while simultaneously, they suggest museums work more on designing activities and promoting content that is thematically close to adolescents.

Conclusion: Although the limited sample makes it impossible to draw deeper conclusions, there are indications that the development of the habit of visiting museums is influenced by the transfer of cultural capital from parents to children.

Keywords: museums; adolescents; experience; cultural participation

ANALIZA BANKARSKOG SEKTORA REPUBLIKE SRPSKE

Autor: STEFAN SLIJEPČEVIĆ, Ana Kostović

e-mail: stefan.slijepcevic996@gmail.com

Mentor: Nikola Vidović

Ekonomski fakultet Pale Univerziteta u Istočnom Sarajevu

Uvod: Banke su institucije koje se bave prikupljanjem sredstava, plasiranjem sredstava i pružanjem finansijskih usluga. Bankarski sektor Republike Srpske sastoji se od banaka, lizing društava i mikrokreditnih organizacija. Većina banaka u Republici Srpskoj nalazi se u privatnom vlasništvu, a platni promet i dnevne transakcije uglavnom se vrše u konvertibilnim markama (BAM).

Cilj: Izvršiti analizu strukture bankarskog sektora Republike Srpske, analizu vlasničke strukture, ukupne aktive i pasive, kapitala i nivoa adekvatnosti kapitala i ukupnih kredita.

Materijali i metode: Analiza relevantne literature, deskripcija, komparacija, sistematizacija, deskriptivna analiza javno dostupnih podataka.

Rezultati: Na osnovu podataka koji su prezentovani u radu, došlo se do sljedećih rezultata. U Republici Srpskoj pretežno je zastupljen strani kapital a na drugom mjestu jeste privatni tj. domaći kapital. Najveće procentualno učešće u aktivi banaka Republike Srpske imaju krediti a na drugom mjestu su novčana sredstva. U 2022. godini, kada je u pitanju adekvatnost kapitala, bankarski sektor Republike Srpske bio je iznad propisanog minimuma.

Zaključak: Bankarski sektor Republike Srpske predstavlja jedan od najuređenijih sektora i kao takav treba da bude oslonac za ubrzani privredni rast koji treba da rezultira stabilnim javnim finansijama, rastom životnog standarda stanovništva i rastom svih makroekonomskih pokazatelja razvijenosti jedne zemlje.

Ključne riječi: Banke; krediti; kapital; finansijske usluge; aktiva; pasiva.

UVOD

Kada se govori o bankama, prisutan je veliki broj definicija. Jedna od opšteprihvaćenih je da su banke institucije koje se bave prikupljanjem sredstava, plasiranjem sredstava i pružanjem finansijskih usluga. Sveprisutnu pojavu kada je u pitanju bankarsko poslovanje predstavlja rizik. Globalizacija, primjena savremenih tehnologija i razvoj bankarske djelatnosti doveli su do povećanja broja rizika a to je rezultiralo izdvajanjem većeg nivoa kapitala za potencijalne kreditne gubitke. Uz pomoć međunarodnih i nacionalnih kontrolora, banke nastoje da razviju savremene modele za mjerenje rizika.

Veoma važna komponenta svake banke jeste kapital banke. Kapital banke je izvor rasta banke, predstavlja sigurnost u pogledu potencijalnih rizika za banku i obezbjeđuje potrebnu sigurnost za deponente banke, štiteći na taj način njihove poslovne interese. Iznos kapitala koji je potreban za pokriće rizika nije uvijek isti i uglavnom zavisi od nivoa preuzetih rizika pri poslovanju određene poslovne banke, kao i od kvaliteta njene aktive. Bitno je i da se obezbijedi potreban nivo rezervi za potencijalne gubitke pri eventualnom ulaganju u rizičniju aktivu. Cilj je da se banka održi stabilnom.

Današnje poslovanje banaka u Republici Srpskoj karakteriše implementacija određениh Bazelskih standarda, koji definišu i minimalan iznos adekvatnosti kapitala. Dakle,

kapital banke predstavlja stabilan izvor sredstava (vlastiti izvor) koji je posebno značajan pri nepredviđenim poremećajima u poslovanju banaka. Potreban nivo kapitala u bankarskom sektoru Republike Srpske, kao i cijele Bosne i Hercegovine, u velikoj mjeri doprinosi stabilnosti sveukupnog bankarskog sektora kao i ukupnoj finansijskoj stabilnosti zemlje.

Bankarski sektor Republike Srpske sastoji se od banaka, lizing društava i mikrokreditnih organizacija i fondacija. Njegova krovna institucija je Agencija za bankarstvo Republike Srpske, kojom koordiniše Centralna banka Bosne i Hercegovine. Dok se Centralna banka primarno bavi pitanjima valutne stabilnosti i makroekonomskim poslovima, primarna uloga Agencije za bankarstvo je očuvanje i jačanje stabilnosti bankarskog sistema Republike Srpske.

Većina banaka u Republici Srpskoj nalaze se u privatnom vlasništvu sa dominantnom zastupljenošću stranog kapitala. Platni promet i dnevne transakcije, uz nekoliko izuzetaka, vrše se u konvertibilnim markama (BAM). Pored standardnih bankarskih usluga, sve više su korišćene usluge elektronskog bankarstva kao i upotreba raznih debitnih i platnih kartica.

Tema ovog rada je „Analiza bankarskog sektora Republike Srpske“. Važnost ove teme ogleda se u činjenici da banke imaju ključnu ulogu u finansijskom posredovanju kroz mobilizaciju, alokaciju i investiranje nacionalne štednje i drugih oblika kapitala. U zavisnosti od toga koliko je razvijen bankarski sektor u sklopu finansijskog sistema, zavisi i koliko će alokacija kapitala biti efikasna, rast preduzeća dinamičan i privredni razvoj u cjelini ekspanzivan. Takođe, uočeno je da nema dovoljno literature koja se bavi ovom temom uprkos njenoj značajnosti za cjelokupnu ekonomiju. U radu će biti prezentovan značaj bankarstva, banaka i bankarskog sektora. Biće napravljen osvrt na Zakon o bankarstvu Republike Srpske, sa posebnim akcentom na regulativama na entitetskom nivou, i značaju entitetskih Agencija za bankarstvo. Pored analize strukture bankarskog sektora Republike Srpske, u radu će biti izvršena i analiza stanja bankarskog sektora Republike Srpske, koja će obuhvatati analizu vlasničke strukture, ukupne aktive i pasive, kapitala i nivoa adekvatnosti kapitala i ukupnih kredita.

BANKARSKI SEKTOR REPUBLIKE SRPSKE – PREGLED LITERATURE

Veliki broj autora se kroz svoje naučne radove o bankarskom sektoru bavi pitanjem da li u bankarskom sektoru Republike Srpske postoji dovoljan nivo konkurentnosti. Određeni broj korisnika bankarskih usluga smatraju da konkurencija nije na zavidnom nivou i da bi trebalo da bude veća. Rezultat toga jesu visoke cijene bankarskih usluga. Bankari i određeni analitičari tvrde da je konkurencija u Republici Srpskoj slična kao i u zemljama okruženja (Begović, 2013).

Stabilnost bankarskog sistema Republike Srpske zavisi od stabilnosti izvora finansiranja, a oni se u najvećoj mjeri obezbjeđuju kroz depozite i uzete kredite. Ovaj podatak ukazuje na to da stabilnost bankarskog sistema ovog entiteta zavisi od povjerenja štediša i kreditora. Povjerenje štediša u bankarski sistem Republike Srpske je od ključnog značaja za opstanak finansijskog sistema zemlje. Uz činjenicu da depoziti čine najznačajniji agregat finansijskog potencijala banaka, neophodno je da menadžment banaka vodi posebnu brigu prilikom donošenja upravljačkih odluka, a posebno u oblasti rizika i upravljanja rizicima kako bi depoziti ostali sigurni i pouzdani izvor finansiranja (Slijepčević, 2021).

Pri istraživanju bankarskog sektora, bitno je da se identifikuju njegove slabosti i nedostaci. Snaga i stabilnost bankarskog sektora Republike Srpske zavise od visine i sposobnosti kapitala banaka da apsorbuje i osigura otpornost bankarskog sektora na potencijalne rizike a sve sa ciljem održavanja sigurnog i stabilnog poslovanja bankarskog sektora kao i mogućnosti izvršavanja obaveza prema svim povjericima. Svrha uspostavljanja regulatornog

okvira za rad banaka je obezbijediti siguran, stabilan i pouzdan bankarski finansijski sistem kao globalni faktor makroekonomskih tokova. Cilj je da se ostvari sigurnost bankarskih povjerenika i investitora. Postoji puno različitih definicija rizika. U najširem smislu, rizik predstavlja negativno odstupanje od ishoda koji se očekuje. Rizik je mogućnost da se desi potencijalni događaj ili aktivnost koja može negativno uticati na ostvarenje ciljeva organizacije (Ravić, 2014).

Svaka finansijska kriza, pa i posljednja koja se dogodila – globalna ekonomska kriza, prema mnogim autorima i najdublja i sa dalekosežnim posljedicama po svjetsku ekonomiju, pokušava da nađe odgovore na pitanja koja su izbila u prvi plan tek sa eskalacijom same krize. Među brojnim pitanjima, jedno od najčešćih se odnosi na utvrđivanje uzroka ranjivosti finansijskog sistema i moguće prevencije u budućnosti od sličnih događaja (Mirković, 2014).

Bankarski sektor Republike Srpske posluje sa promjenljivom profitabilnošću, što implicira da postoji privredna nestabilnost u poslovnom okruženju. Banke su koncentrisane na izvršenje minimalnih zakonskih obaveza, dok kapitalno jačanje ostavljaju po strani (Slijepčević, Galijašević, 2019).

ZNAČAJ BANAKA I BANKARSTVA

Banke su finansijske institucije koje primaju depozite i odobravaju kredite. Pod samim pojmom banke podrazumijevaju se firme poput komercijalnih banaka, štedno-kreditnih organizacija, štedionica i kreditnih unija. Finansijski posrednici s kojima ljudi najčešće stupaju u kontakt u situacijama kada im je potreban kredit jesu upravo banke. Veliki broj građana svoja finansijska sredstva čuva u bankama u formi transakcionih računa, štednih računa ili drugih formi depozita u bankama. Pored banaka, postoje i druge važne finansijske institucije, kao što su osiguravajuće kompanije, finansijske kompanije, penzioni fondovi, investicioni fondovi i investicione banke, a njihov rast je naročito primjetan u posljednjim godinama (Mishkin, 2006).

U zavisnosti od oblika privredne aktivnosti, došlo je do prilagođavanja funkcije i cilja poslovanja bankarskih organizacija. Banke se uglavnom označavaju kao specijalizovane institucije čija je osnovna funkcija posredovanje u sferi novca. Bankarstvo, kao specifična privredna djelatnost, određeno je vrstom i sadržajem bankarskih institucija i poslova. Banka je institucija koja je uslovljena da po različitim osnovama i uslovima mobilise raspoloživi novac na finansijskom tržištu i sektorima privređivanja.

Poslovanje banke uglavnom određuju sljedeći poslovi:

- Mobilizacija slobodnih novčanih sredstava i multiplikacija novca (prikupljanje depozita, pribavljanje sredstava itd.);
- Investiranje, alokacijska funkcija i upravljanje (plasman sredstava u formi kredita i drugi oblici plasmana);
- Posredovanje na finansijskom tržištu (posredovanje u obavljanju funkcije platnog prometa) (Đukić, Bjelica, Ristić, 2006);

Mobilizacija slobodnih novčanih sredstava je značajan bankarski posao koji pruža mogućnost bankama da na osnovu prikupljenih i pribavljenih sredstava multiplikuju taj novac i vrše plasman sredstava. Depoziti privrede i stanovništva u najvećoj mjeri određuju strukturu kreditnog potencijala banaka i potencijala za druge oblike plasmana.

Kreiranje novca u bankama predstavlja tzv. sekundarnu emisiju jer njegovu osnovu čini monetarna baza, odnosno novac centralne banke. Svrha prikupljanja sredstava i njihove kreditno-monetarne multiplikacije zasniva se na potrebi korisnika i stanovništva da ta sredstva koriste za određene namjene. U ovom poslu, banka se javlja kao povjerenik koji korisniku u formi kredita daje na korišćenje pod odgovarajućim uslovima određen iznos

sredstava. U ovim slučajevima banka ostvaruje mogućnost da određeni dio sredstava manjeg kvaliteta (sredstva iz kratkoročnih izvora) usmjerava u plasmane većeg kvaliteta (dugoročne plasmane).

Kada su u pitanju poslovi finansijskog posredovanja na finansijskom tržištu, među njima poseban značaj imaju poslovi platnog prometa. Osim poslova platnog prometa koji se obavljaju u zemlji, veliki značaj ima i obavljanje platnog prometa sa inostranstvom. Bitno je napomenuti da se svi navedeni bankarski poslovi razlikuju u zavisnosti od toga da li se obavljaju u uslovima tržišne ekonomije, zemljama u tranziciji ili zemljama u razvoju.

Postoji bitna razlika između banaka koje su osnovane interventnim mjerama države i banaka koje su konstituisane kao akcionarska društva sa privatnim, zadružnim ili mješovitom kapitalom. Te razlike se uglavnom raspoznaju na osnovu vlasništva nad kapitalom kojim banke raspoložuju. U zemljama tržišne ekonomije, kada su u pitanju banke, dominira privatni kapital, međutim, i pored toga, ne može se zanemariti uticaj države u sferi bankarskog sektora. Neke od mjera koje je preuzela država za uređenje bankarskog sektora jesu: nacionalizacija centralnih banaka, stvaranje institucija za kontrolu bankarskih poslova itd.

Banke se značajno razlikuju i lako prepoznaju u odnosu na druge finansijske organizacije. Po osnovi svog finansijskog i kreditnog potencijala, banka se bavi uzimanjem i odobravanjem kredita i drugih oblika plasmana, kao primarnim bankarskim poslom. Korišćenjem primarne emisije centralne banke i na osnovu svog potencijala, banka kreira novac putem sekundarne emisije i faktora kreditne multiplikacije. Banka takođe ima mogućnost da u određenoj srazmjeri obavlja ročnu transformaciju sredstava, tj. da sredstva lošijeg kvaliteta sa kraćim rokovima raspoloživosti plasira na duže rokove plasmana. Svojom funkcijom u novčanoj sferi banke vrše platni promet, učestvuju u finansijskim transakcijama domaće privrede i stanovništva, kao i u poslovima sa inostranstvom. S obzirom na to da banke utiču na brzinu cirkulacije novčanih sredstava, one imaju veliki ekonomski značaj (Đukić, Bjelica, Ristić, 2006).

Ukoliko jedna banka želi da racionalno posluje i da se zaštiti od potencijalnih poslovnih rizika, ona mora da se pridržava određenih načela. Za svaku banku su od posebnog značaja sljedeća načela: načelo likvidnosti banke, načelo efikasnosti ulaganja i sigurnosti plasmana i načelo rentabiliteta poslovanja. Načelo likvidnosti podrazumijeva princip poslovanja po kome banka, kao odgovoran poslovni subjekt, u svakom trenutku može izmiriti svoje dospjele obaveze likvidnom novčanom imovinom. Načelo efikasnosti ulaganja i sigurnosti plasmana izražava potrebu da banka svoja raspoloživa sredstva plasira sa najmanjim rizikom. Načelo rentabiliteta poslovanja banke u sebi izražava ekonomski interes banke a to je da ostvari što veći profit u odnosu na uloženi kapital.

Uopšteno gledano, banke ostvaruju profit preuzimanjem obaveza sa određenim karakteristikama a potom ulaganjem dobijenih sredstava u kupovinu onih koje imaju drugačije karakteristike. To je u stvari proces transformacije sredstava. Pored transformacije sredstava, banka pruža čitav niz usluga. Ukoliko banka pruža dobre usluge i ukoliko su joj troškovi mali, ona ostvaruje značajne prihode na osnovu svoje aktive, tj. ona profitira.

Postoji nekoliko zadataka koje banka treba da obavi da bi njeno poslovanje bilo uspješno. Prvo, banka mora da ima dovoljno novčanih sredstava kako bi isplatila svoje deponente ukoliko dođe do odliva depozita. Da bi imala dovoljno novčanih sredstava, banka treba da održi likvidnost, tj. da obezbijedi dovoljno likvidne aktive kako bi mogla da ispuni obaveze prema deponentima. Zatim, u svakoj banci je bitno da se vodi računa o riziku. Rizik treba da bude na prihvatljivom ili na nižem nivou, a to se postiže tako što se obezbijedi aktiva koja je manje rizična kao i diversifikacijom aktive (upravljanje aktivom). Banka takođe mora da obezbijedi odgovarajući nivo kapitala (upravljanje kapitalnom adekvatnošću) (Mishkin, 2006).

Postoji nekoliko osnovnih strategija koje banke koriste kada je u pitanju upravljanje aktivom. Prvo, banke pokušavaju da pronađu zajmoprimce koji će plaćati visoke kamate

i za koje postoji mala vjerovatnoća da svoje obaveze neće ispuniti. U praksi, banke imaju prilično strogu kreditnu politiku i stopa kreditnog rizika obično je manja od 1%. Drugo, banke nerijetko kupuju hartije od vrijednosti koje donose visok prinost a mali rizik. Treće, pri upravljanju svojom aktivom, banke pokušavaju da svoj rizik smanje diversifikacijom. To postižu na način da kupuju različite tipove aktive i odobravaju različite tipove kredita velikom broju klijenata. Banka mora održati likvidnost svoje aktive kako bi mogla da ispuni zahtjev za obavezanim rezervama bez velikih troškova. To podrazumijeva da će ona držati likvidne hartije od vrijednosti iako one donose nešto manji prinost nego neka druga aktiva.

U prošlosti, upravljanje pasivom banke je bilo zanemareno iz razloga što je većina banaka svoju pasivu posmatrala kao fiksnu a pažnja je usmjeravana na ostvarivanje optimalne kombinacije aktive. Međutim sa ekspanzijom tržišta kratkoročnih međubankarskih kredita stvorio se novi vid fleksibilnosti u upravljanju pasivom. Banke više nisu zavisile od transakcionih depozita kao osnovnog izvora sredstava a svoje izvore sredstava tj. pasivu više nisu posmatrale kao fiksnu.

Upravljanje kapitalnom adekvatnošću je još jedna stavka koja je važna pri upravljanju bankama. Banke moraju da procjene koliko im je kapitala potrebno iz tri razloga. Prvi, kapital banke pomaže da se spriječi propast banke, do koje dolazi ukoliko banka nije u stanju da ispuni svoje obaveze, isplati deponente i ostale kreditore, pa dolazi do prestanka poslovanja. Drugo, količina kapitala utiče na dobit vlasnika (akcionara) banke. Treće, zakonom je definisana minimalna količina kapitala koju banke moraju imati (Mishkin, 2006).

BANKARSTVO U REPUBLICI SRPSKOJ I ZAKONSKA REGULATIVA

Finansijski sektor u Bosni i Hercegovini čine Centralna banka Bosne i Hercegovine, banke i ostale finansijske institucije. Ciljevi i zadaci koje obavlja Centralna banka Bosne i Hercegovine definisani su Zakonom o Centralnoj Banci. Banke su institucije koje se bave prikupljanjem depozita i davanjem kredita kao i drugim poslovima u vezi sa važećim entitetskim Zakonima o bankama.

Bankarski sistem Republike Srpske čine banke, mikrokreditne organizacije, štedno-kreditne organizacije i druge finansijske institucije čije se osnivanje i poslovanje uređuje posebnim zakonima. Evropsko tijelo koje je odgovorno za kontrolu i nadzor bankarskog sektora jeste Evropska agencija za bankarstvo.

Agencija za bankarstvo Republike Srpske osnovana je radi uređenja, nadzora i kontrole bankarskog sistema. Njen osnovni cilj je očuvanje stabilnosti i jačanje bankarskog sistema Republike Srpske kao i unapređenje njegovog poslovanja. Agencija je samostalno i nezavisno pravno lice sa sjedištem u Banja Luci.

Agencija za bankarstvo ima sljedeće nadležnosti:

- Izdavanje dozvola za osnivanje i rad banaka, dozvola za statusne promjene i promjene organizacione strukture banaka;
- Kontrola zakonitosti poslovanja;
- Oduzimanje dozvole za rad bankama;
- Uvođenje postupka privremene uprave u bankama, pokretanje postupka likvidacije banaka, pokretanje stečajnog postupka nad bankama;
- Donošenje akata kojima se uređuje rad banaka;
- Ocjena i davanje saglasnosti za izdavanje akcija narednih emisija;
- Preuzimanje potrebnih radnji u vezi sa sprečavanjem pranja novca i finansiranja terorističkih aktivnosti itd. (Zakon o agenciji za bankarstvo Republike Srpske).

Nadzor nad radom Agencije za bankarstvo vrši Narodna skupština Republike Srpske. Agencija Predstavlja Republiku Srpsku međunarodnim konferencijama, skupovima i u međunarodnim organizacijama. U sastavu Agencije za bankarstvo je Ombudsman za

bankarski sistem kao samostalna organizaciona jedinica koji promoviše zaštitu prava i interese potrošača, fizičkih lica koji su korisnici finansijskih usluga.

Kada je u pitanju organizacija, upravljanje i rukovođenje agencijom, to se uređuje Zakonom o agenciji za bankarstvo, Statutom i drugim aktima Agencije. Organ koji upravlja Agencijom je Upravni odbor a njegovi članovi imenuju se na period od pet godina. Upravni odbor donosi Statut Agencije, donosi druge akte u skladu sa zakonom, usvaja finansijski plan i finansijski izvještaj Agencije itd. Direktor Agencije predstavlja Agenciju, rukovodi radom i odgovoran je za rad Agencije. Direktora i zamjenika direktora imenuje Narodna skupština takođe na period od pet godina. Direktor i zamjenik direktora Agencije učestvuju i u radu Upravnog odbora, ali nemaju pravo glasa. Neki od prava i obaveza koje izvršava direktor Agencije za bankarstvo jesu sljedeći: donosi rješenja kojima se daju ili oduzimaju dozvole za rad banaka, preduzima propisane mjere prema bankama i drugim finansijskim organizacijama, odlučuje o zapošljavanju i angažovanju lica u Agenciji, zastupa Agenciju u sudskim postupcima itd.

Sredstva za rad Agencije obezbjeđuju se iz:

- Naknada za izdavanje dozvola za rad banaka i drugih finansijskih organizacija bankarskog sistema;
- Mjesečnih naknada koje banke i druge finansijske organizacije izdvajaju za nadzor svog poslovanja;
- Naknada za obavljanje drugih poslova iz djelokruga Agencije.

Kada je u pitanju stanje bankarskog sektora Republike Srpske krajem 2022. godine, ono se nije promijenilo u odnosu na kraj 2021. godine, gledajući ukupan broj banaka koje posluju u Republici Srpskoj. Osam banaka sa sjedištem u Republici Srpskoj poslovalo je posredstvom mreže od 280 organizacionih jedinica, dok je sedam banaka sa sjedištem u Federaciji BiH poslovalo putem 50 organizacionih jedinici u Republici Srpskoj.

	Poslovne jedinice/Filijale	Ostali organizacioni dijelovi	POS uređaji	Bankomati
Banke sa sjedištem u RS	127	153	5898	402
Organizacioni dijelovi banaka iz FBiH u RS	28	22	4100	121
Ukupno	155	175	9998	523

Tabela broj 1. Banke Republike Srpske i organizacioni dijelovi, 12. 31. 2022. godine

Izvor: Kalkulacija autora

Na osnovu podataka za 2022. godinu, u Republici Srpskoj posluje 155 poslovnih jedinica (filijala), od čega su 127 banke sa sjedištem u Republici Srpskoj a 28 organizacioni dijelovi banaka iz Federacije Bosne i Hercegovine. Ostalih organizacionih dijelova ima ukupno 175, POS uređaja 9998 a bankomata 523.

ANALIZA BANKARSKOG SEKTORA REPUBLIKE SRPSKE

Da bi se izvršila uspješna analiza bankarskog sektora Republike Srpske, potrebno je proći kroz nekoliko stavki a to su:

- Vlasnička struktura;
- Bilans stanja (ukupna aktiva i ukupna pasiva);
- Nivo ukupnih kredita;
- Kapital i adekvatnost kapitala itd.

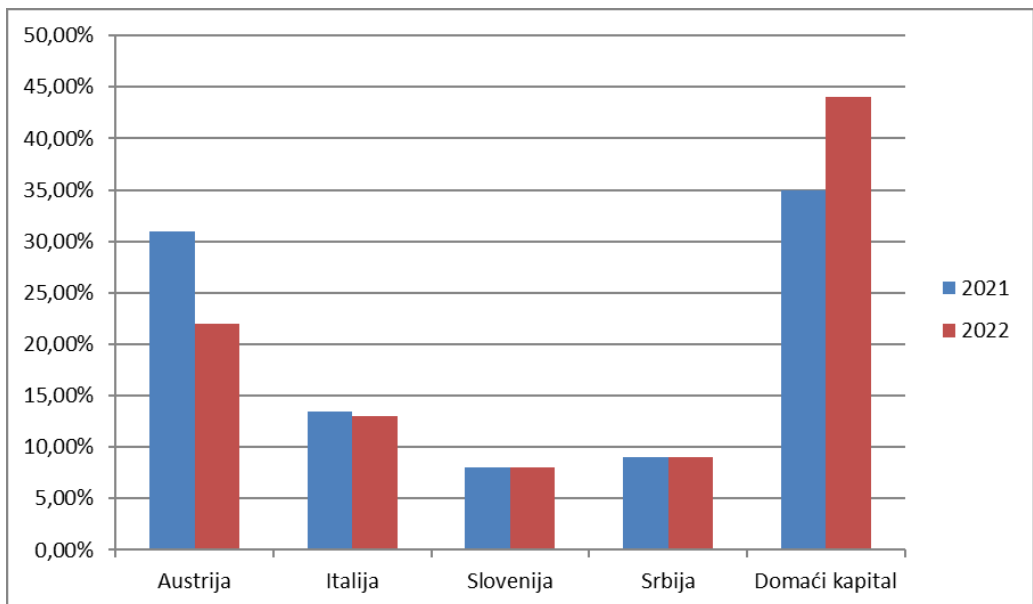
Kada se govori o vlasničkoj strukturi banaka u Republici Srpskoj, nju karakteriše većinsko privatno vlasništvo u svim bankama, sa većinskim učešćem domaćeg akcionarskog kapitala u četiri banke i stranog akcionarskog kapitala u četiri banke.

Kapital	2021. godina		2022. godina	
	Iznos	%	Iznos	%
Privatni kapital (domaći)	239,7	34,4	310,9	44,5
Strani kapital	451,2	64,8	388,4	55,5
Državni kapital	5,0	0,7	0,0	0,0
Zadružni kapital	0,1	0,0	0,1	0,0
Ukupno	696,0	100	699,4	100

Tabela broj 2. Struktura akcionarskog kapitala

Izvor: Kalkulacija autora

Na osnovu Tabele broj 2 vidljivo je da je ukupni akcionarski kapital za 2022. godinu iznosio 699,4 miliona KM. Najveće učešće ima strani kapital (55,5%) a slijedi ga privatni kapital (44,5%). Kada se uporede 2021. godina i 2022. godina primjetna je razlika kada je u pitanju učešće privatnog i stranog kapitala, u 2022. godini dolazi do smanjenja učešća stranog kapitala a povećanja učešća privatnog kapitala. Razlika je i u prisutnosti državnog kapitala koji je u 2021. godini bio prisutan u malom procentu, dok je u 2022. godini izostao.



Grafikon broj 1. Struktura akcionarskog kapitala prema zemljama porijekla

Izvor: Kalkulacija autora

Grafikon 1 pokazuje iz kojih zemalja potiče akcionarski kapital. Primjetne su razlike između 2021. i 2022. godine. U 2021. godini domaći kapital iznosio je oko 35% dok je u 2022. godini primjetan značajan rast i taj procenat je povećan na oko 44%. U 2021. godini najviše stranog kapitala dolazilo je iz Austrije, oko 31%, dok je u 2022. godini taj broj smanjen na oko 22%. Nakon Austrije, najviše stranog kapitala dolazi iz Italije, Slovenije i Srbije. Ne postoje značajne razlike između 2021. i 2022. godine kada su u pitanju ove zemlje.

Kada je u pitanju tržišno učešće banaka u ukupnoj aktivi, kapitalu i depozitima, bitno je pomenuti da četiri banke sa većinskim domaćim kapitalom imaju 50% učešća u ukupnoj aktivi, 42,8% u ukupnom kapitalu i 49,6% u ukupnim depozitima. Četiri banke sa većinskim stranim kapitalom imaju 50,0% učešća u ukupnoj aktivi, 57,2% u ukupnom kapitalu i 50,4% u ukupnim depozitima.

Bilans banke predstavlja pregled njenih finansijskih pozicija tj. sredstava u aktivi i obaveza u pasivi i akcijskog kapitala kao posebnog izvora sredstava u banci (Vunjak, Čurčić, Kovačević, 2008).

Bilans stanja jedne banke čine aktiva i pasiva. Aktiva obuhvata imovinu dok pasiva obuhvata obaveze i kapital. U nastavku će biti prikazana ukupna aktiva i ukupna pasiva za 2021. i 2022. godinu.

AKTIVA	2021.		2022.	
	Iznos	%	Iznos	%
1. Novčana sredstva	2745,4	27,8	2636,6	26,2
2. Hartije od vrijednosti	1101,6	11,1	1283,9	12,7
3. Plasmani drugim bankama	16,7	0,2	40,4	0,4
4. Krediti (bruto)	5705,1	57,7	5792,9	57,5
5. Poslovni prostor i ostala fiksna aktiva	192,7	1,9	186,8	1,9
6. Ostala aktiva	130,7	1,3	129,4	1,3
Bruto bilansna aktiva	9892,3	100	10070,0	100

Tabela broj 3. Bruto bilansna aktiva

Izvor: Kalkulacija autora

U Tabeli 3 je prikazana bruto bilansna aktiva za 2021. i 2022. godinu. Iz ovih podataka vidljivo je da je bila veća u 2022. godini za 2% i da je iznosila 10,1 milijardi KM. U aktivi, u 2022. godini, procentualno najveće učešće imaju krediti, čak 57, 5% i nisu primijećene velike razlike u odnosu na prošlu godinu. Novčana sredstava su na drugom mjestu sa procentualnim učešćem, od 26,2%, primjetan je pad od 1,6% u odnosu na prošlu godinu. Na trećem mjestu su hartije od vrijednosti čije je procentualno učešće 12,7% i u odnosu na prošlu godinu primjetan je rast od 1,6%. U aktivu spadaju i poslovni prostor i ostala fiksna aktiva, plasmani drugim bankama i ostala aktiva. Na ovim stavkama nisu primijećene velike promjene u odnosu na prošlu godinu.

PASIVA	2021.		2022.	
	Iznos	%	Iznos	%
1. Depoziti	7498,6	78,5	7595,2	77,8
2. Obaveze po uzetim kreditima	681,5	7,1	704,7	7,2
3. Subordinisani dugovi	52,3	0,5	52,3	0,5
4. Rezervisanja za vanbilansne stavke	12,7	0,1	12,8	0,1
5. Ostale obaveze	189,7	2,0	176,2	1,8
6. Kapital	1116,5	11,7	1216,0	12,5
Pasiva (obaveze i kapital)	9551,3	100	9757,2	100

Tabela broj 4. Pasiva – obaveze i kapital (Izvor: Kalkulacija autora)

Ukupna bilansna pasiva u 2022. godini iznosi 9,8 milijardi KM i veća je oko 2% u odnosu na ukupnu bilansnu pasivu krajem 2021. godine. Najveće procentualno učešće u pasivi u 2022. godini imaju depoziti i to 77,8%. Primjetan je mali pad od 0,7% u odnosu na prošlu godinu. Prema procentima, druga stavka pasive jeste kapital koji je u 2022. godini imao učešće od 12,5% što je za 0,8% više nego u prethodnoj godini. Treća stavka prema procentima jesu obaveze po uzetim kreditima koje imaju učešće od 7,2% i nisu primijećena značajnija odstupanja u odnosu na prošlu godinu. Ostale stavke pasive su subordinisani dugovi sa procentualnim učešćem od 0,5%, rezervisanja za vanbilansne stavke sa učešćem od 0,1% i ostale obaveze sa učešćem od 1,8%.

U narednoj tabeli biće prikazan ukupan iznos kredita datih stanovništvu u 2021. i 2022. godini. Takođe, biće prikazan stepen pokrivenosti kredita datih stanovništvu sa štednjom stanovništva.

OPIS	2021.	2022.
<i>1. Krediti stanovništva</i>	2793,1	2924,6
<i>2. Štednja stanovništva</i>	2581,8	2365,8
3. Krediti/Štednja	108,2	123,6

Tabela broj 5. Krediti i štednja stanovništva

Izvor: Kalkulacija autora

Na osnovu podataka koji su prikazani u Tabeli 5, može se vidjeti da je došlo do rasta datih kredita u 2022. godini u odnosu na 2021. godinu i to za 5%. S druge strane, štednja stanovništva je smanjena u 2022. godini u odnosu na 2021. godinu za 8%. Pokrivenost kredita stanovništva sa štednjom stanovništva je veća u 2022. godini u odnosu na 2021. godinu i iznosi 123,6%.

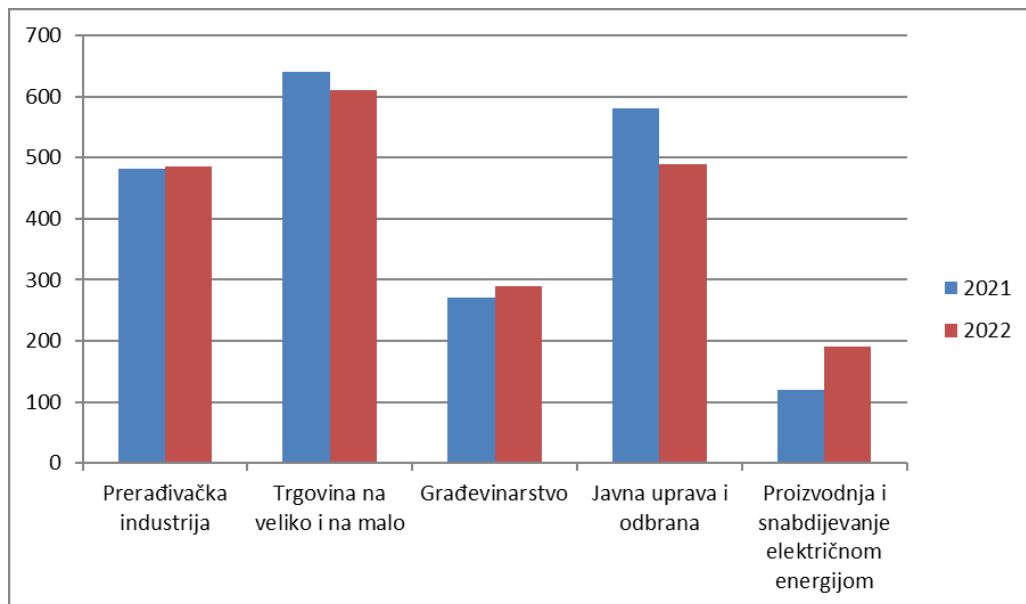
Iznos bruto kredita je 5,8 milijardi KM ili 57,5% bruto bilansne aktive i veći su za 87,8 miliona KM ili 2% u odnosu na kraj 2021. godine.

OPIS	2021.		2022.	
	Iznos	%	Iznos	%
<i>Vlada i vladine institucije</i>	631,5	11,1	547,9	9,5
<i>Javna i državna preduzeća</i>	237,2	4,2	325,2	5,6
<i>Privatna preduzeća i društva</i>	1976,2	34,6	1902,7	32,8
<i>Neprofitne organizacije</i>	4,8	0,1	11,5	0,2
<i>Banke i bankarske institucije</i>	0,0	0,0	0,0	0,0
<i>Nebankarske finansijske institucije</i>	55,1	1,0	58,8	1,0
<i>Stanovništvo</i>	2793,1	49,0	2924,6	50,5
<i>Ostalo</i>	7,3	0,1	22,1	0,4
Ukupno	5705,1	100	5792,9	100

Tabela broj 6. Sektorska struktura ukupnih kredita

Izvor: Kalkulacija autora

Kada se govori o sektorskoj strukturi ukupnih kredita, može se primijetiti da najveće procentualno učešće imaju krediti dati stanovništvu. Oni zauzimaju 50,5% u ukupnim kreditima, što je više za oko 1,5% u odnosu na prošlu godinu. Na drugom mjestu su privatna preduzeća i društva sa procentom od 32,8% i oni su smanjeni u odnosu na prošlu godinu. Treći po procentnom učešću u ukupnim kreditima jesu krediti vladi i vladinim institucijama. Krediti javnim i državnim preduzećima zauzimaju 5,6%, što je za 1,4% više u odnosu na prethodnu godinu. Manje procentualno učešće u ukupnim kreditima imaju nebankarske finansijske institucije i neprofitne organizacije.



Grafikon broj 2. Granska struktura kredita pravnih lica u milionima KM

Izvor: Kalkulacija autora

Iz Grafikona 2 može se vidjeti granska struktura kredita pravnih lica. U 2022. godini kao i u 2021. najviše su bili zastupljeni krediti u trgovini na veliko i na malo, vrijednost ovih kredita je oko 600 miliona KM. Zatim slijede javna uprava i odbrana, čiji je iznos u 2022. godini opao u odnosu na 2021. godinu i iznosi manje od 500 miliona KM. Zatim slijedi prerađivačka industrija sa iznosom kredita od oko 480 miliona KM. Građevinarstvo je na četvrtom mjestu i ukupni krediti za ovu granu su oko 290 miliona KM. Krediti za proizvodnju i snabdijevanje električnom energijom su u porastu u odnosu na 2021. godinu i iznose oko 190 miliona KM u 2022. godini.

Na kraju 2022. godine stope bankarskog sektora Republike Srpske bile su iznad propisanih minimuma.

OPIS	2021.	2022.
<i>Regulatorni kapital</i>	1005,8	1089,3
<i>Osnovni kapital</i>	962,0	1043,4
<i>Dopunski kapital</i>	43,8	45,9

Tabela broj 7. Struktura kapitala

Izvor: Kalkulacija autora

Regulatorni kapital u 2022. godini iznosi 1089,3 miliona KM i veći je za 8% u odnosu na kraj 2021. godine. Osnovni kapital u 2022. godini iznosi 1043,4 miliona KM i takođe je veći za 8% u odnosu na prethodnu godinu. Osnovni kapital sastoji se od redovnog osnovnog kapitala i dodatnog osnovnog kapitala. Stavke redovnog osnovnog kapitala su: uplaćeni instrumenti kapitala (akcije), emisiona premija na akcije, zadržana dobit ili gubitak prethodnih godina, priznata dobit ili gubitak tekuće godine, ostali ukupni rezultat, ostale rezerve. Odbitne stavke od redovnog osnovnog kapitala su: nematerijalna imovina, odložena poreska imovina i ostali odbici od redovnog osnovnog kapitala. Dodatni osnovni kapital podrazumijeva instrumente kapitala koji se priznaju kao dodatni osnovni kapital.

Dopunski kapital iznosi 45,9 miliona KM i veći je za 5% u odnosu na kraj 2021. godine. Dopunski kapital se sastoji od instrumenata kapitala i subordinisanih kredita koji se pri-

znaju kao dopunski kapital i od opštih ispravki vrijednosti. Takođe, postoje odbici i za ovu stavku kapitala.

Veoma važni pokazatelji snage kapitala su pokazatelji adekvatnosti kapitala na osnovu kojih se u kontinuitetu vrši ocjena kvaliteta regulatornog, osnovnog i redovnog osnovnog kapitala u skladu sa Zakonom o bankama Republike Srpske. Ukupna izloženost riziku bankarskog sektora Republike Srpske 2022. godine iznosi 5,4 milijarde KM i veća je za 2% u odnosu na prethodnu godinu. Ukupan iznos izloženosti kreditnom riziku veći je za 2% u odnosu na kraj prošle godine. Ukupan iznos izloženosti deviznom riziku manji je za čak 22% u odnosu na prošlu godinu. Ukupan iznos izloženosti operativnom riziku veći je za 7% u odnosu na kraj prošle godine.

OPIS	2021.	2022.
<i>Ukupan iznos izloženosti riziku</i>	5252,7	5382,6
<i>Stopa regulatornog kapitala (min. 12%)</i>	19,2%	20,2%
<i>Stopa osnovnog kapitala (min. 9%)</i>	18,3%	19,4%
<i>Stopa redovnog osnovnog kapitala (min 6,75%)</i>	18,2%	19,3%

Tabela broj 8. Pokazatelji adekvatnosti kapitala

Izvor: Kalkulacija autora

Minimalna stopa regulatornog kapitala iznosi 12%, za 2022. godinu ova stopa iznosi 20,2%, što je za 1% više u odnosu na 2021. godinu. Minimalna stopa osnovnog kapitala iznosi 12% a za 2022. godinu je 19,4% što je za 1,1% više u odnosu na 2021. godinu. Minimalna stopa redovnog osnovnog kapitala iznosi 6,75% a u 2022. godini 19,3% što je za 1,1% više u odnosu na 2021. godinu.

Kada se govori o upravljanju ljudskim resursima u bankama u Republici Srpskoj, kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini, može se uvidjeti da je pozitivan efekt uslovljen, prije svega, dolaskom novih inostranih banaka na naše tržište i na naš region. U organizaciji banke rade uglavnom šire obučeni bankarski činovnici koji su u stanju da vrše više poslova različitog tipa kako bi na taj način ostvarili što prisniji odnos povjerenja sa klijentom. Ovaj model odvaja kreditne poslove od poslova sredstava i likvidnosti i posmatra klijente posebno sa aspekta kreditnih i investicionih aktivnosti.

Analiza domaćeg bankarskog tržišta u pogledu tehnologija koje se koriste ili uvode, pokazuje da su pozitivniji efekti banaka koje su se odlučile za lokalna softverska rješenja za razliku od banaka koje su uvele inostrana rješenja. Lokalna IT rješenja su umnogome savremenija i naprednija od inostranih, prilagođena su zahtjevima domaćeg tržišta i korisniku. Posmatrano sa aspekta investicije, ona su mnogo jeftinija nego inostrana softverska rješenja koja su ponuđena domaćem tržištu.

ZAKLJUČAK

Banke su specijalizovane institucije čija je osnovna funkcija posredovanje u sferi novca. Bankarstvo je određeno vrstom i sadržajem bankarskih institucija i poslova. Bankarski sistem u Republici Srpskoj čine banke, mikrokreditne organizacije, štedno-kreditne organizacije i druge finansijske institucije. Uređenje, nadzor i kontrolu bankarskog sistema u Republici Srpskoj vrši Agencija za bankarstvo Republike Srpske. Ona obavlja i niz ostalih funkcija kao što su izdavanje dozvola za osnivanje i rad banaka, kontrola zakonitosti poslova, oduzimanje dozvole za rad bankama, donošenje akata kojim se uređuje rad banaka itd.

U Republici Srpskoj trenutno posluje 155 poslovnih jedinica, od čega su 127 banke sa sjedištem u Republici Srpskoj a 28 organizacioni dijelovi banaka iz Federacije Bosne i Hercegovine. U radu je sprovedena analiza vlasničke strukture banaka u Republici Srpskoj,

ukupne aktive i ukupne pasive, nivoa ukupnih kredita, kapitala i adekvatnosti kapitala.

Kada je u pitanju vlasnička struktura akcionarskog kapitala, u radu je prikazano da je u Republici Srpskoj pretežno zastupljen strani kapital a na drugom mjestu jeste privatni tj. domaći kapital. Zemlje iz kojih pretežno potiče strani kapital jesu Austrija, Italija, Srbija i Slovenija. Najveće procentualno učešće u aktivni banaka Republike Srpske imaju krediti, sa preko 50%, a na drugom mjestu su novčana sredstva. S druge strane, najveće učešće u pasivi banaka imaju depoziti sa čak 77,8%. Analizom ukupnih kredita i štednje stanovništva, došlo se do podataka da je pokrivenost kredita stanovništva sa štednjom stanovništva u 2022. godini 123,6%. Sektorska struktura ukupnih kredita govori u prilog tome da najviše kredita uzima stanovništvo više od 50%, a slijede privatna preduzeća i društvo. Granska struktura kredita pravnih lica banaka u Republici Srpskoj pokazuje da najviše kredita uzima trgovina na veliko i na malo, a prate je javna uprava i odbrana i prerađivačka industrija.

Jedna od najbitnijih analiza koja je urađena u ovom radu svakako jeste analiza kapitala i adekvatnosti kapitala. Ono što je bitno napomenuti jeste da je za posmatrani period a to je 2022. godina bankarski sektor Republike Srpske bio iznad propisanog minimuma kada je u pitanju adekvatnost kapitala. Kada su u pitanju pokazatelji adekvatnosti kapitala, pokazano je da je ukupan iznos izloženosti riziku nešto veći u 2022. godini nego što je bio u 2021. godini. Međutim, stopa regulatornog kapitala čija je minimalna propisana stopa 12% je znatno veća i iznosi 22,2%, stopa osnovnog kapitala čija je minimalna propisana stopa 9% iznosi čak 19,4% i stopa redovnog osnovnog kapitala čija je minimalna propisana stopa 6,75% iznosi čak 19,3%. Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da su banke u Republici Srpskoj ispunile zahtjev o adekvatnosti kapitala.

Visoka adekvatnost kapitala omogućila je prevazilaženje problema koji su izazvani svjetskom ekonomskom krizom. Treba uzeti u obzir činjenicu da je minimalno dozvoljena stopa adekvatnosti kapitala u razvijenim zapadnim ekonomijama znatno niža jer ona predstavlja nivo opreza prema rizicima po bankarski sektor u odnosu na kvalitet kreditne tražnje.

Generalno posmatrano, bankarski sektor Republike Srpske predstavlja jedan od najuređenijih sektora i kao takav treba da bude oslonac za ubrzani privredni rast koji treba da rezultira stabilnim javnim finansijama, rastu životnog standarda stanovništva i rastom svih makroekonomskih pokazatelja razvijenosti jedne zemlje.

LITERATURA

- Agencija za bankarstvo Republike Srpske.
Begović, A. (2013): Konkurentnost Bankarskog sektora Republike Srpske. *Financing*, Vol.3 No.4, 47–54.
Đukić Đ, Bjelica V, Ristić Ž. (2006): *Bankarstvo*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
Jović, D. (2016): Predviđanje neuspjeha banaka u bankarskom sektoru Republike Srpske. *Tranzicija*, Vol. 18 No. 37.
Komazec S, Živković A, Ristić Ž. (2000): *Poslovna politika banaka*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Ekonomski fakultet.
Lazarević, M. (2016): Finansijski benčmarking u bankarstvu. *Časopis bankarstvo*. Vol 45, br.3, 74–113.
Mirković, V. (2014): Stres testovi u finansijskim institucijama. *Časopis bankarstvo*. Broj 1, 88-117.
Mishkin F. (2006): *Monetarna ekonomija, bankarstvo i finansijska tržišta*. Beograd: Data status.
Plakalović N., Alihodžić A. (2015): *Novac, banke i finansijska tržišta*. Banjaluka: Ekonomski fakultet u Banjaluci.
Ravić, N. (2014): *Predviđanje faktora okruženja kao mera za smanjenje rizika poslovanja*. Banjaluka: Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment.
Rose P., Hudgins S. (2015): *Upravljanje bankama i finansijske usluge*. Zagreb: Mate d.o.o.

- Slijepčević, V, Galijašević, K. (2019): Profitabilnost banaka kao uslov dugoročne stabilnosti bankarskog sektora Republike Srpske. *Mediji i ekonomija*. No. 5, 145–155.
- Slijepčević, V. (2021): Povjerenje štediša i kreditora u bankarski sektor Republike Srpske. *Mediji i ekonomija*. No.6. 68–76.
- Vunjak, N, Čurčić, U, Kovačević, Lj. (2008): *Korporativno i investicijsko bankarstvo*. Subotica.
- Zakon o agenciji za bankarstvo Republike Srpske.
<https://cbbh.ba/>, pristupljeno, 12.6.2023. godine.

ANALYSIS OF BANKING SECTOR OF REPUBLIC OF SRPSKA

Author: STEFAN SLIJEPČEVIĆ, Ana Kostović

e-mail: stefan.slijepcevic996@gmail.com

Mentor: Nikola Vidović

Faculty of Economics Pale, University of East Sarajevo

Introduction: Banks are institutions that deal with raising funds, placing funds, and providing financial services. The banking sector of the Republic of Srpska consists of banks, leasing companies, and microcredit organizations. Most banks in the Republic of Srpska are privately owned, and payments and daily transactions are mostly made in convertible marks (BAM).

Aim: Perform an analysis of the structure of the banking sector of the Republic of Srpska and an analysis of the ownership structure, total assets and liabilities, capital, and the level of capital adequacy and total loans.

Materials and Methods: An analysis of relevant literature, description, comparison, systematization, and a descriptive analysis of publicly available data

Results: Based on the data presented in the paper, the following results were obtained. In the Republic of Srpska, foreign capital is predominantly represented, and private, i.e., domestic capital is in second place. Loans have the largest percentage share in the assets of banks in the Republic of Srpska, followed by cash. In 2022, when it comes to capital adequacy, the banking sector of the Republic of Srpska was above the prescribed minimum.

Conclusion: The banking sector of the Republic of Srpska is one of the most regulated sectors and, as such, it should support accelerated economic growth that should result in stable public finances, growth in the living standard of the population, and growth of all macroeconomic indicators of the development of a country.

Keywords: banks; loans; capital; financial services; assets; liabilities

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

3(082)

НАУЧНО-стручни скуп Студенти у сусрет науци - StES (16 ; Бања
Лука ; 2023)

Društvene nauke : zbornik radova / 16. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci - StES 2022, Banja Luka 2023. = Social
Sciences : proceedings / 16th scientific conference Students
encountering science - StES 2023 ; [urednici Nikolina Stanar,
Vožana Tintor]. - Banja Luka : Univerzitet : Studentski parlament
Univerziteta, 2023 (Banja Luka : Mikro print). - 143 стр. : илустр. ;
25 cm. - (Društvene nauke, ISSN 2637-1960, ISSN 2637-1944)

Радови на срп. и енгл. језику. - Тираж 25. - Напомене и
библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки
рад. - Abstracts.

ISBN 978-99976-49-35-5

COBISS.RS-ID 139324417